

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

Acta
Polono-
Ruthenica

XXIV/2

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
OLSZTYN 2019

Kolegium redakcyjne

Iwona Anna NDiaye (redaktor naczelna), Joanna Orzechowska (sekretarz)

Rada Naukowa

Ludmiła Babienko (Uralski Uniwersytet Federalny im. Pierwszego Prezydenta Rosji Borysa Jelcyna w Jekaterynburgu, Rosja), Nikołaj Barysznikow (Piatigorski Uniwersytet Państwowy, Rosja), Jolanta Brzykcy (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska), Andrzej Ksenicz (Uniwersytet Zielonogórski, Polska), Indira Dzagania (Suchumski Uniwersytet Państwowy w Tbilisi, Gruzja), Tatiana Kiryłowna (Astrachański Państwowy Uniwersytet Medyczny, Rosja), Galina Krasnoszczekowa (Południowy Uniwersytet Federalny w Taganrogu, Rosja), Czesław Lachur (Uniwersytet Opolski, Polska), Natalia Lichina (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja), Leonid Malcew (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja), Tatiana Marcenko (Dom Rosyjskiej Zagranicy im. A. Sołżenicyna w Moskwie, Rosja), Walentina Masłowa (Witebski Uniwersytet Państwowy im. Piotra Maszeraua, Białoruś), Manatkul Mussatajewa (Kazachski Narodowy Uniwersytet Państwowy im. Abaja w Alma-Aty, Kazachstan), Natalia Nesterowa (Permski Narodowy Badawczy Uniwersytet Politechniczny w Permie, Rosja), Dmitrij Nikołajew (Instytut Literatury Światowej im. A.M. Gorkiego RAN, Rosja), Vera Ozheli (Państwowy Uniwersytet im. Akakija Cereteli w Kutaisi, Gruzja), Tatiana Rybaleczko (Uniwersytet Państwowy w Tomsku, Rosja), Michał Sarnowski (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Andrzej Sitarski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska), Swietłana Waulina (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja), Katarzyna Wojan (Uniwersytet Gdański, Polska), Lola Zwonariowa (Rosyjska Akademia Edukacji w Moskwie, Rosja)

Rada Programowa

Walenty Piłat (Honorowy Przewodniczący, Olsztyn), Jan Czykwini (Białystok), Joanna Mianowska (Toruń), Leontij Mironiuk (Olsztyn), Irena Rudziewicz (Olsztyn), Lucjan Suchanek (Kraków), Alicja Wołodźko-Butkiewicz (Warszawa), Wolfgang Gladrow (Berlin)

Lista recenzentów zostanie zamieszczona w ostatnim numerze danego roku

Redaktorzy językowi

Mirosława Czetyrba-Piszczako (język ukraiński)

Ała Kamałowa (język rosyjski)

Dominika Malinowska (język angielski)

Mark Jensen (język angielski)

Helena Pocietchina (język białoruski)

Redaktorzy tematyczni

Iwona Anna NDiaye (emigrantologia)

Grzegorz Ojcewicz (literaturoznawstwo i przekładoznawstwo)

Joanna Orzechowska (językoznawstwo i kulturoznawstwo)

Redaktor wydawniczy

Katarzyna Zawilska

Skład i łamanie

Marzanna Modzelewska

Projekt okładki

Barbara Lis-Romańczukowa

Adres redakcji

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej UWM

ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn

tel./fax 89 527 58 47, e-mail: acta.pol.rut@wp.pl

ISSN 1427–549X

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego • Olsztyn 2019

Wydawnictwo UWM

ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn

tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38

www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/

e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Ark. wyd. 11,40; ark. druk. 9,75

Nakład: 100 egz., druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 368

Spis treści

Studia emigrantologiczne

Lucjan Suchanek, Комиссия Эмигрантологии Славян и Международный Конгресс Славистов в Белграде	7
Iwona Anna NDiaje, Olsztyńskie badania emigrantologiczne. Historia – stan obecny – perspektywy rozwoju	15
Grzegorz Ojcewicz, <i>Narodziny w śmierci</i> św. Matki Marii (Skobcowej) jako paradoksalna koncepcja duchowej i cielesnej transformacji człowieka	25
Юлия Шапченко, Дальневосточные зарисовки Александра Яковлева	43

Językoznawstwo

Artur Czapiga, Sposoby wzmocnienia aktu mowy dezaprobaty w języku polskim, rosyjskim i angielskim	57
Joanna Getka, Rola tekstów o charakterze religijnym XVIII wieku w poznaniu żywego języka ruskojęzycznej ludności dawnej Rzeczypospolitej (na materiale tekstu <i>Bohosłowija nrawouczytelna</i> , Poczajów 1751)	69
Marzena Kozyra, Экзотизмы как особенная категория заимствований	87
Jolanta Miturska-Bojanowska, Frazeologizm <i>czarna dziura / черная дыра</i> w słownikach oraz tekstach współczesnego języka polskiego i rosyjskiego	103
Jakub Walczak, К вопросу о составлении учебного пособия по фонетике для польских студентов-русистов	115
Joanna Wasiluk, Специфика речевого воздействия в рекламе (на примере российских женских журналов)	125
Тетяна Космеда, Українсько-польські паралелі в системі фразеологічних біблеїзмів	139

Table of Contents

Study of Emigration

Lucjan Suchanek, Slavic Emigration Commission and the International Congress of Slavists in Belgrade	7
Iwona Anna NDiaye, Emigration studies in Olsztyn. History – current status – development prospects	15
Grzegorz Ojcewicz, <i>Birth through death</i> by Saint Mother Maria (Skobtsova) as a paradoxical concept of the spiritual and physical transformation of man	25
Yulia Shapchenko, Far-East drawings by Alexandre Yakovlev	43

Linguistics

Artur Czapiga, Means of strengthening the speech act of disapproval in Polish, Russian and English	57
Joanna Getka, Role of religious texts in learning the common Ruthenian Language of the people of the former Commonwealth of the Two Nations (based on the text <i>Bohosłowija nrawouczytelna</i> , Pochyaev 1751)	69
Marzena Kozyra, Exoticisms as a particular category of loan words	87
Jolanta Miturska-Bojanowska, Phraseme <i>czarna dziura / черная дыра</i> in dictionaries and contemporary Polish and Russian texts	103
Jakub Walczak, On a new Russian phonetics course book for Polish students	115
Joanna Wasiluk, Specificity of persuasion in advertising (based on Russian women's magazines)	125
Tetyana Kosmeda, Ukrainian-Polish parallels in a system of phraseological bibleisms	139

Studia emigrantologiczne

Lucjan Suchanek

DOI: 10.31648/apr.4457

Polska Akademia Umiejętności

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7739-3987>

l.suchanek@upcpoczta.pl

Комиссия Эмигрантологии Славян и Международный Конгресс Славистов в Белграде

С 20 по 27 августа 2018 г. в Белграде состоялся Международный Конгресс (Съезд) Славистов. В программе прошли заседания Комиссий, которые аккредитованы (афиллированы) при Международном Комитете Славистов. Заседание Комиссии Эмигрантологии Славян имело место 23 августа 2018 г. На повестке дня были три пункта: во-первых, принятие регламента Комиссии (каждая комиссия должна иметь регламент, который опирается на регламент Международного Комитета Славистов). В регламенте записано, что в состав Правления Комиссии входят: председатель, 3 заместителя председателя, секретарь и главный редактор журнала «Emigrantologia Słowian». В регламенте есть запись, которая имеет важное практическое значение – новые члены Комиссии принимаются Правлением Комиссии. Второй пункт повестки дня – выборы Правления и новых членов. Третий пункт – это дискуссия.

Введением в дискуссию о Комиссии, ее состоянии, ее проблемах и будущем было выступление Л. Суханека *Эмигрантология сегодня*, в котором он напомнил, что в 2018 году приходилась двадцатая годовщина эмигрантологии. Как термин, так и концепция эмигрантологии не появились *deus ex machina* [Suchanek 2000, 42–45; Суханек 2015, 9–12]. Они возникли в результате многолетней работы исследовательской группы Литература русского зарубежья, организованной Л. Суханеком в Институте восточнославянской филологии Ягеллонского университета в Кракове. (Л. Суханек, А. Дравич, А. Разьны, Л. Либурска, К. Петжицка-Бохосевич, А. Дудек, К. Дуда, Х. Ковальска-Стус). Группа сотрудничала с Университетом в Бохуме (Институт русской и советской культуры) и с Российской академией наук (Институт мировой литературы в Москве). Члены группы побывали в Бохуме, Кельне, Падуе, Удине, Базеле, Лондоне. В 1991 году Л. Суханек, благодаря стипендии от Гертц-Штифтунг (Heinrich Hertz-Stiftung) из Дюссельдорфа, имел возможность ознакомиться с научными материалами, доступными тогда только за пределами Польши.

Это стало возможным также благодаря посещению в качестве профессора-визитера (*visiting professor*) Л. Суханеком университета в Бохуме и А. Дравичем университета в Лондоне.

Результатом работы исследовательской группы была коллективная монография *Emigracja i tamizdat. Szkice o współczesnej prozie rosyjskiej* (1993) [*Emigracja...* 1993]. Потом в краковском центре появилось еще несколько совместных коллективных работ о писателях русской эмиграции и ряд монографий об отдельных писателях (Л. Суханек об А. Солженицыне, А. Зиновьеве, Э. Лимонове и Ю. Дружникове; К. Петшицка-Бохосевич о Г. Владимове; К. Дуда о В. Максимове и А. Амальрике). Специфика краковских исследований состояла в том, что их объектом была литература третьей волны русской эмиграции. Со временем стали появляться тексты о писателях первой волны русской эмиграции.

Эмигрантологические исследования проходили также в других польских центрах, практически во всех университетах. Появились выдающиеся специалисты в этой области, лидеры в своих центрах. Назову несколько из них: Алиция Володзько (Варшава), Бронислав Кодзис (Ополе), Анна Возняк (Люблин), Иоанна Мянowska (Быдгощ), Янина Салайчик (Гданск), Изабелла Ковальска-Пашт (Щецин), Ивона Облонковска-Галянциак – настоящая фамилия Ндяй (Ольштын).

Само собой разумеется, что исследования в области наследия эмиграции были в других странах, как на Западе, так и на Востоке. По политическим причинам позже всего они появились в России (Советском Союзе).

Наследие эмиграции дает возможность многоаспектного анализа, что показывают многочисленные работы по литературоведению. Существует огромное количество трудов, посвященных литературе в аспекте как идейно-мировоззренческом, тематологическом, так и формальном. Имеются труды о других формах культуры: живописи, театре, музыке, балете, фильме. Описываются эмигрантские центры, институты и формы культурной жизни, ситуация Православной Церкви. В последнее время появляется все больше трудов – исторических, источниковедческих и архивных – на тему политико-идеологической дифференциации эмиграции, расслоения многочисленных партий, идейно-философских движений, группировок, творческих и профессиональных ассоциаций [Suchanek 2014, 173–189].

Эмигрантология это прежде всего наука идиографическая, регистрирующе-описательная, однако такое ее понимание не исключает номотетического (теоретического, методологического) подхода, который сравнительно слабо еще развит.

Я считаю, что в эмигрантологических исследованиях особенную роль должна играть философская антропология – философия человека, которая отвечает на вопрос «Кто есть человек?». На эту тему я писал в статье *Место антропологии в эмигрантологических исследованиях* и выступил с ней на важной конференции, организованной Петаром Буняком в Белграде. Статья была написана на материале первой волны русской эмиграции [Suchanek 2012, 147–154; 2013, 11–21].

В исследованиях эмиграции, кроме философской антропологии, очень полезной может оказаться геопоэтика, с ее богатым инструментарием. Я говорил об этом на недавней эмигрантологической конференции в Киеве и вспомнил об этом также в Белграде. Напомним, что в последнее время очень активными стали исследования пространства, подчеркивается, что благодаря *spatial turn* (пространственное обращение) появилась новая перспектива [Bachmann-Medick 2012]. Это постструктуралистические гуманитарные исследования, которые имеют интердисциплинарный характер. Появился термин *гуманитарная география*, которая может быть очень полезной в городских исследованиях (*studia miejskie, urbanistyczne*) – города были главными местами, в которых жили эмигранты. Такие исследования могут быть полезны также в отношении памяти покинутого пространства, как в смысле историческом, так и символическом. В исследованиях такого типа появился термин *homo geographicus*. Это особенно важно с точки зрения ностальгической перспективы экзистенции эмигранта, неспособного к ассимиляции с новой средой. В его уме рождается тогда мифический аспект прошлого – память и пространство детства.

Память не является только понятием пространственным, понимаемым как категория действительности, она имеет экзистенциальное измерение и является пространством антрополого-экзистенциальным. В исследованиях этой проблемы могут помочь феноменологические размышления о проблеме памяти, как методе познания действительности.

Подчеркнем еще раз, что пространство это один из самых важных топов, или, как сегодня говорим – концептов. Ю. Лотман употреблял термин слово-ключ культуры. В наше время в науке существуют *housing studies*, которые соединяют в подходе к дому оба измерения: функционально-материальный и символично-феноменологический.

Одной из самых важных форм эмигрантологических исследований являются конференции. На сайте Комиссии названы и описаны только три из них: Конференция в Оломунце (Чехия) в декабре 2015 года. В самом деле, это была только одна из секций, которая имела название *Литература русской*

эмиграции. Центры, объединения, творчество, эстетика, представители. Вторая конференция, также в 2015 году, проходила в Саарбрикен (Германия): *Культура русского зарубежья: преодолевая границы стран, языки, дискуссии*. Третья конференция состоялась в Ополе в том же 2015 году: *Słowianie na emigracji: literatura – kultura – język*.

В последнее время состоялось несколько эмигрантологических конференций. В Киеве с 23 по 25 мая 2018 года имела место конференция, организованная Университетом в Белостоке (Кафедра Полонистики) и Кафедрой Полонистики Киевского университета. Насколько мне известно, это была первая в Украине конференция по эмиграции. Она называлась «Украинская и польская эмиграция XX столетия – традиции, особенности, идеи, риторика». Я входил в оргкомитет с польской стороны (параллельно был оргкомитет украинский). Я выступил с пленарным докладом *Emigracja Słowian jako obiekt badań. Emigrantologia*.

Вторая конференция была организована Тюменским Государственным университетом, Институтом Литературы Болгарской Академии Наук, Департаментом Гуманитарных Наук в Салерно (Италия) и Варшавским университетом. Она называлась: «Ссылка, изгнанничество, эмиграция: самосознание, ответственность и сочувствие в зеркале его документов и фикциональной литературы». Место проведения Тюмень – Тобольск, с 27 по 29 сентября 2018 года. Я входил в состав научного комитета.

С 12 по 15 сентября в Китае в Шанхайском Университете имел место форум на тему *Эмигрантология и славистические исследования*. Я послал организаторам текст *Введение в эмигрантологию*. Эту конференцию я считаю очень важной, так, по моим сведениям, это была первая эмигрантологическая конференция в Китае и, и по всей вероятности, в Азии.

Возникает вопрос, почему на сайте Комиссии Эмигрантологии так мало информации об эмигрантологических конференциях? Виноватых можно найти несколько, в том числе это также Управление Комиссии с ее председателем. Безусловно виноваты также члены президиума. Их избирали в 2015 году в Ополе, а главной задачей представителя каждой страны было следить за всеми эмигрантологическими предприятиями в стране, которую он представляет.

В результате выборов в состав Правления Комиссии Эмигрантологии Славян входят: проф. Люциан Суханек (Польша), председатель, заместители председателя: проф. Иоанна Миановска (Польша), проф. Лола Звонарева (Россия) и проф. Михаэла Бомиг (Италия), проф. Михаил Глушковский (Польша) как секретарь и проф. Бронислав Кодзис (Польша) – редактор журнала «Emigrantologia Słowian».

Не произошли изменения в президиуме Комиссии. В нее входит по одному представителю каждой из стран: проф. Михаэла Бомиг (Италия), проф. Анджей Дудек (Польша), проф. Олег Федотов (Россия), проф. Франк Гоблер (Германия), проф. Галина Нефагина (Беларусь), проф. Зденек Пехаль (Чехия), проф. Севинц Уцгул (Турция).

Согласно новому регламенту Комиссии в Белграде были приняты 3 новых члена, участники Конгресса славистов: проф. Вим Куденис (Бельгия), проф. Андрей Москвин (Польша) и к.н. Петр Глушковский (Польша).

В связи с новым сроком деятельности Комиссии Эмигрантологии (2018–2022) Правление комиссии обратилось к представителям отдельных стран в Президиуме комиссии, со следующей просьбой: на сайте комиссии не хватает информации о деятельности и достижениях комиссии. Перед новым Конгрессом, который состоится в 2022 году в Париже, Комиссия обязана представить координатору комиссий со стороны МКС, проф. Петеру Женуху, отчет о деятельности комиссии. Профессор Женух представит этот отчет на заседании Президиума МКС, который будет решать – продлить ее мандат или отказать, в зависимости от степени активности комиссии. Отчет должен включать информацию о том, какие конференции по эмигрантологии состоялись за это время, какие были опубликованы монографии и какие другие события имели место в тот период¹.

Правление Комиссии должно заняться самим сайтом, с которым были серьезные проблемы уже с момента его основания. В Ополе первый секретарь Комиссии (М. Гей) отказался от своих обязанностей и трудно было найти в Ополе кандидата на его место. Были серьезные трудности с актуализацией сайта, кстати они выступают и в наши дни. Я несколько раз говорил об этом с директором Института славистики в Ополе. Наконец удалось убедить профессора Михала Глушковского, который живет и работает в Торуня. В связи с этой ситуацией появилась мысль о том, не стоит ли перенести официальное место Комиссии из Ополя в другой город. Этот вопрос стал предметом дискуссии на последнем заседании, которое состоялось в рамках ольштынской конференции (22–23 октября 2018 года).

Открывая заседание Правления Комиссии Эмигрантологии Славян Международного Комитета Славистов, я поблагодарил профессор Ивону Анну Ндэй, за предоставление возможности провести наше заседание в Ольштыне.

¹ В письме членам Президиума отмечалось также, что надо позаботиться о том, чтобы кто-то из участников конференции дал краткий отчет, желательно с фотографиями, который будет опубликован на сайте Комиссии. Эти данные надо переслать на адрес секретаря комиссии для размещения их на сайте комиссии.

Оно было приурочено к конференции *Великие имена русской эмиграции – Luminarze rosyjskiej emigracji*, четвертой уже по очереди, организованной совместно с Домом Русского Зарубежья им. А. Солженицына в Москве. Мною было подчеркнуто, что благодаря этой инициативе и работам сотрудников Института восточного славяноведения Варминско-Мазурского университета, главным образом проф. Ивоны Ндзяй, Ольштын стал одним из ведущих центров эмигрантологических исследований, не только в Польше, но также в европейской науке.

В результате дискуссии было решено перенести центр Комиссии в Ольштын, в Варминско-Мазурский университет. По предложению председателя Комиссии Эмигрантологии, новым секретарем Комиссии была избрана проф. Ивона Ндзяй. Следует выразить уверенность в том, что данные решения открывают новый этап развития не только ольштынской эмигрантологии, но и в целом деятельности Комиссии Эмигрантологии Славян.

Библиография

- Bachmann-Medick Doris. 2012. *Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*. Przeł. Krzymieniowa K. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Suchanek Lucjan. 2000. *Emigrantologia i literaturoznawstwo*. B: *Studia z historii literatury i kultury Słowian*. Red. Czapik-Lityńska B., Darasz Z. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: 42–45.
- Suchanek Lucjan. 2004. *Słowińska emigrantologia*. W: *Współczesne literaturoznawstwo slawistyczne*. Red. Suchanek L. Kraków: PAU: 73–88.
- Suchanek Lucjan. 2005. *Literaturowiedzenie i kulturologija* [Литературоведение и культурология]. «Sbornik Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity» t. X, 8: 127–130.
- Suchanek Lucjan. 2008. *Emigrantologia: osiągnięcia i nowe perspektywy. Między Kongresem w Krakowie a w Ochrydzie. 1998–2008*. B: *Z polskich studiów slawistycznych. Literaturoznawstwo. Kulturologia. Folklorystyka*. Red. Suchanek L., Wrocławski K. Warszawa: PAN: 159–169.
- Suchanek Lucjan. 2009. *Człowiek w traumie. Emigrantologia na przykładzie emigracji rosyjskiej dwudziestego wieku*. «Ethos» 3–4 (87–88): 230–244.
- Suchanek Lucjan. 2012. *Homo emigrantus – z obserwacji nad antropologią rosyjską XX wieku*. B: *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 12. *Literaturoznawstwo*. Warszawa: PAN: 147–154.
- Suchanek Lucjan. 2013. *Miasto antropologii w emigrantologicznych issledowanijach*. V: *Ruska dijaspora i slowinski swiet. Zbornik radova*. Bieograd: Učrjeditelj Pietar Bунњк [Место антропологии в эмигрантологических исследованиях. В: *Руска дијаспора и словенски свет. Зборник радова*. Београд: Учредитељ Петар Бунњк]: 11–21.
- Suchanek Lucjan. 2014. *Emigracja. Emigrantologia. Komisja Emigrantologii Słowian*. «Slavia Orientalis» т. LXIII, № 2: 173–189.
- Suchanek Lucjan. 2015. *Komisija emigrantologii slawian Mieždunarodnogo komitieta slawistow* [Suchanek J. Комиссия эмигрантологии славян Международного комитета славистов]. «Emigrantologia Słowian» Vol. 1: 9–12.
- Suchanek Lucjan, Drawicz Andrzej i in. 1993. *Emigracja i tamizdat. Szkice o współczesnej prozie rosyjskiej*. Kraków: Universitas.

Summary

Slavic Emigration Commission and the International Congress of Slavists in Belgrade

From 20 to 27 August 2018, the International Slavic Congress took place in Belgrade. The Commission held meetings that are accredited (affiliated) at the International Committee of Slavists. The Congress of Research on Emigration provided an opportunity to discuss the current state of research and their prospects for further development. The author of the article discusses the specifics of emigration research, paying particular attention to the achievements of Polish studies, and highlights the major tasks facing the Board and the Bureau of the Commission. An important stage in the activities of the commission is the decision to move its headquarters to Olsztyn, which strengthens the Institute of Eastern Slavic studies as one of the leading centres of emigration research, not only in Poland, but also in European science.

Key words: emigrantological research, The Committee of Slavic Emigration, The International Slavists Committee, International Slavic Congress in Belgrade

Iwona Anna NDiaye

DOI: 10.31648/apr.4458

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3881-0474>

anna.ndiaye@uwm.edu.pl

Olsztyńskie badania emigrantologiczne. Historia – stan obecny – perspektywy rozwoju

Wprowadzenie

Pojęcie emigrantologii i jej koncepcję przedstawił prof. Lucjan Suchanek na XII Międzynarodowym Kongresie Słowistów w Krakowie w 1998 roku, podczas obrad okrągłego stołu na temat *Emigrantologia – nauka o literaturze i kulturze emigracyjnej* [Suchanek 2000; 2005; 2008]. W 2000 roku Jurij Boriew stwierdził: „rodzi się nowa nauka – emigrantologia” [Борев 2000, 166]. Od tego czasu emigrantologia jako dyscyplina naukowa doczekała się licznych opracowań, które znalazły szerokie omówienie w wystąpieniach konferencyjnych i publikacjach L. Suchanka [Suchanek 2004, 73–88; 2008, 159–169; 2014, 173–189].

Studia emigrantologiczne prowadzone są z perspektywy różnych nauk, takich jak: historia, kulturoznawstwo, literaturoznawstwo, lingwistyka, historia sztuki, religioznawstwo, socjologia, politologia, pedagogika i in. (art. 3 Statutu Komisji Emigrantologii Słowian Międzynarodowego Komitetu Słowistów – KES MKS). Przedmiotem badań emigrantologów pozostaje

historia emigracji, los i status emigrantów, jej instytucje (instytucje edukacyjne, uczelnie wyższe, wydawnictwa i poligrafia) oraz formy organizacyjne (koła, stowarzyszenia, partie), życie duchowe, religijne i polityczne, osiągnięcia w różnych obszarach piśmiennictwa (publicystyka, dokumentalistyka, eseistyka, teksty naukowe, filozoficzne, religijne), liczne formy sztuki: teatr, balet, opera, kino, sztuki wizualne, muzyka, a także osiągnięcia w nauce [art. 2 statutu KES MKS. Por. Suchanek 2002, 440–441].

Tak zdefiniowane badania mają w Polsce wieloletnią tradycję. Pionierem i liderem polskiej emigrantologii, zwłaszcza w zakresie badania historii i dorobku III fali emigracji rosyjskiej, pozostaje Uniwersytet Jagielloński, a dokładniej działający w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ zespół badawczy „Rosyjska

literatura emigracyjna”, pod kierunkiem Lucjana Suchanka¹. Rezultatem pracy zespołu były fundamentalne opracowania, np. *Emigracja i tamizdat. Szkice o współczesnej prozie rosyjskiej* (1993), *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich* (1996) czy *Realiści i postmoderniści. Sylwetki współczesnych rosyjskich pisarzy emigracyjnych* (1997).

Od czasu realizacji wspomnianych projektów naukowych i wydawniczych minęło ponad ćwierć wieku i z czasem do miana centrów badań emigrantologicznych zaczęły aspirować również inne ośrodki akademickie, w których cyklicznie organizowane są konferencje tematyczne, powstają opracowania monograficzne, przygotowuje się rozprawy naukowe poświęcone problematyce emigracyjnej.

Historia

Obok Białegostoku, Gdańska, Krakowa, Opola, Torunia, Warszawy i in. również olsztyńska placówka ma istotne osiągnięcia w tej dziedzinie. Badania poświęcone twórczości rosyjskich emigrantów prowadzone są w Olsztynie od ponad 25 lat. Jednym z pierwszych opracowań poświęconych tej problematyce był tom *Rosyjska literatura „emigracyjna”. Język, styl, poetyka*, który ukazał się w 1992 roku pod redakcją prof. zw. dr. hab. Walentego Piłata, a zatem rok przed krakowskim tomem *Emigracja i tamizdat...* Publikacja była efektem współpracy ówczesnego Zakładu Filologii Rosyjskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie z Uniwersytetem Warszawskim oraz Państwowym Uniwersytetem w Kaliningradzie [*Rosyjska literatura...* 1992]. Wśród autorów znaleźli się m.in. olsztyńscy badacze: Irena Rudziewicz, Ewa Nikadem-Malinowska, Grzegorz Ojcewicz – w przyszłości autorzy licznych opracowań z zakresu problematyki emigracyjnej². Przygotowanie artykułów na potrzeby tomu *Rosyjska literatura „emigracyjna”...* dla jednych stanowiło okazjonalną „przygodę” badawczą, dla innych był to początek wieloletnich i pogłębionych studiów skoncentrowanych na dorobku pierwszej fali emigracji rosyjskiej [*Twórczość rosyjskiej zagranicą...* 2018, 7–9].

¹ W skład zespołu weszli: dr hab. Andrzej Drawicz, dr hab. Anna Rażny, dr hab. Wasilij Szczukin, dr hab. Lidia Liburska, dr Krystyna Pietrzycka-Bohosiewicz, dr Andrzej Dudek.

² Zaprezentowane w tomie analizy olsztyńskich badaczy były zróżnicowane zarówno pod względem chronologicznym, jak i gatunkowym. E. Nikadem-Malinowska omówiła temat *Z problemów emigracyjnej publicystyczno-edytorskiej działalności Aleksandra Hercena*, G. Ojcewicz, *Emigracyjna „Noc” Iwana Bunina: liczby i interpretacja*, a I. Rudziewicz *Творчество Владимира Набокова в Польше*.

Szczegółne zainteresowanie tematyką emigracyjną wykazywała I. Rudziewicz. Pierwsze studium jej autorstwa, zamieszczone we wspomnianym wyżej tomie, stanowiło szczegółowe omówienie polskiej recepcji dzieł Władimira Nabokowa, poczynając od utworu *Колокольчик* (*Dzwonek*, tłum. L. Podhorski-Okołów) z 1929 roku, po powieść *Лолита* (*Lolita*, tłum. R. Stiller) z 1992, a także opracowań krytycznoliterackich i biograficznych. Warto również przypomnieć publikację *Русские писатели-эмигранты в Польше*, wydaną w 1994 roku nakładem petersburskiego wydawnictwa „Образование”. Na broszurowe wydanie złożyło się pięć rozdziałów poświęconych recepcji w Polsce twórczości pisarzy pierwszej i trzeciej fali emigracji rosyjskiej: Jewgienija Zamiatina, Władimira Nabokowa, Aleksandra Galicza, Władimira Wojnowicza oraz Josifa Brodskiego. Tematyce emigracyjnej prof. I. Rudziewicz pozostała wierna w trakcie całej kariery naukowej. Jedną z jej najnowszych publikacji jest artykuł poświęcony analizie poezji emigracyjnej poetki Iriny Ratuszynskiej pt. *Взаимосвязь литературы и религии в творчестве эмиграционной поэтессы Ирины Ратушинской* [Rudziewicz 2017, 61–67].

Dorobek publikacyjny oraz zaangażowanie badawcze olsztyńskich emigrantologów stały się inspiracją do podjęcia problematyki emigracyjnej przez kolejne pokolenia literaturoznawców, w tym przez piszącą te słowa. Od ponad 20 lat dokonania naukowe pracowników Instytutu Słowiańszczyzny Wschodniej prezentowane są na łamach czasopism krajowych i zagranicznych oraz w monografiach autorskich i tomach pokonferencyjnych. Do niekwestionowanych prekursorów olsztyńskiej emigrantologii należy Grzegorz Ojcewicz, kojarzony obecnie przede wszystkim z publikacji poświęconych analizie utworów Iwana Bunina oraz jako niestrudzony biograf życia i twórczości Jelizawiety Kuzminy-Karawajewej (Skobcowej, 1891–1945) [Ojcewicz 2002; 2016].

Warto jednak przypomnieć, iż w 2009 roku G. Ojcewicz był inicjatorem serii „Luminarze Rosyjskiej Emigracji” (wyd. Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej UWM, red. I.A. NDiaye, G. Ojcewicz), prezentującej wybitne sylwetki emigrantów rosyjskich, która stała się „naukową wizytówką” olsztyńskiej emigrantologii. Redaktorzy serii postawili przed sobą bardzo trudne zadanie, polegające na stworzeniu w Polsce podstaw wiedzy o tych emigrantach, których recepcja w naszym kraju jest stosunkowo krótka w czasie i wciąż niezbyt rozległa zakresowo. Z taką motywacją powstały tomy poświęcone indywidualnościom, takim jak Borys Popławski czy Matka Maria. W przypadku Iwana Bunina przyświecała im chęć zaprezentowania obszernej literatury krytycznej, wspomnieniowej, a także utworów literackich tłumaczonych na język polski po raz pierwszy. Poza tomami dedykowanymi pojedynczym sylwetkom w serii ukazały się również monografie zbiorowe z udziałem badaczy z Polski i Rosji, w których zaprezentowano studia

z zakresu historii, literatury, kultury i sztuki. Ten zróżnicowany tematycznie, czasowo i metodologicznie materiał poświęcono emigrantom pierwszej, drugiej i trzeciej fali emigracji rosyjskiej³.

Stan obecny

Jak zauważyliśmy wcześniej, dorobek emigracji rosyjskiej daje możliwość prowadzenia badań wieloaspektowych. I owo interdyscyplinarne podejście badawcze stanowi zasadniczy wektor działań olsztyńskiego zespołu. Przedmiotem jego zainteresowań pozostają najważniejsze aspekty badań emigrantologicznych, w tym historia emigracji, los i status emigrantów, życie duchowe, religijne i polityczne, a także osiągnięcia w różnych obszarach piśmiennictwa.

W styczniu 2018 roku w Instytucie Słowiańszczyzny Wschodniej (ISW) został zainicjowany temat statutowy *Studia emigrantologiczne. Interpretacja – recepcja – przekład*, którego celem jest prowadzenia badań ukierunkowanych na opis zagadnień z zakresu historii i dziedzictwa kulturowego emigracji rosyjskiej, które można przyporządkować różnym obszarom tematycznym (m.in. historia rosyjskiego procesu literackiego, zagadnienia interpretacji tekstu literackiego, polsko-rosyjskie stosunki literackie oraz przekład literacki). Opracowania z tego zakresu problemowego publikowane są na łamach serii naukowych. Poza wymienioną wcześniej serią „Luminarze Rosyjskiej Emigracji”, interdyscyplinarne badania prezentowane są w ramach serii: „Teoria i praktyka przekładu” „Między Słowami – Między Światami (wyd. ISW – KFA UWM, red. E. Kujawska-Lis, I.A. NDiaye).

Publikacje z zakresu emigracji rosyjskiej można znaleźć na łamach czasopisma naukowego „Acta Polono-Ruthenica”, które ukazuje się nieprzerwanie od 1996 roku, a jego inicjatorem był prof. zw. dr hab. Ryszard Łużny. Dotychczas zasadniczy przedmiot refleksji naukowej prezentowanej na łamach czasopisma stanowiły polsko-wschodniosłowiańskie powiązania kulturowe, literackie i językowe, ze szczególnym uwzględnieniem literatury białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej. Zakres ten poszerzono od stycznia 2019 roku o nową rubrykę „Badania emigrantologiczne”. Międzynarodowa pozycja kwartalnika przyczyni się do zwiększenia rozpoznawalności prowadzonych badań na arenie międzynarodowej. Takie założenie znajduje uzasadnienie w ocenie eksperckiej:

³ W ramach serii wydano dotychczas osiem tomów [Popławski 2009; Bunin 2013; 2015; Matka Maria 2015a; 2015b; 2015c; *Pisarki rosyjskiej zagranicy...* 2016; *Twórczość rosyjskiej zagranicy...* 2018].

Wielopłaszczyznowy charakter publikowanych w kwartalniku artykułów, recenzji, omówień i polemik, jak też wysoka ranga tych tekstów sprawia, że pismo od wielu lat jest jednym z najbardziej znaczących w dziedzinie slawistyki. Wnosi ono ważny wkład w rozwój nauk humanistycznych, szczególnie w zakresie badań językoznawczych, literaturoznawczych i kulturoznawczych, związanych z kręgiem Wschodniej Słowiańszczyzny. Ze względu na wzajemne wpływy w obrębie tego kręgu kulturowego to on stanowi szczególnie zasięg oddziaływania pisma⁴.

Ważnym etapem dla rozwoju olsztyńskiej emigrantologii była decyzja Prezydium Komisji Emigrantologii Słowian Międzynarodowego Komitetu Slawistów, podjęta 22 października 2018 roku, o przeniesieniu siedziby komisji do Olsztyna⁵. Przypomnijmy, iż komisja powstała z inicjatywy Lucjana Suchanka w grudniu 2008 roku przy Komitecie Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Jej pierwsze posiedzenie odbyło się 23 września 2009 roku w Opolu, podczas którego przedstawiono program planowanych działań. Za jedno z najważniejszych zadań uznano opracowanie bibliografii prac z zakresu problematyki emigracyjnej członków komisji. 29 maja 2013 roku przewodniczący zwrócił się do opiekuna Komisji Naukowych Międzynarodowego Komitetu Slawistów, prof. Stanislava Haide, z propozycją włączenia Komisji Emigrantologii Słowian w skład komisji Międzynarodowego Komitetu Slawistów. Formalnie komisja zyskała wymiar międzynarodowy we wrześniu 2013 roku, podczas XV Międzynarodowego Kongresu Slawistów w Mińsku, gdy jako jedna z 39 została włączona w skład komisji MKS. Obecnie członkowie komisji pochodzą z 11 krajów [Suchanek 2015, 10–11]⁶.

Do najważniejszych zadań, które postawiła przed sobą komisja, należą: monitorowanie i koordynowanie badań emigrantologicznych w krajach, które są członkami Międzynarodowego Komitetu Slawistów; koordynacja prac nad bibliografią członków komisji. Jednak realizacja tak szerokiego zakresu działań nie była dotychczas możliwa z powodu braku skutecznej formy komunikacji oraz wymiany informacji bieżącej. Zlokalizowanie siedziby komisji w Olsztynie pomogło rozwiązać najpilniejsze kwestie. Dzięki staraniom pracowników ISW w grudniu 2018 roku powstała strona internetowa komisji w języku polskim, rosyjskim i angielskim, która pełni

⁴ Ocena wniosku w ramach I edycji konkursu program „Wsparcie dla czasopism naukowych” (MEiSW, 2019 r.).

⁵ W posiedzeniu KES w Olsztynie wzięli udział wybitni slawiści polscy i zagraniczni: Lucjan Suchanek (przewodniczący), Franciszek Apanowicz, Michał Głuszkowski, Bronisław Kodzis, Joanna Mianowska, Iwona Anna NDiaye, Grzegorz Ojcewicz, Lola Zwonariowa. Obowiązki sekretarza powierzono I.A. NDiaye.

⁶ Jednym z najważniejszych osiągnięć Komisji jest przygotowanie bibliografii emigracyjnej członków komisji. Bibliografia *Славистской Литературной и Компаративистской Библиографии / Literacka i komparatystyczna bibliografia slawistyczna*, opracowana pod redakcją prof. Václava Waleckiego (uwzględnia dane 22 członków komisji), została opublikowana na stronie: biblioslav.pl.

rolę międzynarodowej platformy popularyzacji badań emigrantologicznych (<https://emigrantologia.wixsite.com/slowianie-komisja>). Na stronie archiwizowane są najważniejsze informacje dotyczące historii i działalności komisji. Można również zapoznać się z jej strukturą i składem osobowym oraz indywidualnym dorobkiem publikacyjnym poszczególnych członków. Strona KES ma również pełnić rolę centrum wymiany informacji na temat konferencji, publikacji oraz prezentacji najważniejszych osiągnięć naukowych.

Warto podkreślić wymiar międzynarodowy badań prowadzonych przez olsztyński zespół. Najważniejszymi partnerami zagranicznymi ISW pozostają placówki moskiewskie: Dom Rosyjskiej Zagranicy im. Aleksandra Sołżenicyna, Instytut Literatury Światowej im. A.M. Gorkiego Rosyjskiej Akademii Nauk, Instytut Polski, a także francuskie, w tym Uniwersytet w Lyonie. Współpraca z wymienionymi partnerami stwarza dodatkowe możliwości: udziału w seminariach międzynarodowych, prezentowania wyników własnych badań na forum międzynarodowym, a także odbywania staży naukowych.

Współpraca z moskiewskim Instytutem Literatury Światowej im. A.M. Gorkiego RAN zaowocowała zaproszeniem do udziału w pracach Międzynarodowego komitetu obchodów jubileuszu Nadzieży Teffi (z d. Łochwicka), który planowany jest w 2022 roku. Z inicjatywą powołania komitetu wystąpił Dmitrij Nikołajew. Formalnie komitet powstał podczas Międzynarodowej Konferencji Naukowej *Коммуническое в русской литературе XX вв.: сатира и юмор*, zorganizowanej przez Instytut Literatury Światowej w dniach 20–22 listopada 2018 roku. W skład międzynarodowego komitetu weszli badawcze, którzy od wielu lat zajmują się analizą twórczości oraz popularyzacją dorobku N. Teffi. W skład komitetu, poza rosyjskimi badaczami, Dmitrijem Nikołajewem i Jeleną Trubiłową, weszła francuska tłumaczka Odile Belkeddar, laureatka nagród „Русофония” (2015) oraz „Читай Россию / Read Russia”. Do dostojnego grona została również zaproszona pisząca te słowa, co poczytuje sobie za ogromne wyróżnienie i uznanie dla dotychczasowych osiągnięć na niwie olsztyńskiej emigrantologii.

Wspólnie z Domem Rosyjskiej Zagranicy im. A. Sołżenicyna w Moskwie Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej organizuje międzynarodowe konferencje naukowe w ramach cyklu „Luminarze Rosyjskiej Emigracji”. Organizatorom konferencji przyświeca chęć stworzenia platformy interdyscyplinarnego dyskursu naukowego polskich i rosyjskich specjalistów z zakresu literatury, kultury i historii rosyjskiej emigracji. Dlatego też spotkaniom naukowym towarzyszy bogaty program kulturalny, w ramach którego odbywają się prezentacje książek, wieczory autorskie, wystawy tematyczne, pokazy filmów, spektakle teatralne itd.

Perspektywy

Jedną z ważnych form uczestniczenia w dyskursie naukowym pozostają międzynarodowe konferencje naukowe z udziałem wiodących specjalistów z zakresu różnych dyscyplin naukowych. W tym znaczeniu rolę cyklu „Luminarze Rosyjskiej Emigracji”, proponującego szeroki wachlarz tematów dotyczących studiów nad dorobkiem literackim i kulturowym rosyjskich emigrantów, trudno przecenić. Trzy fale uchodźstwa, zainicjowane rewolucją październikową 1917 roku, w dalszym ciągu stanowią intrygujące wyzwanie badawcze dla uczonych na całym świecie. Do udziału w konferencjach zapraszani są nie tylko literaturoznawcy, językoznawcy i tłumacze, lecz także kulturoznawcy, historycy i reprezentanci innych dyscyplin.

W najbliższej przyszłości rolę interdyscyplinarnej platformy odegra Międzynarodowa Konferencja Naukowa „*Homo geographicus*”. *Twórczość rosyjskich emigrantów w perspektywie geografii literackiej* z cyklu „Luminarze Rosyjskiej Emigracji”, planowana w Olsztynie w dniach 14–15 października 2019 roku, wspólnie z Komisją Emigrantologii Słowian MKS. Przedstawiając zakres tematyczny konferencji, organizatorzy podkreślają:

Читая написанные в эмиграции книги, мы думаем о Константинополе и Белграде, о Варшаве и Париже, о Шанхае и Нью-Йорке, о Брисбене и Рио де Жанейро. Русская эмиграция раздвинула границы бытия русского человека – теперь пространством, в котором живут русские, стал весь мир.

Литература тоже путешествует в пространстве, взаимодействует с ним, поддается его влиянию и обретает черты новых локусов. Не отказываясь от выдающихся представителей русского зарубежья, но об руку с ними мы хотели бы отправиться в путь и посвятить нашу пятую встречу *литературной географии*.

Геопоэтика стала важным инструментом в осмыслении литературного наследия эмиграции, ведь именно геопоэтика позволяет раскрыть и осмыслить живую реальность эмигрантского опыта. Геопоэтика может быть воспринята нами как одна из стратегий в постижении феномена русской эмиграции XX столетия в ее литературных практиках и в рамках экзистенциальной географии [Марченко, Ндьяй 2019].

Tym samym inicjatorzy olsztyńskich spotkań emigrantologicznych nawiązują do tych wiodących kierunków badań, o których pisał L. Suchanek:

В эмигрантологических исследованиях особенную роль должна играть философская антропология – философия человека, которая отвечает на вопрос: Кто есть человек? (Suchanek 2012). Эмигрант – *homo emigrans* – это один

из антропологических типов (аспектов человека), таких как *homo socialis*, *homo oeconomicus*, *homo religiosus*, *homo politicus* (Suchanek 2013: 11–13; Suchanek 2012) [Suchanek 2015, 10].

Na niwie emigrantologii pozostaje jeszcze wiele do zrobienia, zatem perspektywy dalszego rozwoju olsztyńskich badań nad emigracją rosyjską są bardzo szerokie. A przy tym olsztyński zespół ma w tym zakresie ambitne plany. Za priorytetowe kierunki działań uznano:

- a) umocnienie pozycji macierzystej jednostki jako ważnego centrum badań emigrantologicznych w Polsce;
- b) stworzenie szerokiego forum wymiany poglądów i doświadczeń badawczych dla emigrantologów krajowych i zagranicznych.

Dotychczasowe osiągnięcia olsztyńskiej emigrantologii, a także dorobek publikacyjny i aktywność badawcza poszczególnych członków zespołu projektu *Studia emigrantologiczne. Interpretacja – recepcja – przekład* pozwalają pozytywnie ocenić perspektywy realizacji powyższych celów.

Bibliografia

- Boriew Jurij. 2000. *Fienomien Jurija Druźnikowa*. Moskwa: Slavica Orientale [Борев Юрий. 2000. *Феномен Юрия Дружникова*. Москва: Slavica Orientale].
- Bunin Iwan. 2013. *Wciąż smutno wierzę w swoje szczęście...* Red. NDiaye I.A., Ojcewicz G. Olsztyn: Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej.
- Bunin Iwan. 2015. *Człowiek, pisarz, tłumacz w świetle współczesnej buninologii*. Red. Kozak B., Marczenko T., NDiaye I.A. Olsztyn: Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej.
- Marčenko Tat'ana, Ndaj Ivona. 2019. *Programma konferencji*. (online) <http://slowianieuwm.wix.com/luminarze5> (dostęp 4.08.2019 [Марченко Татьяна, Ндая Ивона. 2019. Программа конференции. (online) <http://slowianieuwm.wix.com/luminarze5> (дostęp 4.08.2019)]).
- Matka Maria. 2015a. *Chcę wejść we wszystkie niepokoje ziemi*. Red. NDiaye I.A., Ojcewicz G. Olsztyn: Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej.
- Matka Maria. 2015b. *Kocham rozpalony grzechem świat*. Red. NDiaye I.A., Ojcewicz G. Olsztyn: Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej.
- Matka Maria. 2015c. *Nie ma życia bez cierpienia...* Red. NDiaye I.A., Ojcewicz G. Olsztyn: Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej.
- Ojcewicz Grzegorz. 2002. *Epitet jako cecha idiolektu pisarza. Studium literaturoznawczo-leksyko-graficzne o twórczości poetyckiej Iwana Bunina*. Katowice: Śląsk.
- Ojcewicz Grzegorz, Myślak Dominka Agata. 2016. *Stara Dusza. Fenomen Matki Marii (Skobcowej). Badania i materiały*. Szczytno: GregArt.
- Pisarki rosyjskiej zagranicy – w literaturze, kulturze i korespondencji*. 2016. Red. Kozak B., Marczenko T., NDiaye I.A. Olsztyn: Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej.
- Popławski Borys. 2009. *Automatyczne wiersze*. Przeł. Ojcewicz G. Olsztyn: Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej.
- Rosyjska literatura „emigracyjna”. Język, styl, poetyka*. 1992. Red. Piłat W. Seria „Studia i Materiały” nr 41: Filologia Rosyjska. Olsztyn: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie.

- Rudziewicz Iriena. 1994. *Russkije pisateli-emigranty w Polsce*. Sankt-Pietierburg: Obrazowanie [Рудзевич Ирена. 1994. *Русские писатели-эмигранты в Польше*. Санкт-Петербург: Образование].
- Rudziewicz Iriena. 2017. *Wzaimoswiaz' literatury i rieligii w tworczenstwie emigracyonnoj poetiessy Iryny Ratuszynskoj*. „POLILOG. Studia Neofilologiczne” nr 7: 61–67 [Рудзевич Ирена. 2017. *Взаимосвязь литературы и религии в творчестве эмиграционной поэтессы Ирины Ратушинской*. „POLILOG. Studia Neofilologiczne” nr 7: 61–67].
- Statut Komisji Emigrantologii Słowian Międzynarodowego Komitetu Sławistów (online) <https://emigrantologia.wixsite.com/slowianie-komisja> (dostęp 04.08.2019).
- Suchanek Lucjan. 2000. *Emigrantologia i literaturoznawstwo*. W: *Studia z historii literatury i kultury Słowian*. Red. Czapik-Lityńska B., Darasz Z. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: 42–45.
- Suchanek Lucjan. 2002. *Tamizdat*. W: *Lexikon der russischen Kultur*. Herausgegeben von N. Franz unter Mitarbeit von S. Goncarov und A. Wiczorek. Darmstadt: Primus Verlag GmbH: 440–441.
- Suchanek Lucjan. 2004. *Słowiańska emigrantologia*. W: *Współczesne literaturoznawstwo sławistyczne*. Red. Suchanek L. Kraków: PAU: 73–88.
- Suchanek Lucjan. 2005. *Literaturowiedzenie i kulturologia* [Литературоведение и культурология]. „Sbornik Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity” t. X, 8: 127–130.
- Suchanek Lucjan. 2008. *Emigrantologia: osiągnięcia i nowe perspektywy. Między Kongresem w Krakowie a w Ochrydzie. 1998–2008*. W: *Z polskich studiów sławistycznych. Literaturoznawstwo. Kulturologia. Folklorystyka*. Red. Suchanek L., Wrocławski K. Warszawa: PAN: 159–169.
- Suchanek Lucjan. 2009. *Człowiek w traumie. Emigrantologia na przykładzie emigracji rosyjskiej dwudziestego wieku*. „Ethos” nr 3–4 (87–88): 230–244.
- Suchanek Lucjan. 2012. *Homo emigrantus – z obserwacji nad antropologią rosyjską XX wieku*. W: *Z polskich studiów sławistycznych*. Seria 12. Literaturoznawstwo. Warszawa: PAN: 147–154.
- Suchanek Lucjan. 2013. *Miasto antropologii w emigrantologicznych issledowanijach*. W: *Ruska dijaspora i słowiański swiet. Zbornik radowa*. Београд: Учредител Петар Вунџк [Место антропологии в эмигрантологических исследованиях. W: *Руска дијаспора и словенски свет. Зборник радова*. Београд: Учредител Петар Вунџк]: 11–21.
- Suchanek Lucjan. 2014. *Emigracja. Emigrantologia. Komisja Emigrantologii Słowian*. „Slavia Orientalis” t. LXIII, nr 2: 173–189.
- Suchanek Lucjan. 2015. *Komissia' emigrantologii slavân Meždunarodnogo komiteta slavistov* [Комиссия эмигрантологии славян Международного комитета славистов]. „Emigrantologia Słowian” vol. 1: 9–12.
- Twórczość rosyjskiej zagranicy – satyra i memuarystyka*. 2018. Red. Marczenko T., NDiaye I.A., Nikolajew D. Olsztyn: Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej.

Summary

Emigration studies in Olsztyn.

History – current status – development prospects

Olsztyn is an important centre of emigrant-related research in Poland. The first works in this field were written at the beginning of the 1990s. Currently, the results of research concerning the history of emigration literature are presented in the scientific series “The luminaries of Russian Emigration”, “Theory and practice of translation”, “Between words – Between worlds” and the scientific journal “Acta Polono-Ruthenica”. In 2018, at the Institute of Eastern Slavic Studies, UWM initiated a statutory subject *Emigration Studies. Interpretation – Reception – Translation*, which aims at conducting research focused on the description of history and heritage issues of cultural Russian emigration that can be assigned to such thematic areas as: the history of the Russian literary

process, issues of interpretation of the literary text, Polish-Russian literary relations and literary translation. The essential focus of the team is interdisciplinary research. The subject of the team's research focuses on the most important aspects of emigration-related research, including the history of emigration, fate, the status of the emigrants and their spiritual, religious and political life. The author discusses the history, current state and perspective of Olsztyn's emigration research, with particular emphasis on their international dimension.

Key words: emigrant-related research, emigration, Olsztyn, the committee of Slavic emigration, the international Slavic committee

Grzegorz Ojcewicz

DOI: 10.31648/apr.4459

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5909-270X>

grzegorz.ojcewicz@uwm.edu.pl

Narodziny w śmierci św. Matki Marii (Skobcowej) jako paradoksalna koncepcja duchowej i cielesnej transformacji człowieka

Doprawdy trudno byłoby powiedzieć, że aktualnie badania nad twórczością św. Matki Marii (Skobcowej, 1891–1945) osiągnęły pod każdym względem poziom satysfakcjonujący. Mam na myśli nie tylko jej dorobek literacki, utrwalony w tekstach poetyckich, prozatorskich i dramaturgicznych, lecz także wypowiedzi publicystyczne, stanowiące integralną część światopoglądu prawosławnej mniszki z Paryża. Lecz pomimo znajdowania się opracowań krytycznych jako całości wciąż na etapie wielokierunkowego rozpoznania, sytuacja badawcza w polskiej rusycystyce wygląda chyba na najlepszą w świecie, daleko bowiem studia rodzimych badaczy wyprzedziły osiągnięcia innych zagranicznych przedstawicieli filologii rosyjskiej (nawet w Federacji Rosyjskiej!), co pozwala raczej ze sporym optymizmem patrzeć w przyszłość pod warunkiem jednak, że znajdą się wśród naukowców – w Polsce i poza nią – kontynuatorzy rozpoczętego dzieła¹. W związku z faktem stałego niedosytu eksploracyjnego każda nowa próba oswojenia pisarstwa zakonniczy z ulicy Lourmel 77 wydaje się pożądana i uzasadnia także podjęcie wysiłku badawczego, którego celem jest opis, analiza oraz interpretacja jednego z mało znanych artykułów św. Matki Marii pod tytułem *Narodziny w śmierci* [Мать Марія 1992, II, 155–166; Św. Matka Maria 2017, 143–154].

W refleksji religijno-filozoficznej paryskiej mniszki tekst *Narodziny w śmierci* zajmuje miejsce szczególne, łączy bowiem nie tylko jej oryginalny światopogląd z rozległą wiedzą teologiczną i głębokimi przemyśleniami natury filozoficznej, lecz także – podskórnie – przekazuje intymne informacje o własnym bolesnym doświadczeniu matki, która straciła dwie córki i bardzo drogie sercu inne osoby,

¹ Szczegółowa bibliografia poświęcona polskiemu i zagranicznemu dorobkowi badawczemu nad życiem i twórczością literacką św. Matki Marii (Skobcowej) znajduje się np. w pracach Laszczak [2015] i Ojcewicz [2017]. Do wyróżniających się pod tym względem opracowań zaliczam książkę Kseni Kriwoszeiny [2015].

w tym ojca, Jurija Pilenkę². Esej Matki Marii doskonale wpisuje się w klimat, jaki zwykle towarzyszy katolickiemu Dniu Wszystkich Świętych i Dniu Zaduszemu, lecz nie ogranicza się do tej sfery, ponieważ autorka nawiązuje w swoim wielopłaszczyznowym szkicu do kwestii daleko wybiegających poza te dwa święta. W paryskim wydaniu wspomnień, artykułów i szkiców prawosławnej zakonnicy umieszczono dany utwór w rozdziale pod nazwą *W poszukiwaniu syntezy* i otoczono innymi wypowiedziami o znamiennych tytułach: *W poszukiwaniu syntezy, Źródła twórczości, O Antychryście, Usprawiedliwienie faryzeuszostwa, Święta ziemia, Zrodzenie a stworzenie*. Jest to rozdział bodajże najtrudniejszy w odbiorze z uwagi na prezentację interpretacji ogólnie znanych zdarzeń ewangelicznych, przy tym – interpretacji odmiennych od ujęć dogmatycznych, oraz ze względu na przedstawienie autorskich koncepcji o życiu i śmierci, o świętości i ascetyzmie, o roli Boga w dziele stworzenia świata, a także o znaczeniu Chrystusa i wyjątkowej pozycji Matki Boskiej w rozwoju chrześcijaństwa na przestrzeni kilku tysięcy lat.

W religijnym dorobku publicystycznym św. Matki Marii znalazły się przede wszystkim artykuły, w których odniosła się do kwestii stanu zakonnego i ascetyzmu: *Do dzieła, O stanie zakonnym, Jeszcze o stanie zakonnym, Ascetyzm, Pod znakiem głady*. Pokażny korpus wypowiedzi dotyczy zagadnień na styku chrześcijaństwa i społeczeństwa: *Chrześcijaństwo, O saloitech, Typy życia religijnego, Co to jest cerkiewność, Drugie przykazanie ewangeliczne, Krzyż i sierp z młotem, Cierpienie i krzyż, Ubodzy w duchu, Teraźniejszość i przyszłość Cerkwi, Ku źródłom, Próba swobody, Pod znakiem naszych czasów, Na straży swobody, Godzina 12, Wyjazd do domu dla umysłowo chorych Saint-Ylie, Zrzeszenie „Prawosławna Sprawa” (I), Zrzeszenie „Prawosławna Sprawa” (II)*. Z kolei na blok, w którym zebrano teksty z pogranicza chrześcijaństwa i polityki, złożyły się następujące artykuły: *Religia a demokracja, Rasizm a religia, O cerkiewnym Soborze 1917 roku, Cztery portrety, Przejrzanie w czas wojny*.

Już to, przykładowe tylko, zaprezentowanie pola obserwacyjnego św. Matki Marii wskazuje, że paryską mniszkę interesowały i niepokoiły przede wszystkim ważne kwestie natury teologii praktycznej. Jej bunt przeciwko ortodoksyjnej Cerkwi miał wiele obliczy. Jedno z nich wiązało się z „antymonastyczną”, w ocenie

² Jurij Pilenko (1857–1906) zmarł nagle, najprawdopodobniej na zawał serca, 17 VII 1906 r. w Anapie. Zdarzenie to wywołało kryzys wiary u piętnastoletniej Jelizawie, która doszła wtedy do wniosku, że Boga nie ma, skoro dopuścił do odejścia jej ojca. Następnie 7 III 1926 r. zmarła w paryskim szpitalu na zapalenie opon mózgowych najmłodsza córka Skobcowej, Anastazja (1922–1926), a 30 VII 1936 r. z niewyjaśnionych do końca powodów umarła w Moskwie pierwsza córka, Gajana (1913–1936). Męczeńską śmierć w obozie koncentracyjnym Dora (Buchenwald) poniósł także jedyny syn św. Matki Marii, Jurij (1920–1944), lecz o tym fakcie zakonnica się nie dowiedziała, ponieważ przebywała wtedy w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück.

niektórych wysokich emigracyjnych duchownych, postawą zakonnicy, która wyżej ponad ścisły ryt zakonny stawiała codzienną duchową i fizyczną pomoc bliźniemu w ramach liturgii pozaświątynnej. Pełna miłosierdzia i matczynej cierpliwości aktywność mniszki wśród emigrantów rosyjskich wiązała się bezpośrednio z jej wielkim wyczuleniem na ludzkie cierpienie, cierpienie, które przychodziło bez uprzedzenia, zadawało cios i pozostawiało znękanego bólem człowieka nierzadko bez pocieszenia. Innymi słowy, w wymiarze teologicznym św. Matkę Marię niepokoił problem teodycei, o której pisze w *Narodzinach w śmierci* konsekwentnie wielką literą, męczyła myśl, w jaki sposób wyjaśnić i pogodzić istnienie miłosiernego Boga z powszechnym występowaniem zła.

„Nie ma życia bez cierpienia. Każda religia musi się liczyć z nim, jak z faktem. Maksymalne natężenie cierpienia jest równoznaczne ze śmiercią” – tymi słowami otwiera się artykuł zatytułowany *Cierpienie i krzyż* [Мать Мария 1992, I, 234–237; Św. Matka Maria 2017, 311–316]. Dalej następuje wykładnia stanowiska, które będzie uzasadniane na wiele teologicznych sposobów, ale w nieco innym planie, bo w powiązaniu z postacią Chrystusa i sensem grzechu, niż w *Narodzinach w śmierci*. Św. Matka Maria kontynuuje:

W przedchrześcijańskim stosunku do śmierci i cierpienia starano się pokonać je z zewnątrz, do pewnego stopnia nie zauważać ich, wyrobić stoicki spokój i obojętność wobec cierpienia, odejść od niego przez pogrążenie się w sobie i uczynienie go wobec siebie czymś zewnętrznym, czego się nie dopuszcza do swojego wewnętrznego życia. Taki jest stosunek mistyki hinduskiej do cierpienia, takiż sam stosunek stoików. W chrześcijaństwie stosunek do cierpienia i śmierci należy do podstawowych i określających.

Cierpienie jest rezultatem grzechu³. I śmierć także jest rezultatem grzechu. Poza grzechem śmierć stawałaby się przeobrażeniem. Człowiek jest dłużnikiem grzechu i z konieczności jest dłużnikiem cierpień. Nie wolno nawet powiedzieć, że Bóg karze człowieka zsyłając cierpienie, a zło samo siebie karze wedle nieuniknionego prawa swojej wewnętrznej logiki. W liście apostołskim św. Pawła zostało to wyrażone tak:

³ Matka Maria solidaryzuje się w ten sposób z wiarą Żydów i pokutującym zwłaszcza w średnio-wieczu przekonaniem, że choroba jest następstwem ludzkiej ułomności. Wystarczyło bowiem wówczas powiedzieć, ujmując rzecz w pewnym uproszczeniu, na co się choruje, by inni się dowiedzieli, jakie się popełniło grzechy. W *Psalmach Dawidowych* [Ps 32,10] czytamy m.in. „¹⁰ Liczne są boleści grzesznika, lecz łaska ogarnia ufających Panu”. A w innym psalmie [38,4–9] odnajdujemy dokładne zależności: „⁴ Nie ma w mym ciele nic zdrowego na skutek Twego zagniewania, nic nietkniętego w mych kościach na skutek mego grzechu. ⁵ Bo winy moje przerosły moją głowę, gniotą mnie jak ciężkie brzemię. ⁶ Cuchną, ropieją me rany na skutek mego szaleństwa. ⁷ Jestem zgnębiony, nad miarę pochylony, przez cały dzień chodzę smutny. ⁸ Bo ogień trawi moje łądzwie i w moim ciele nie ma nic zdrowego. ⁹ Jestem nad miarę wyczerpany i złamany; skowyczę, bo jęczy moje serce” [*Pismo Święte...* 1990, 595 i 602; *Wielkie tajemnice...* 2015, 9–11 i 27–31].

„Jak Sam Bóg nie jest kuszony przez zło, tak nie kusi On nikogo”. A razem z tym: „Szczęśliwy człowiek, który przetrzymał pokusę”⁴.

Bóg nie tylko nie karze przez zesłanie cierpienia, lecz nawet zmniejsza siłę cierpień przez Swoje miłosierdzie. I najwyższym stopniem boskiego miłosierdzia jest złożona z własnej woli ofiara Chrystusa za grzechy świata, za odkupienie ich, aby uchronić przed nieuniknionym i wiecznym cierpieniem. Śmierć Chrystusa na krzyżu, Jedyne Bezgrzesznego, jest sądem Chrystusa nad nieubłaganą logiką wszechświata. On Jeden pozostawiony przez miłosierdzie Boże właśnie po to, by nikt oprócz Niego nie został pozostawiony i nie mógł szemrać. Podporządkowawszy się cierpieniu i śmierci, On osądził tę logikę, uczynił ją niesprawiedliwą w odniesieniu do człowieka w ogóle. Taka jest historia zwycięstwa Chrystusa nad cierpieniem i śmiercią [Św. Matka Maria 2017, 311–312].

Cierpienie zostało pokonane w swojej wiecznej projekcji, lecz pozostaje jako doświadczenie ludzkiego życia. Tutaj ono nie tylko nie jest odrzucane, lecz Ewangelia mówi nawet o jego oczyszczającej i zbawczej mocy (Mt 7,13). „Wchodźcie przez wąskie wrota, ponieważ szerokie wrota i przestrzenna ścieżka prowadzą do zagłady, a wielu nią podąża”⁵.

W Prostych prawdach z kolei konstatowałem:

W Typach życia religijnego Matka Maria napisała między innymi, że **nie ma życia bez cierpienia**. Myśl tę przeniosła nie tylko do swoich sakralnych liryków, ale także do trzech misteriów, za każdym razem w innej scenerii prezentując nadzwyczajną wrażliwość na moralną i fizyczną nędzę siostr i braci w Chrystusie. Bez względu na rodzaj i wielkość przewinień, jakich dopuszczali się chrześcijanie, prawosławna mniszka ukazywała oblicze Boga miłosiernego nawet w gniewie [Ojcewicz 2017, 42].

Już nawet te dwa nawiązania do problematyki teodycei świadczą dobitnie nie tylko o stałej obecności danej kwestii w refleksji filozoficzno-religijnej prawosławnej zakonnicy i w jej misteryjnych chociażby utworach literackich, lecz także o pierwszorzędnej randze, jaką nadawała cierpieniu w życiu człowieka, zwłaszcza zaś – chrześcijanina⁶.

⁴ Matka Maria błędnie odsyła czytelnika do jednego z listów apostołskich św. Pawła, ponieważ wskazany przez nią cytat pochodzi z *Listu św. Jakuba* [Jk 1,12–16]. W *Biblii* czytamy: „**Błogosławiony mąż, który wytrwa w pokusie**, gdy bowiem zostanie poddany próbie, otrzyma wieniec życia, obiecany przez Pana tym, którzy Go miłują. ¹³**Kto doznaje pokusy, niech nie mówi, że Bóg go kusi. Bóg bowiem ani nie podlega pokusie ku złemu, ani też nikogo nie kusi.** ¹⁴To własna pożądlivość wystawia każdego na pokusę i nęci. ¹⁵Następnie pożądlivość, gdy pocznie, rodzi grzech, a skoro grzech dojrzeje, przynosi śmierć. ¹⁶Nie dajcie się zwodzić, bracia moi umiłowani!” [Pismo Święte... 1990, 1372]. Przyp. i pogrubienie – G.O.

⁵ Por. z fragmentem *Ewangelii według św. Mateusza* [Mt 7,13]: „Wchodźcie przez ciasną bramę, bo szeroka jest brama i przestronna droga, która prowadzi do zguby, i liczni są ci, którzy tędy wchodzą” [Nowy Testament... 2009, 52].

⁶ Ten właśnie fakt przesądził o wyborze tytułu dla jednej z części olsztyńskiego opracowania poświęconego paryskiej zakonnicy: [Matka Maria. Nie ma życia bez cierpienia..., 2015].

Narodziny w śmierci inicjuje refleksja o Hiobie, należącym obok króla Dawida do jednych z ulubionych starotestamentowych bohaterów autorki. Ale nawiązanie do tragicznej postaci Hioba stanowi tutaj tylko mocny impuls narracyjny, który pozwala św. Matce Marii przerzucić mentalny most z czasów biblijnych aż do wieku XIX i pisarstwa Fiodora Dostojewskiego, by za chwilę znów powrócić do dalekiej przeszłości i wywołać z mrocznych tajemnic antyku sylwetkę Sokratesa. Ten osobowy kwadrat – Chrystus, Hiob, Dostojewski, Sokrates – to znaki-sumienia swoich czasów, w których zastanawiano się nie mniej intensywnie niż obecnie nad kwestiami teodycei. Paryska zakonnica pisze:

Od czasów znękanego cierpieniami Hioba aż do męczących pytań Dostojewskiego, od dni niesprawiedliwego zabójstwa Sokratesa aż po nasze czasy, gdy niesprawiedliwość i bezsens stały się miarą rzeczy, wszyscy myśliciele, filozofowie i teolodzy kierują ku niebu retoryczne pytanie ludzkości: jak uświadomić sobie, jak pojąć istnienie w stworzonym przez Boga świecie zła i cierpienia, jak łączyć Boską sprawiedliwość i dobroć z niesprawiedliwością wszystkiego, co nas otacza: ze złą historią, z zagładą poszczególnych ludzkich dusz, z nieszczęściem świata, z naszym nie do zniesienia ludzkim sieroctwem, ze stratami, ze śmiercią. Pojawiają się niezliczone próby Teodycei, usprawiedliwienia Boga. **Wszystko to – znaki strasznego pragnienia ludzkości otrzymania odpowiedzi, znalezienia także w tym ziemskim życiu spokoju życia niebiańskiego – i wszystko to w ostatecznym rachunku jakoś nie dolatuje, brakuje, bezsilnie spada ponownie na ziemię – i dlatego nie zadowala** [Św. Matka Maria 2017, 143]⁷.

Zdaniem św. Matki Marii, w obiegu kulturowym funkcjonują dwie przeciwległe teodycei. Pierwsza z nich wiąże się z wiarą, że wszelkie zło, a więc i cierpienie, ma swoje źródło we wszechmocnej woli Bożej. W tej sytuacji człowiek powinien z pokorą znosić każdy ciężar posłany z nieba, godzić się z biegiem zdarzeń, uniezależniając je od ludzkiego rozumu czy chęci sprzeciwu. Ten model postawy ludzkiej, jak wiadomo, prezentowało ze skrajną determinacją średniowiecze, lecz wtedy inna była powszechna religijność, a cierpienie fizyczne wybierano także świadomie, sądząc, że bolesna pokuta doskonali słabego ducha. W ocenie prawosławnej zakonnicy tak pojmowana teodycea przypomina ślepy zaułek w człowieczym losie, w którym jest również miejsce na rozpacz i wielkie napięcie wiary, podobne może nawet do próby Hioba. W myśl drugiej teodycei człowiek dysponuje swobodą o przedwiecznym rodowodzie: tutaj Pan Bóg nie odpowiada ani za ludzką swobodę, ani za zło, ani za cierpienie, które z niej wypływa. Dlatego tylko człowiek, stworzony na obraz i podobieństwo Boże, jest w stanie przezwyciężyć swobodę

⁷ Tu i dalej podaję we własnym tłumaczeniu. Jeśli nie zaznaczono inaczej, wyróżnienia pochodzą od autora.

oraz podporządkować ją Bogu, co oznacza zarazem triumf ludzkiego dobra nad ludzkim złem. Biorąc pod uwagę obydwie koncepcje teodycei, paryska mniszka konstatuje: „Wydaje się, że wszystko jest jakoś od nowa ponazywane i poustawiane, lecz w istocie od tego nowego ponazywania i poustawiania nic się nie zmienia” [Św. Matka Maria 2017, 144].

Zastana sytuacja w odniesieniu do biegunowych postaw wobec cierpienia nie zadowala św. Matki Marii. Owszem, nie neguje ona ani ujęć filozoficznych, ani nawet obliczeń teoretycznych, ale sądzi, że intymnym pragnieniem człowieka jest znalezienie własnej odpowiedzi na pytanie o sens cierpienia. Wniosek jednak formułuje zaskakujący, ponieważ twierdzi, że odpowiedzi... nie ma – w przeciwieństwie do pytania, które pozostaje. Autorka, by wzmocnić swoje stanowisko, sięga po argumenty natury matematycznej i przywołuje słynny przypadek Josepha Louisa Lagrange’a (1736–1813), znanego w czasach oświecenia matematyka i astronoma pochodzenia włoskiego, który zadał ówczesnemu zracjonalizowanemu światu pewne zadania i zażądał, aby je rozwiązano lub dowiedziono ich nierozwiązywalności. Przed ludźmi stoi takie samo zadanie, uważa św. Matka Maria, a dotyczy ono odgadnięcia oraz akceptacji natury zła i cierpienia – sensu teodycei. Wszystkie dotychczasowe próby rozwiązania tego problemu ocenia zakonnica jako niedostateczne, nie do końca przekonujące. Sądzi, że dokonano wprawdzie wielu najbardziej różnorodnych i poprawnych działań matematycznych, ale nie doprowadziły one do ostatecznego wyniku, gdzie $X = A$. **„I oto chcę teraz dokonać odwrotnej próby: udowodnić, że nie możemy się dowiedzieć, czemu się równa X. I w tym się kryje sens wszystkiego”** [Św. Matka Maria 2017, 144–145].

Trzeba przyznać, że do przeprowadzenia dowodu paryska mniszka wybrała bardzo oryginalną materię, wkroczyła bowiem w sferę co do istoty ezoteryczną, a więc wymagającą szczególnie sprawnego balansowania semantycznego, by nie zostać posądzonym o głoszenie herezji, co w stosunku do osoby zakonnej mogło mieć znacznie poważniejsze konsekwencje niż w odniesieniu do człowieka świeckiego. Z biografii św. Matki Marii wiemy, że nie spotkała ją oficjalnie żadna kara cerkiewna za poglądy przedstawione w artykule *Narodziny w śmierci*. Lecz należy także koniecznie dodać, iż najprawdopodobniej tekst ten nie ukazał się drukiem za życia zakonnicy, więc nie mógł się spotkać z negatywną reakcją ze strony cerkiewnych przełożonych. Prawdę powiedziawszy, nie znamy czasu powstania danego utworu: czy pochodzi on ze świeckiego okresu biografii Jelizawiey Skobcowej, czy z zakonnego. Biorąc pod uwagę styl i temat wypowiedzi, jestem bardziej skłonny wiązać ją z czasem, gdy jego autorka była już mniszka, a więc – po marcu 1932 roku.

Bez względu jednak na trafność cezur, którą w toku dalszych studiów tekstologicznych uda się, być może, ostatecznie sprecyzować, interesuje mnie niezwykle

argumentacja użyta przez św. Matkę Marię do zanegowania klasycznego układu równań, gdzie X jest tożsame z A. W koncepcji prawosławnej zakonnicy pojawia się, mówiąc językiem współczesnych mediów, wirtualny świat nienarodzonych jeszcze dusz – ludzkości, która świadomie (!) ma żyć w kosmicznym łonie. Każde dziecko, które znajduje się w żywocie (łonie) matki ma już zdaniem autorki nie tylko pewną świadomość tego, co je otacza, i określone nawet wyobrażenie o sensie swojego życia płodowego, lecz dysponuje ponadto kolektywną świadomością płodów. Paryska mniszka wskazuje na szczegóły świadomości płodów co do ich fizyczności i rozwoju psychicznego, gdy z detalami, znanymi jej z własnego trzykrotnego macierzyństwa, pisze:

One czują swój fizyczny wzrost, postępujący rozwój, odżywiają się, ruszają, same odczuwają zmęczenie albo chorobę matki, bywa, że żyje się im łatwiej albo trudniej – w ich życiu płodowym możliwe są bardzo określone niesprawiedliwości: jednemu jest lepiej niż drugiemu, jedne są nieszczęśliwsze od innych. Ale przed nimi wszystkimi stoi jedno, co określa całe ich życie, że stanowi najbardziej bezgraniczną tragedię dla całego świata płodowego: powinni się urodzić. One wiedzą, co to znaczy: w granicach ich życia to znaczy przede wszystkim niczym nieusprawiedliwione cierpienie. W rzeczy samej, jeśli urodzenie dziecka jest tak męczące dla silnego, rozwiniętego, dobrze chronionego organizmu matki, to całkowicie jasne, że tylko brak świadomości nie czyni dziecku z rodzenia nadmiernego, z niczym nieporównywalnego cierpienia. Kości czaszki się deformują, płód się dusi, pierwszy oddech ostro uderza w jego płuca, jak najostrzejszy nóż. I na dodatek to powicie znowuż może się indywidualizować, być bardziej szczęśliwe albo bardziej ciężkie [Św. Matka Maria 2017, 145–146].

Zdaniem autorki doświadczenie życia płodowego dziecka z chwilą jego narodzin całkowicie zanika, odchodzi w nicłość, a uważa tak, ponieważ nie znajduje dowodów, że w momencie narodzin istnieje coś jeszcze, a nie tylko „czarna pustka”. Jakie są dowody na to – pyta retorycznie paryska mniszka – że dziecko powinno „**się urodzić do nowego życia, a nie tylko umrzeć dla starego, płodowego**”? [Św. Matka Maria 2017, 146]. To bardzo ważna kwestia w koncepcji św. Matki Marii, gdyż w dużej mierze przybliżyła nas do konstrukcji opartej na paradoksie, który legł u podstaw jej poglądu. Pisząc o paradoksie, mam na myśli uzewnętrznąoną na pierwszy rzut oka sprzeczność, w której śmierć jest utożsamiana z narodzinami. Nieco dalej prawosławna zakonnica – już w trybie implikacji – rozważa:

I gdyby była w rzeczywistości także jakaś kolektywna świadomość płodów, to **one odbierałyby narodziny jednego z nich tylko jako wyjście ze wspólnego życia, jako odejście, tj. jako śmierć**. Dla życia płodowego noworodek umarł, w nim go więcej nie ma, ono doznało straty. O tym, co nastąpi dalej, można się tylko domyślać, być może on istnieje w jakichś innych formach bytu, a być może jego narodziny doprowadziły go do całkowitego niebytu [Św. Matka Maria 2017, 146].

Kontynuując matematyczne podejście ($X = A$) i dowodząc, że człowiek nie jest w stanie poznać, co stanowi lewą stronę powyższego równania, św. Matka Maria wprowadza metaforyczne pojęcie „moralnej buchalterii świata płodowego”, w której – jak w każdej księdze tego typu – znajduje się miejsce na odnotowywanie przychodów, wydatków i salda. To na podstawie systematycznie dokonywanych wpisów można się dowiedzieć o jakości i ilości doznań, które towarzyszą ludzkiej egzystencji. Z dokonanego zaś podsumowania ma wynikać, czy cierpień było dużo, czy zagłada okazała się męcząca i czy to, co spotkało człowieka po narodzinach, w ogóle było potrzebne. „I nie ma żadnego usprawiedliwienia dla tej męki, nie ma żadnego sensu w niej, ona sama w sobie i przez siebie się wyczerpuje” – twierdzi autorka [Św. Matka Maria 2017, 146]. Zafascynowana twórczością Fiodora Dostojewskiego, paryska mniszka nawiąże w tym miejscu do „męczącej” powieści, *Braci Karamazow*, i jednego z jej charakterystycznych bohaterów – Iwana Karamazowa, który „zwraca z największym szacunkiem swój bilet Bogu, nie pragnąc przyjąć potencjalnej błogości wiecznego żywota za cenę męki narodzenia się w niej” [Św. Matka Maria 2017, 146].

By wskazać na ewolucję ciał – fizycznego, „duszowego” i duchowego – stanowiących ważny element rozważań prawosławnej zakonnicy, autorka odwołuje się do słów św. Pawła Apostoła zawartych w jego *Pierwszym Liście do Koryntian* (1 Kor 15,44). Uczeń Chrystusa powiedział wtedy: „siej się ciało duszowe, powstaje ciało duchowe”⁸. Parafrazując wypowiedź apostoła, św. Matka Maria napisze:

„siej się ciało fizyczne, powstaje ciało duszowe”, w takim samym zapomnieniu, w takim samym jakby niebycie, przez podobne parcie narodzin – śmierci. **Różnica polega tylko na tym, że tutaj dopuszczamy możliwość świadomości, której w rzeczy samej w świecie płodowym nie ma, dlatego też nie ma także uczucia zła i cierpienia. Ciało duszowe doświadcza narodzin, śmierci, nie uświadamiając sobie tego, i dlatego nie pyta, nie odbiera żadnych konfliktów, żadnej tragedii, będącej przecież w istocie tą samą** [Św. Matka Maria 2017, 146–147].

Narodziny do życia są jednocześnie kresem życia płodowego, jego śmiercią i fakt ten stanowi nieodłączny komponent ludzkiej egzystencji. Bez opuszczenia łona matki nie jest możliwe spojrzenie na swe istnienie z innej perspektywy,

⁸ W *Biblii* napisano: „zasiewa się ciało zmysłowe – powstaje ciało duchowe. Jeżeli jest ciało zmysłowe, powstanie też ciało duchowe” [*Pismo Święte...* 1990, 1304]. W oryginale zaś czytamy: „сеется тело душевное, восстает тело духовное”, a więc, dosłownie: „siej się ciało duszowe, powstaje ciało duchowe”. Łatwo więc zauważyć rozbieżność między obydwiema wersjami językowymi. Współczesna polszczyzna nie zawsze rejestruje w źródłach normatywnych, jak np. słownik ortograficzny, przymiotnika „duszowy”, eksponującego wartość, której źródłem jest ludzka DUSZA (por. w języku angielskim „duszowy” to *soul*, a „duchowy” – *spiritual*).

z nowej wysokości nieznanego wcześniej stopnia bytu. I to dopiero z głębokości duszowego ciała jesteśmy w stanie inaczej ocenić nasz nowy stan, gdyż nie wydaje się on już śmiercią życia płodowego, lecz postrzegamy go jako narodziny do życia ziemskiego” [Św. Matka Maria 2017, 147].

Po tych słowach autorka robi woltę i powraca do moralnej buchalterii. Wraz z pojawieniem się noworodka na ziemi rozpoczął się także jego ziemski żywot. Moralna buchalteria nabiera rozpędu i do rubryk księgi są wprowadzane wciąż nowe dane. Daleko im do fantazji: skrupulatnie są wykazywane przychody i wydatki istnienia poza łonem matki. Najpierw powoli i przypadkowo zapełnia się w pierwszych latach dziecięcego życia strona wydatków, po której można odnaleźć drobne obrazy, niespełnione pragnienia, brak uwagi wobec ukochanych, pierwsze choroby i pierwsze straszne sny. Natomiast strona przychodu jest zdaniem prawosławnej zakonnicy ogromna, ponieważ odślania cały Boży świat z jego dźwiękami i barwami, a także wszystkie proste i jasne radości typowe dla okresu dzieciństwa. Lecz błogi stan nie trwa nieprzerwanie, gdyż stopniowe wydatki zaczynają wyprzedzać stronę z przychodami, a wraz z nimi człowiek z coraz większą wyrazistością dostrzega i wewnątrz przeżywa niesprawiedliwość na świecie, ziemską brzydotę, występujące powszechnie ubóstwo, własną w wielu wypadkach bezsilność oraz stopniowy zanik nadziei. Teraz dopiero świadomość bytu nabiera wielkiej mocy i towarzyszy jej demaskowanie fałszywych informacji oraz narastający ból z powodu strasznej prawdziwej wiedzy, którą dysponuje:

Ona wie, że Sokratesa otruto i nie ma na to usprawiedliwienia, zna łzę dziecka, miota się i opada z sił od tej strasznej wiedzy, usiłuje stworzyć swoją własną Teodyceę, usprawiedliwić Boga, a gdy to się nie udaje, wówczas w przerażeniu i rozpacz, i z nienawiścią krzyczy: nie ma Boga. Właśnie z nienawiścią wobec tego, co ogłasza jako nieistniejące. Jest taka tragiczna bezbożność, bezbożność osobistej nieudanej Teodycei, lecz to nie tylko bezbożność, to także akosmizm, to również bezmyślność. Wszystko traci swoje granice, nic nie jest usprawiedliwione, dusza opada w noc [Św. Matka Maria 2017, 147—148].

A gdy ludzkie życie zatoczy swój chropawy krąg, gdy zagubiona dusza nie widzi już żadnego wyjścia z sytuacji, wtedy dopada ją śmierć: to koniunkcja w stosunku do jednoczesnej śmierci życia płodowego i narodzin do życia ziemskiego. Stąd ludzie są często nagle wyrzynani przed kolejnymi narodzinami, tym razem – do nieba, przechodząc nierzadko mękę umierania, fizyczne cierpienie wywołane np. śmiertelną chorobą. Ich dusza opuszcza cielesną powłokę, ludzie odchodzą, lecz dokąd się udają – pyta autorka – do życia wiecznego? A może obracają się w nicość? O ile pierwsza wymieniona przez św. Matkę Marię opcja, tj. rozpoczęcie

po śmierci człowieka przez jego duszę życia wiecznego, w pełni jest zgodna z eschatologią chrześcijańską, o tyle zawieszenie głosu w drugiej opcji – od tradycyjnej eschatologii się oddala. Dalej prawosławna zakonnica kreśli emocjonalną, sentymentalną wręcz, scenę żegnania się żywych z umierającym człowiekiem. Osoby stojące obok łoża śmierci w żaden sposób nie mogą pomóc człowiekowi znajdującemu się w agonii, nie są bowiem w stanie przyjąć na siebie jego cierpienia. Ludzkie ciepło też nie jest konającym potrzebne – twierdzi autorka – i ciepło to ich wcale nie pociesza.

O umierających, a więc – zgodnie z koncepcją św. Matki Marii – rodzących się do nowego, niebiańskiego życia, powie autorka, że znali cierpienie, znali zachwyty, myśleli, kochali, a potem nastął krótki moment, który zadecydował o ich ziemskim niebycie. „Nigdzie, nigdzie na całej ziemskiej kuli ich nie ma” – podkreśli zakonnica [Św. Matka Maria 2017, 148]. I uderzy w ton retoryczny, tak dobrze znany z jej liryków religijnych, i połączy patos z niską codziennością, gdy zawoła:

O, Panie, czy to nie wszystko jedno zanim nastąpi to ostateczne i straszne, wobec tego, jak oni umierali – czy była to długotrwała i powolna choroba, czy im podano czarę z trucizną, czy ich rozszarpały psy, albo czy wpadli oni pod samochód. Zanim umarli, zanim ich zabrakło, doskonale zacierają się szczegóły tego, w jaki sposób to się zdarzyło [Św. Matka Maria 2017, 148].

I ponownie nawiąże do bohatera F. Dostojewskiego oraz do motywu pokusy zwrotu niebiańskiego biletu, by stwierdzić, że wiecznie żywa dusza

razem z Iwanem Karamazowem ulega pokusie, by zwrócić swój bilet na wejście do Królestwa Niebieskiego nie tylko **dlatego, że** widzi niesprawiedliwość i przerażenie jakiejś szczególnie tragicznej śmierci, jakiegoś wyjątkowego przypadku umierania, lecz dlatego, że **w ogóle jest śmierć**, że człowiek jest śmiertelny, że był on i już go nie ma, nie ma jego czułości, jego ludzkiego ciepła, jego miłości, a **nasza czułość i nasze ciepło, i nasza miłość pustoszeje, cierpi z powodu swojej zbyteczności, swojego bezsensu** [Św. Matka Maria 2017, 147].

Ale nie tylko asocjacje z F. Dostojewskim zostały podporządkowane prezentacji koncepcji św. Matki Marii o momentalnym paradoksie, o chwili, w której dokonuje się transformacja dwóch duchowo-cieleśnych jakości: obumieraniu towarzyszy rodzenie, odbudowa tego, co wydawać by się mogło, że zostało bezpowrotnie stracone. Teraz autorka powraca do bohatera z początku jej eseju i zapisów w jednej ze starotestamentowych ksiąg. Pyta retorycznie: „**I czy nie dźwięczy jakoś szczególnie strasznie i niepojęcie dla nas** ostatni rozdział Księgi Hioba, gdy jego sprawa z Bogiem zostaje zakończona, on ponownie otrzymuje i zdrowie, i woły,

i wielbłądy, i nowe dzieci, siedmiu synów i trzy córki” [Św. Matka Maria 2017, 149]. Z punktu widzenia tradycyjnej interpretacji teologicznej nie ma tutaj podstaw do stawiania niewygodnych znaków zapytania: Hiob został przecież ostatecznie wynagrodzony przez Jahwe za pozostanie Mu wiernym, pomimo przejścia wielu traumatycznych, długotrwałych przeżyć fizycznych i duchowych – utraty zdrowia, rodziny i majątku. Pan Bóg przywrócił Hiobowi pierwotne zdrowie, obdarzył nowym mieniem i nowym potomstwem: siedmioma synami i trzema córkami. W ten sposób Hiobowy problem dotkniętego nieszczęściem i zmagającego się z losem człowieka został według *Biblii* rozwiązany. A co o tym sądzi paryska mniszka? Według niej dany problem niekoniecznie został rozwiązany, a jeśli nawet – to może być pojmowany jednak inaczej niż w *Piśmie Świętym*.

Prawosławna zakonnica z perspektywy bolesnych doświadczeń własnych pyta wprost:

Jak mogło tych siedmiu synów i trzy córki, a nawet tysiące synów i córek, zastąpić chociażby jednego odebranego, jednego, który zginął. Przecież jakimikolwiek by byli, najważniejsze jest to, że są inni. A ten, który odszedł, zawsze, na wieki wieków jest niepowtarzalny na ziemi. I oprócz tego, ból z powodu jego śmierci nie jest bólem tylko dlatego, że on mnie unieszczęśliwił, lecz dlatego, jego życie zostało przerwane, że on nie widzi słońca, że nie ma go na ziemi. (...) tyleż cierpię, ile także współcierpię” [Św. Matka Maria 2017, 149].

I twierdzi, że ludzka pamięć nie godzi się na zapomnienie o cierpieniu, które nie tylko potrafi ranić, ale także duchowo wzbogacać. Paryska mniszka uważa, że w granicach ziemskiego bytu nie ma prawdy i nie ma ani Boskiej, ani ludzkiej sprawiedliwości. Po czym wyzna z wielkim przekonaniem i absolutną szczerością: **„Odbieram życie jako nóż, który mnie tnie, jako truciznę, która mnie truje, jako ścieżkę Hioba, oddanego przez Boga diabłu do określonego czasu – i na wszystko diabłu pozwolono, byleby tylko nie ruszał jego duszy”** [Św. Matka Maria 2017, 150].

Chrystus, Hiob, Sokrates, Dostojewski, apostoł Paweł – oto najsolidniejsze osobowe fundamenty, do których odwołała się św. Matka Maria, budując swoją koncepcję duchowo-cieleśnej transformacji człowieka. A w słowach wielkiego proroka Jeremiasza (Jr 45,5) znalazła dodatkowe uzasadnienie dla swojego stanowiska: „Ty zaś chcesz szukać wielkich rzeczy dla siebie? Nie szukaj! Sprowadzę bowiem nieszczęście na wszelkie ciało – wyrocznia Pana – lecz tobie dam twoje życie jako zdobycz wszędzie, dokądkolwiek pójdziesz” [*Pismo Święte*... 1990, 956]. Po co to wszystko? – pyta autorka tym razem nie retorycznie – i sama udziela odpowiedzi: **„Żeby miał kto dźwigać na sobie, odczuwać nieszczęścia, które spadły na każde ciało, ponieważ bez tej całej duszy także nieszczęścia nie byłyby nieszczęściami,**

ponieważ nikt by ich sobie również nie uświadamiał [Św. Matka Maria 2017, 150]. W jej przekonaniu takie jest właśnie prawo zasianego ciała „duszonego”. Na nim się ma opierać i na nim kończyć cała prawda tego świata.

Kolejny akapit analizowanego eseju ujawnia sarkazm piszącej. Jego źródło leży głównie, jak zakładam, w bolesnym doświadczeniu najpierw J. Skobcowej, a później – zakonnicy z ulicy Lourmel 77. Z jednej strony były to obserwacje nadwrażliwego człowieka związane z ciężkim życiem rosyjskich emigrantów w Paryżu, z drugiej – dojmujące wspomnienia własnych życiowych katastrof. Stąd rozbudowany wywód z materialistami w tle i rozgoryczonym człowiekiem, który przegrywa walkę z bezsenssem:

I niechaj teraz w jakiejś szalonej i dziecięcej lekkomyślności materialisci objawiają, że wszystkie fatalne pytania zostały unicestwione – przed nim pozostaje tylko jedno: dzisiaj człowiek na wszystko pozwolił, na wszystko znalazł poprawny i sprawiedliwy sposób, a jutro go rozjedzie samochód albo otruje się stęchlą rybą – i z całej jego sprawiedliwości, i z całego jego harmonii nic nie pozostanie, pagórek na cmentarzu lub garstka popiołu w krematorium. Bardzo zda się mu wtedy cała jego sprawiedliwość. Śmierć obdarzy jego bliskich tylko tym jednym nie do rozwiązania pytaniem: sama przez się. I on unicestwi odpowiedzi na wszystkie inne pytania i wbije ludzką świadomość w nieutuloną rozpacz bezsensu, a wtedy on się odwróci nie tylko od Boga, lecz i od świata, i od siebie, i od wszystkiego, i stanie się niczym [Św. Matka Maria 2017, 150].

Po „gryzącej ironii” przychodzi czas na jedną z zasadniczych dla całej wypowiedzi konstatacji, mającej bezpośredni związek z równaniem $X = A$. „Tak więc, odpowiedzi nie ma” – stwierdzi św. Matka Maria i doda: „Zadanie wielkiego matematyka uznaje się, że jest nie do rozwiązania. Pod dachem naszego niskiego, zadymionego, zachmurzonego nieba wszystko jest skazane na bezsens... jeśli... Jeśli myśleć, że śmierć jest śmiercią” [Św. Matka Maria 2017, 150–151].

Ta ostatnia paradoksalna implikacja otwiera kolejną część rozważań paryskiej mniszki, w której będzie powracać do podniesionych już spraw i ludzi oraz przedstawiać własny punkt widzenia na określone zdarzenia i ich uczestników. Do grona postaci z przeszłości – Chrystusa, Hioba, Sokratesa, Dostojewskiego, apostoła Pawła i proroka Jeremiasza – dołączy teraz autorka osobę Euklidesa z Aleksandrii po to, by podkreślić, że nawet umysł wybitnego antycznego greckiego matematyka nie byłby w stanie niczego rozwiązać i **tylko wiara jest zdolna dać poszukiwaną od tysiącleci odpowiedź**, przy czym nie wiara w moc Pana Boga czynienia byłoby niebyłym i „nie wiara, która w rozpaczyci ociera się o trumienną pokrywę naszego ziemskiego nieba, a **tylko wiara, likwidująca śmierć**” [Św. Matka Maria 2017, 151].

W analizowanym tekście wyraźnie wyczuwam coś, co określam jako narracyjny system nakładkowy. Polega on na tym, że pisząca powraca co pewien czas do wcześniejszych kwestii i dołącza do nich nowe komentarze lub inicjuje kolejną perspektywę. Na przykład wydawać by się mogło, że kwestia ciała „duszowego” została już zamknięta, lecz jest to założenie fałszywe, ponieważ po nawiązaniu do bezsilności Euklidesa pojawia się następna wątpliwość: „«Zasiewa się ciało duszowe – powstaje ciało duchowe» – gdzie powstaje? Przez jakie narodzenie jest powoływane do bytu?” [Św. Matka Maria 2017, 151]. Za tym pytaniem podąża na zasadzie narracyjnej nakładki wątek kosmiczny z płodami w żywocie matki. Paryska mniszka ponownie odwołuje się do pewnej konstrukcji fantastycznej i wyobraża sobie materialny wszechświat jako ogromne łono, które nosi, żywi i chowa jeszcze nienarodzone do wieczności istoty:

W mękach i cierpieniach, ostro odczuwając niesprawiedliwość, zło i cierpienie, w pełnej duchowej ślepotcie, w pełnym nieznanu czasu narodzin, a być może nienarodzin, ale rzeczywiście wiecznej śmierci, mijają długie lata naszego ziemskiego istnienia. I silniejsza od wszelkiego zła, bardziej męcząca od wszelkich cierpień jest świadomość tego, że my jesteśmy śmiertelni, że w żaden sposób nie unikniemy konieczności śmierci. Bliscy odchodzą. Nie ma ich. My stajemy się sierotami. **Sami przygotowujemy się do wielkiego końca.** Czujemy się strasznie. Czujemy nasze ziemskie ciało, czujemy, jak się ono starzeje – a nie starzeje się razem z nim także dusza? Wiemy, że ono się rozpadnie, wiemy, jak wąska i ciasna będzie trumna, jak pokryje nas czarna zimna ziemia [Św. Matka Maria 2017, 151].

Ta refleksja uruchamia wypowiedź, w której znajduje się sedno paradoksalnej koncepcji św. Matki Marii o duchowo-cieleśnej transformacji ludzkiego stworzenia. Teraz wiara staje się źródłem podniesienia człowieka z wszelkiego poczucia beznadziejności i bezsensu istnienia, ponieważ dzięki i wedle siły wiary możemy pojąć, że śmierć przestaje być śmiercią i że fakt jej nastąpienia oznacza w rzeczy samej narodziny do wieczności, a męki ziemskie stają się tak naprawdę mękami nowych błogosławionych narodzin. Ci, którzy mają zdolność odczuwania chwili przybliżania się godziny śmierci-narodzin, otwierają się na trud przejścia z doczesności ku wieczności i wołają:

Nasilcie się, spopielcie mnie, bądźcie nie do zniesienia, szybkie, nieszczędzące, ponieważ **ciało duchowe chce powstać, ponieważ chcę się narodzić do wieczności,** ponieważ jest mi w tym podniebnym łonie już za ciasno, ponieważ **chcę wypełnić przeznaczenie, ponieważ chcę do domu, do Ojca** – i jestem wszystko gotowa oddać i wszelkimi mękami zapłacić za ten Ojcowski dom mojej wieczności. **Ja nie tylko do Ojca chcę w wieczności, chcę dogonić moich ukochanych braci i dzieci, które już się zrodziły do śmierci, tj. do wieczności, chcę wiecznego i nieściemnionego spotkania**

z nimi. I jeśli to spotkanie będzie, a wiem, że ono będzie, to wszystko pozostałe nie jest tak już tak ważne. Księga rachunkowa życia będzie podsumowywana nie tutaj, skoro jeszcze nie jest cała zapełniona, lecz tam. **I po stronie wydatków będą stać tylko dwa artykuły: dwukrotne narodziny, a ściślej, dwie śmierci człowieka, a po stronie przychodów jedno słowo: „wieczność”**⁹ [Św. Matka Maria 2017, 151–152].

Zgodnie z narracyjną strukturą nakładkową autorka powraca na koniec do biblijnej historii Hioba i przedstawia własną interpretację biblijnych wydarzeń, mając w pamięci wyłożoną ideę człowieczej transformacji. Dlatego twierdzi, że ostatni rozdział *Księgi Hioba* odsłania i promienieje zupełnie innym sensem od ujęć tradycyjnych. Narażając się na zarzut głoszenia herezji, paryska mniszka odważnie pisze, że żadnych nowych ani synów, ani córek Hiob w ziemskim życiu już nie miał i że niczego nie odzyskał w postaci materialnej, a przetrzymawszy wielkie męki fizyczne i duchowe zmarł, jak każdy śmiertelnik, czyli narodził się do wieczności. Po swojej śmierci-narodzinach spotkał w Ojcowskim Domu własne dzieci, które przed nim zrodziły się do wieczności,

i wtedy się ucieszył, że śmierć synów i córek okazała się nie śmiercią, lecz narodzinami, i ucieszył się, że także on sam, wreszcie, narodził się do wieczności. W jego ziemskim życiu wszystko było tajemnicą i ta tajemnica wydawała się triumfującym bezsensem. **W jego wiecznym życiu spodziewane stało się jawne, dane, ostateczne – wiara została zniesiona, ponieważ on zobaczył wszystko nie przez wróżbę i nie z woli rozpaczy, lecz twarzą w twarz** [Św. Matka Maria 2017, 152].

W końcowej części artykułu św. Matka Maria pozornie tylko zasiewa kolejną istotną wątpliwość, gdy pisze, że minęły dwa tysiące lat od chwili Zmartwychwstania Chrystusa, a ludzie umierają po dawnemu. Czy w takim razie – zastanawia się mniszka – to nie oznacza, że żądło śmierci jednak pozostało na ziemi i śmierć nie została wcale zwyciężona? Wątpliwość jest jednak pozorna, ponieważ św. Matka Maria wyjaśnia, iż powyższe rozumowanie znajduje usprawiedliwienie z punktu widzenia ziemskiego istnienia, gdzie obserwujemy śmierć innych i myślimy coraz częściej o własnym nieuniknionym odejściu¹⁰. Jednak wiara

⁹ Jest to autentyczne dążenie wielce religijnych osób, nierzadko mistyków, które za życia gorąco pragną umrzeć, aby jak najszybciej połączyć się ze Zbawicielem. Ta postawa, znajdująca jaskrawe przykłady w okresie średniowiecza, wiązała się nierzadko ze skrajnym umartwianiem czy nawet świadomym okaleczaniem ciała, by tylko przyspieszyć zgon dla tego świata i narodzić się dla Boga. Zob. np. losy św. Doroty z Mątów [Ojcewicz 2016; Jan z Kwidzyna 2011; Mistrz Jan z Kwidzyna 2012].

¹⁰ Por. z fragmentem listu św. Pawła Apostoła do Koryntian [1 Kor 15,54–55]: „⁵⁴ A kiedy już to, co zniszczalne, przydzieje się w niezniszczalność, a to, co śmiertelne, przydzieje się w nieśmiertelność, wtedy sprawdzą się słowa, które zostały napisane: Zwycięstwo pochłonęło śmierć. ⁵⁵ Gdzież jest, o śmierci twoje zwycięstwo? Gdzież jest, o śmierci, twój oścień?” [Pismo Święte... 1990, 1305]. Zob. także fragment z *Księgi Ozeasza* [Oz 13,14]: „Czy mam ich wyrwać z Szeolu? albo od śmierci wybawić?

pozwala człowiekowi myśleć o śmierci jako narodzinach, w których ciało „duszowe” staje się ciałem duchowym. Skoro Syn Boży powrócił do Domu Ojca, to i przed każdym człowiekiem stoi ta sama szansa. Autorka konkluduje:

I nie tylko On, Syn Boży i Syn Dawida, lecz w nim także **cała odebrana przez niego ludzkość rodzi się do wieczności**, jest predestynowana do wieczności. **Śmierć traci swoje żądło, ponieważ ona ze śmierci staje się Narodzinami**, a wszystkie nasze ludzkie męki, całe zło i całe cierpienie, wszystko to są gwoździe krzyża z Golgoty – wszystko to są męki narodzin, otwierające nam naszą wieczną niebiańską ojczyznę”¹¹ [Św. Matka Maria 2017, 153].

Uwzględniając powyższe, teodycea wiary jest zdaniem św. Matki Marii całkiem prosta, ponieważ znajduje się i wypełnia w symbolicznych słowach „Oczekuję wskrzeszenia umarłych i życia wiecznego”. Wskrzeszenie dotyczy wszystkich, którzy się narodzili do wieczności i może na nie oczekiwać cała ludzkość – wszyscy zmarli i jeszcze nieobecni w doczesności. Św. Matka Maria dowiodła swoim heroicznym życiem, że była w pełni gotowa ponieść każdą mękę, by jej dusza narodziła się do nieba i by radośnie wejść do Domu Ojca, a tam – by przebywać z Bogiem i ze wszystkimi, którzy już przeszli lub dopiero przejdą przez męki narodzin. „Teodycea jest prosta: «Oczekuję wskrzeszenia umarłych i życia przyszłego wieku»¹². I tym mierzę życie tego wieku” – takim zdaniem zamyka prawosławna zakonnica swój esej.

Już nigdy potem św. Matka Maria nie wypowiadała się pisemnie ani na temat ludzkich narodzin w momencie śmierci i śmierci w momencie narodzin, ani na temat Hioba, który nie otrzymał według niej darów od Pana Boga po przejściu życiowej próby na wierność Jahwe. „Niepowracalność” do rzeczy, o których raz

Gdzie twa zaraza, o Śmierci, gdzie twa zagłada, Szeolu? Litość sprzed moich oczu się skryje” [*Pismo Święte...* 1990, 1062]. W Biblii prawosławnej w wersecie 55. listu do Koryntian czytamy: „Смерть! где твое жало? ад! где твоя победа?” – dosłownie: „O śmierci! Gdzie [jest] twoje żądło? piekło! gdzie jest twoje zwycięstwo?”. Zob. np. (online) <http://www.holytrinityorthodox.com/ru/calendar/reading/p/r048-03.htm> (dostęp 6.01.2017). Słowo „żądło”, a nie „oścień” występuje np. w *Pismie Świętym* [2007, 1449] oraz *Biblii to jest Pismie Świętym* [1980, 1241].

¹¹ W pełni idea ta została wyrażona w bardzo znanej katolickiej pieśni pogrzebowej *Przybądźcie z nieba*, zwłaszcza w słowach zawartych w drugiej zwrotce: „Niech cię przygarnie Chrystus uwielbiony, / On wezwał cię do królestwa światła. / Niech na spotkanie w progach Ojca domu / Po ciebie wyjdzie litościwa Matka” [Siedlecki 1994, 850].

¹² Por. z końcowymi zdaniami wyznania współczesnego wiary przez katolików: „(...) I oczekuję wskrzeszenia umarłych i życia wiecznego w przyszłym świecie. Amen”. Zob. (online) <https://kosciol.wiara.pl/doc/1315973.Wyznanie-wiary> (dostęp 28.09.2018). Ale w *credo* według kodeksu prawa kanonicznego z 1917 r. ostatnie słowa brzmiały prawie tak jak w tekście św. Matki Marii: „(...) oczekuję wskrzeszenia zmarłych i żywota w wieku przyszłym. Amen”. Zob. *Wyznanie wiary katolickiej według kodeksu prawa kanonicznego (1917)*. (online) http://www.ultramontes.pl/wyznanie_wiary.htm (dostęp 29.09.2018).

zabrała głos, jest zresztą cechą charakterystyczną jej wielowarstwowego i wieloaspektowego pisarstwa. Charakterystyczny wyjątek stanowi tutaj temat stanu zakonnego oraz kwestie funkcjonowania organizacji „Prawosławna Sprawa”, stanowiących problem ciągle żywy, mocno angażujący fizyczne i intelektualne siły zakonnicy, wymagający ponadto przekonujących komentarzy, o które nieustannie i natarczywie napraszało się samo życie. *Narodziny w śmierci* jako nieefemeryczna mimo wszystko koncepcja cielesnej i duchowej transformacji człowieka, wciąż przy tym bardzo słabo znana w obszarze filologicznym, nie mówiąc już o kręgach kulturowych, jest bardzo osobistym świadectwem mniszki z ulicy Lourmel 77 rozumienia przez nią dzieł Boskich w wymiarze ludzkim. Oryginalne refleksje św. Matki Marii wyraźnie wykraczają poza tradycyjne, dogmatyczne pojmowanie nie tylko wątków biblijnych z Hiobem i jego dziećmi w tle, lecz także pozwalają nam myśleć z dumą o sobie jako częście Wiecznego i Bezgranicznego Kosmosu, dla którego efekt Feniksa jest jednym z praw pierwotnych.

Bibliografia

- B.a. 2015. *Wielkie tajemnice Biblii. O chorobach i sposobach ich leczenia*. T. 28. Warszawa: Amercom SA.
- Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. 1980. Warszawa: Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne.
- Jan z Kwidzyna. 2011. *Żywot Doroty z Mątów*. Tłum. bp Wojtkowski J. Lublin: Wydawnictwo Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Krivošeina Kseniâ. 2015. *Mat' Mariâ (Skobcova). Svâtaâ našihdnej*. Moskwa: Izdatel'stvo „Èksmo” [Кривошеина Ксения. 2015. *Мать Мария (Скобцова). Святая наших дней*. Москва: Издательство „Эксмо”].
- Laszczak Wanda. 2015. *W kręgu kultury Bogocześnictwa. Studia zebrane o świętej Matce Marii (Skobcowej)*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Mat' Mariâ (Skobcova). 1992. *Roždenie v smerti*. W: Mat' Mariâ (Skobcova). *Vospominaniâ, stat'i, očerki*. T. II. Paris: YMCA-PRESS: 155–166 [Мать Мария (Скобцова). 1992. *Рождение в смерти*. W: Мать Мария (Скобцова). *Воспоминания, статьи, очерки*. T. II. Paris: YMCA-PRESS: 155–166].
- Mat' Mariâ (Skobcova). 1992. *Stradanie i krest*. W: Mat' Mariâ (Skobcova). *Vospominaniâ, stat'i, očerki*. T. I. Paris: YMCA-PRESS: 234–237 [Мать Мария (Скобцова). 1992. *Страдание и крест*. W: Мать Мария (Скобцова). *Воспоминания, статьи, очерки*. T. I. Paris: YMCA-PRESS: 234–237].
- Matka Maria. Nie ma życia bez cierpienia....* 2015. Seria „Luminarze Rosyjskiej Emigracji”. T. IV. Cz. 1. Red. NDiaye I.A., Ojcewicz G. Olsztyn: Wydawnictwo Instytutu Słowiańszczyzny Wschodniej.
- Mistrz Jan z Kwidzyna. 2012. *Siedmiolilie Doroty z Mątów*. Tłum. bp Wojtkowski J. Olsztyn: Arcybiskup Metropolita Warmiński.
- Myślak Dominika Agata, Ojcewicz Grzegorz. 2016. *Stara Dusza. Fenomen Matki Marii Skobcowej. Badania i materiały*. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”.

- Nowy Testament. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem.* 2009. Oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Ojcewicz Grzegorz. 2016. *Śmiertelna pobożność. Święta Dorota z Mątów: mity i rzeczywistość.* Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”.
- Ojcewicz Grzegorz. 2017. *Proste prawdy. Mistéria św. Matki Marii (Skobcowej) i inne utwory.* Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych.* 1990. Oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Poznań–Warszawa: Wydawnictwo Pallotinum.
- Pismo Święte w Przekładzie Nowego Świata.* 2007. New York: Strażnica – Towarzystwo Biblijne i Traktatowe.
- Siedlecki Jan, ks. 1994. *Śpiewnik kościelny.* Kraków: Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy.
- Św. Matka Maria (Skobcowa). 2017. *Cierpienie i krzyż.* W: Św. Matka Maria (Skobcowa). *Jak lód jest jego duch, jak kamień – serce... Religia, filozofia, polityka.* Przekł. z ros., red. i oprac. Ojcewicz G. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”: 311–316.
- Św. Matka Maria (Skobcowa). 2017. *Narodziny w śmierci.* W: Św. Matka Maria (Skobcowa). *Jak lód jest jego duch, jak kamień – serce... Religia, filozofia, polityka.* Przekł. z ros., red. i oprac. Ojcewicz G. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”: 143–154.
- Wyznanie wiary katolickiej według kodeksu prawa kanonicznego (1917).* (online) http://www.ultramontes.pl/wyznanie_wiary.htm (dostęp 29.09.2018).
- (online) <http://www.holytrinityorthodox.com/ru/calendar/reading/p/r048-03.htm> (dostęp 6.01.2017).
- (online) <https://kosciol.wiara.pl/doc/1315973.Wyznanie-wiary> (dostęp 28.09.2018).

Summary

Birth through death by Saint Mother Maria (Skobtsova) as a paradoxical concept of the spiritual and physical transformation of man

In the article, the author presents the concept created by Saint Mother Maria (Skobtsova) concerning birth/death and death/birth as two concurrent spiritual and physical states associated with the existence of man. Coming into the world means the end of life in the womb and death for our earthly existence means the moment of birth in eternity.

Key words: Saint Mother Maria (Skobtsova), theodicy, Job, suffering, birth into Heaven

Юлия Шапченко

DOI: 10.31648/apr.4460

Российская государственная библиотека, г. Москва

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2595-5204>

juli16@ya.ru

Дальневосточные зарисовки Александра Яковлева

Творчество Александра Евгеньевича Яковлева (1887–1938), известного живописца и графика, одного из членов объединения «Мир искусства», хорошо известно как в России, так и за ее пределами – в США и странах Европы, включая Францию, куда художник эмигрировал в 1919 г.

Яковлев много работал в области станковой, книжной и журнальной графики и живописи, отдавая предпочтение портрету. Значительная часть его произведений находится в недоступных для исследований частных собраниях. Тем больший интерес представляют рисунки из Китая, Монголии, Кореи и Японии – так называемого «дальневосточного цикла», о которых в российской искусствоведческой литературе нет детальных аналитических публикаций, в основном упоминания [Элизбарашвили 1977].

На рубеже XIX–XX вв. в русском обществе возрос интерес к странам Дальнего Востока. В немалой степени этому способствовал инициированный русским правительством процесс активного освоения дальневосточной окраины, вошедшей в состав Российской империи только во второй половине XIX столетия. Интерес к Китаю, Корее, Монголии, Сиаму и, особенно, Японии подогревался публикациями в прессе, научными экспедициями и в равной степени – военно-политическими конфликтами с участием России. Усиление внимания к дальневосточному региону породило значительный интерес к нему людей искусства. Многие художники, писатели и театральные деятели обращались к ориентализму. Не остались в стороне и художники «Мира искусства», к которым принадлежал Яковлев.

В 1916 г. власти Москвы объявили конкурс на украшение интерьеров новопостроенного Казанского вокзала. Художникам, среди которых были Е. Лансере, Б. Кустодиев, М. Добужинский, Н. Рерих, З. Серебрякова, поручалось сделать проект «ворот на Восток», символически объединяющих Европу и Азию. Изначально планировалось, что Яковлев украсит росписями большой зал ожидания [Лейкинд... 2000, 657–660]. Предполагалось включить во все

фрески аллегорические изображения Индии, Китая, Японии, Турции и Сиамы. Однако этому замыслу не удалось осуществиться из-за Октябрьской революции и последующей гражданской войны. Впоследствии тематика росписей была заменена на советскую символику.

Тем не менее, еще не зная об этом, в конце лета 1917 г. художник в составе этнографической экспедиции отправился в командировку на Дальний Восток, на поиски материала для украшения Казанского вокзала. В составе экспедиции он посетил Монголию и Китай [Лейкинд... 2000, 657]. Художник, по воспоминаниям современников, отличался редкой творческой продуктивностью и быстротой работы, за время путешествия он выполнил более четырехсот рисунков с натуры, среди них: портреты монгольских пастухов, китайских крестьян и горожан, зарисовки театральных постановок китайского национального театра, детали костюмов, отдельные позы и жесты актеров [Вихорева 2004]. О произошедшей в России революции Яковлев узнал в Китае. Однако он не поехал с экспедицией назад, а предпочел самостоятельно поехать в Японию, изучить традиции, быт и культуру этой страны. Увлёкся театром Кабуки в Токио, сделал множество зарисовок и заказных портретов актеров, а также фотографий, по которым продолжал работать в мастерской по прибытию [Махров 2004].

В апреле 1919 г. Яковлев устроил в Пекине выставку своих дальневосточных рисунков. Решив не возвращаться в Россию, из Китая он переехал во Францию и поселился в Париже. Персональные выставки художника в Париже (в галерее Барбаджиз, в 1920 и 1921 гг. совместно с В. Шухаевым), Лондоне (галерея Графтон, в 1920 г.) и Чикаго (в Художественном институте, в 1922 г.) включали работы дальневосточного цикла, неизменно пользующиеся популярностью среди публики, жаждущей экзотики [Лейкинд... 2000, 658]. В 1922 г. в издательстве Люсьена Вожеля (Вогеля) вышел альбом *Рисунки и живопись Дальнего Востока* тиражом всего 150 экземпляров, в который включили 50 репродукций китайско-японского цикла (книга оформлена В. Шухаевым) [Vogel 1922]. В том же году был издан альбом о китайском театре Чжу Ким-Кима с иллюстрациями Яковлева [*Le Théâtre Chinois...* 1922].

Восток настолько интересовал Яковлева, что в 1931–1932 годах он снова предпринял длительное путешествие в страны Азии (Сирия-Иран-Афганистан-Монголия-Китай-Япония), в составе экспедиции французской автомобильной фирмы «Ситроен», в задачи которой входило тестирование автомобилей в экстремальных природных условиях; экспедиция была прервана в 1932 г. внезапной смертью возглавлявшего ее вице-президента Жоржа Мари Хаарда. Яковлев ранее уже ездил за счет компании «Ситроен» в Африку,

в так называемый «черный круиз», из которого привез ряд зарисовок. Спустя несколько лет Хаард организовал «желтый круиз» в Азию, и Яковлев снова удостоился чести быть штатным художником экспедиции [Яковлев 1928].

В Шанхае Яковлев встречался с русскими художниками-эмигрантами Макарием Домрачевым, Александром Хреновым, Николаем Эльтековым и Георгием Сапожниковым. Они оказали содействие в организации выставки его работ в Китае [*Художник А.Е. Яковлев...* 1932]¹. По возвращении в Париж в 1933 г., в галерее Шарпантье Яковлев показал около 800 работ по итогам своего азиатского путешествия. Тогда же была опубликована книга Хаарда *Экспедиция в Центральную Азию или «желтый круиз»* с иллюстрациями Яковлева [*Alexandre Jacovleff. Paintings and...* 1993].

Тогда же, в 1933 г. в Париже была издана книга о театре Кабуки под редакцией Сержа Елисеева, с иллюстрациями Яковлева [*Alexandre Jacovleff et Serge Eliseeff...* 1933]. Все вышеупомянутые издания и несколько выставочных каталогов были выпущены малыми тиражами и в наши дни являются букинистическими редкостями [*Dessins et Peintures d'Asie...* 1930; *Les dessins et peintures d'Extrême Orient...* 1922; *Yakovleff Alexandre...* 1918; 1919]. Иллюстрации в этих книгах выполнены в технике гелиографюры, в одном или двух цветах, как в оригинальных рисунках [Сеславинский 2010, 446–487]. Имя Яковлева стало чрезвычайно популярным на Западе во многом благодаря именно этнографическим зарисовкам из круизов по экзотическим странам. В ряде галерей Парижа, а также в Брюсселе, Копенгагене, Нью-Йорке с успехом прошли его персональные выставки или экспонировались работы из «желтого» круиза [Бенуа 1933; *Alexandre Jacovleff. Paintings and...* 1993; Ciolkowska 1922, 162–166; Valotaire 1926, 307–315; 1927, 3–10].

В СССР имя Яковлева долго было под запретом, в связи с эмиграцией художника, поэтому его работы редко публиковались в советской искусствоведческой литературе. Работы из дальневосточного цикла полностью не были опубликованы ни разу. В первую очередь, это сложно сделать из-за того, что многие работы хранятся в частных собраниях. Несмотря на то, что сейчас ряд крупных отечественных и зарубежных музеев и галерей имеет в своих коллекциях работы художника из азиатского цикла (Государственный Русский музей, Российская Академия Художеств (СПб), Государственный музей изобразительного искусства, Государственная Третьяковская галерея, Люксембургский музей в Париже, Рокфеллер-Плаза в Нью-Йорке, Кинг-стрит

¹ РГАЛИ, ф. 2744, оп. 1, ед. хр. 16–18.

в Лондоне и др.), местонахождение многих из них до сих пор неизвестно, в вышеупомянутых изданиях они выявлены только по названиям.

Периодически в каталогах частных галерей или на аукционах (Сотби, Кристи и др.) появляются сведения о продаже тех или иных произведений Яковлева, в числе которых упоминаются дальневосточные зарисовки художника [(online) <http://www.artvalue.com/artist--yakovlev-alexandre-evgenievich-37590.htm>; (online) <http://www.artvalue.com/auctionresult--yakovlev-alexandre-evgenievich-travel-sketchbook-3482441.htm>]. Несколько раз в Москве проходили выставки из личных коллекций деятелей искусства, на которых частично экспонировались работы из китайско-японского театрального цикла Яковлева (еще в 1928 г. в Ленинграде была организована выставка, приуроченная к 15-летию окончания Яковлевым Академии Художеств, ввиду отсутствия оригинальных рисунков, на ней воспроизводились присланные художником лично фотокопии ряда работ; в 1988 в Государственном Русском музее состоялась выставка работ Яковлева и Шухаева, приуроченная к столетию со дня рождения художников; в 2004 г. в Музее 1930-х гг. в Булонь-Бьянкур под Парижем прошла масштабная выставка работ Яковлева за 35-летний период его жизни в эмиграции; в 2010 г. в Государственной Третьяковской галерее было представлено около 20 листов графики Яковлева из дальневосточного цикла, а в 2013 г. в Государственном музее изобразительных искусств отдельные работы художника показали в американской коллекции Михаила Барышникова) [*Александр Яковлев: Кат. выст. 1928*; *Миллиоти 1930/1931; Русский Париж. 1910–1960 2003*; *А.Е. Яковлев, В.И. Шухаев... 1988*].

Следует отметить некоторые особенности работ художника из этого цикла. Почти все рисунки выполнены на желтовато-серой бумаге большого формата (например, 51 x 45,5 см. или 60 x 48 см. или даже 106 x 60 см.), в основном красновато-коричневой сангиной, чаще сангина скомбинирована с углем или карандашом. Часть рисунков раскрашена в популярной для того времени технике – смешения нескольких материалов: акварели, темперы, гуаши, угля, сангины, белил. Почти все свои работы художник подписывал и ставил год создания, поэтому с атрибуцией его графических произведений у специалистов сложностей не возникает. На многих работах есть также отметки, сделанные рукой художника, иногда это пояснения к рисункам (имена запечатленных моделей, детали костюма и пр.).

Следует отметить, что в работах азиатского цикла художник не грешил влечением к цветистому колориту и живописности. Стиль Яковлева графичен, порой даже суховат, так как он нередко обводил четким карандашным или угольным контуром изображаемые объекты, наносил размашистую штриховку.

Линейность, форма, силуэт преобладают в его рисунках, где цвету отведена второстепенная роль, цветовые пятна помогают акцентировать детали.

Композиции построены таким образом, что фигуры или лица словно выступают из плоскости листа, легко читаясь на светлом фоне. Нередко художник нарочито укрупняет детали, масштабируя кадр как в кино. Это придает работам Яковлева особую, только ему свойственную оригинальность, стиль, который сложно спутать с кем-либо другим. В некоторых рисунках он, словно штудируя, объединяет несколько разных по характеру карандашных зарисовок в один лист, такие листы имеют меньший формат и нередко подцвечены акварелью.

По характеру изображения дальневосточные зарисовки можно условно разделить на несколько групп.

В первую входят рисунки из Китая – наброски и портреты жителей, сцены из китайского театра и быта китайцев [Вихорева 2004]². Следует отметить, что в течение своей первой поездки в Китай Яковлева привлекало театральное искусство, и он делал много зарисовок китайских масок и сцен из спектаклей. В 1930-е гг. художника больше интересовали человеческие типажи. В составе колонны автомобилей-внедорожников он не только путешествовал до Юго-Восточной Азии из Бейрута, он интенсивно работал, нередко даря свои портреты тем людям, от чьей власти зависело успешное прохождение экспедиции по территориям некоторых стран [*Dessins et Peintures d'Asie...* 1930, 35; Naardt de La Vaume 2000, 27–28]. Например, на портрете Джун Цзянь Суна иероглифами написано: «Я встретил экспедицию, включающую 11 человек, в сентябре 1931 г., и Яковлев нарисовал мой портрет, чтобы я лучше помнил об этой экспедиции», под этой записью стоит красная печать автора этих строк, а справа внизу – красный штамп самого художника (Илл. 1).

Ко второй группе рисунков можно отнести изображения, сделанные в Монголии: вождей, религиозных деятелей, пастухов, женщин, зарисовки из быта монголов. Сохранились также рисунки киргизов, монгольских казахов и туркмен, но о них мало сведений, поэтому мы включили их в эту же группу.

Третью группу, самую большую по количеству известных работ, составляют зарисовки национального японского театра Кабуки: здесь и сцены из спектаклей, и подготовка к игре – наложение грима или одевание парика, и портреты известных актеров в образе, и детали одежды или жесты рук. Остановимся подробнее на ней.

² РГАЛИ ф. 2744 оп. 1 ед. хр. 1, ф. 2744 оп. 1 ед. хр. 1 л. 1, ф. 2744 оп. 1 ед. хр. 1 л. 2, ф. 2744, ф. 2712 оп. 1 ед. хр. 420.

Илл. 1. Портрет Сун Цзянь Чжун 1931

Источник: архив автора

Уникальность театра Кабуки в его абсолютной оригинальности и символизме. В Кабуки играют исторические трагедии, бытовые драмы и танцевальные пьесы. С XVIII в. в театре появился обычай выпускать к представлению особые иллюстрированные брошюры. В них помещалось подробное либретто пьесы и рисунки, изображающие отдельные моменты действия. Яковлев, несомненно, видел подобные брошюры, т.к. его зарисовки определенных сцен отличаются точностью и детализацией, словно необходимой для последующего типографского воспроизведения рисунков.

Традиционно в Кабуки все роли исполняют мужчины. Существует 8 различных амплуа: 1. Положительный герой, 2. Злодей, 3. Комик или простака, 4. Старик, 5. Старуха, 6. Молодой человек, 7. Ребенок, 8. Молодая девушка.

Посетивший Японию Константин Симонов писал: «Актёры передвигаются по сцене в позах скрученного артритом человека, причем эти позы требуют изрядной выносливости. Актёры Кабуки великолепно владеют мышцами лица и «умеют рассказывать лицом» (Илл. 2).

Илл. 2. Актеры театра Кабуки
Источник: архив автора

Со стороны сцена напоминает кукольный театр – яркие цвета, неестественные движения, белые лица под пышными париками, на которых ярким пятном выделяются алые губы. Нарисованное солнце, кажется, светит, как настоящее, а волны изумрудной ткани переливаются, как настоящее море. Костюмы на актёрах из дорогой парчи, а предметы интерьера – настоящий антиквариат.

Здесь изящно страдают и красиво умирают. Представьте: два сражающихся воина в высоченных сандалиях, с развевающимися огромными рукавами, с двухметровыми мечами. На их лицах черно-красные линии, символизирующие символ воинственности. Их сражение похоже на танец: какие-то ритуальные, несерьёзные движения.

Сначала, лет 300–400 назад, Кабуки был театром марионеток. Поэтому, когда люди заменили кукол, актерам пришлось стать живыми марионетками. Самая совершенная кукла – главная героиня – с её медленными движениями, с высоким голосом – воплощение идеальной любви. Она страдает, а за неё борются и умирают, а зритель-европеец в это время изо всех сил старается разглядеть хрупкую девушку в загримированном мужчине» [Симонов 1977, 65–66].

На нанесение грима актёрами-оннагата (играющими женские роли) затрачивается немало сил. Сначала, подобрав волосы, актёр наносит белила на

переднюю часть шеи и лицо, кисточкой наносит краску на губы и брови, подкрашивает глаза, следом слой белил наносится на руки и ноги, гримёр накладывает белила на затылок, после этого актёру на голову надевают парик. Затем актёра облачают в театральный костюм (нижнее и верхнее кимоно), поверх завязывают пояс оби, и в таком виде перед выходом на сцену актёр последний раз проверяет и подправляет грим. Обычно перед тем, как на актёра надевается пышный парик из натуральных волос, на его лбу разглаживают морщины и подтягивают вбок кверху кожу у наружного края глаз [Симонов 1977, 48, 65].

«Обслуживают» представление одетые в серое или черное сценические ассистенты, следящие за ходом пьесы и помогающие со сменой декора и костюмами. Яковлев изобразил сцену, в которой эти ассистенты присутствуют.

Специфическим методом гримирования в театре Кабуки является кумадори («нанесение полос на лицо»). По одной из версий, кумадори был создан под влиянием китайского театра. В некоторых случаях грим актёра меняется прямо на сцене во время пьесы: актёр может незаметно для зрителя нанести на себя линии кумадори. Мимика японских актеров также необычайно сдержанна. Обычно это спокойствие или маска спокойствия с застывшей улыбкой [Симонов 1977, 66]. Все эти интересные особенности подметил Яковлев в своих рисунках, показав, помимо точных деталей костюма и грима еще и индивидуальное выражение каждого лица, каждой позы. Создается ощущение присутствия зрителя в действии, которое художник перенес на лист.

Каждый изображенный персонаж конкретен, и достоверно известно, что Яковлев рисовал ведущих актеров Кабуки того времени (портреты в гриме и сцены из спектакля, где они заняты), среди них самый известный – это представитель актерской династии Накамура Утаэмон 5-й (Илл. 3), рисовал художник и Ичикаву Данджуро 9-го, Накамуру Ганджиро и других [Ciolkowska 1922, 48, 54].

Четвертая группа рисунков включает в себя работы, созданные в Центральной Азии и на Ближнем Востоке – Сирии, Афганистане и Иране. Это виды городов и поселений, портреты жителей и пр. Однако эта группа, несмотря на то, что она была создана в период поездки Яковлева в «желтый круиз», не входит в число непосредственно дальневосточного цикла, и о ней следует рассказывать отдельно.

Рисунки азиатского цикла Александра Яковлева являются не только уникальными документами своей эпохи, но также и безусловными произведениями искусства. Среди известных графических серий первой трети XX в. нет аналогов серии Яковлева не только в России, но и за рубежом. Остается

Илл. 3. Портрет актера Кабуки Накамур Утаэмона 5
Источник: архив автора

сожалеть о том, что до нас не дошло полное собрание работ мастера и еще большее сожаление вызывает столь малое и разрозненное число публикаций об азиатском периоде творчества мастера. Надеемся, что эти рисунки уже в ближайшем будущем станут объектом более пристального внимания исследователей.

Библиография

- Rossijskij gosudarstwiennyj archiw litieratury i iskusstwa (RGALI), f. 2744 op. 1 jed. chr. 1, f. 2744 op. 1 jed. chr. 1 l. 1, f. 2744 op. 1 jed. chr. 1 l. 2, f. 2744, f. 2712 op. 1 jed. chr. 420 [Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ), ф. 2744 оп. 1 ед. хр. 1, ф. 2744 оп. 1 ед. хр. 1 л. 1, ф. 2744 оп. 1 ед. хр. 1 л. 2, ф. 2744, ф. 2712 оп. 1 ед. хр. 420].
- A.J. Jakowlew, W.I. Szuchajew: K 100-letiju so dnia roždienija. Kat. wyst. GRM. 1988. Sost. N.I. Uwarowa i dr. Leningrad: GRM [А.Е. Яковлев, В.И. Шухаев: К 100-летию со дня рождения. Кат. выст. Государственного Русского музея. 1988. Сост. Н.И. Уварова и др. Ленинград: ГРМ].*

- Aleksandr Jakowlew: Kat. wyst.* 1928. Sost. E.F. Gollerbach. Leningrad: Iskustvo Leningrada [Александр Яковлев: Кат. выст. 1928. Сост. Э.Ф. Голлербах. Ленинград: Искусство Ленинграда].
- Alexandre Iacovleff: Dessins et peintures d'Asie, exécutés au cours de l'Expédition Citroën Centre-Asie: Troisième mission.* G.-M. Haardt, L. Audouin-Dubreuil. 1934. Paris: Publ. by Jules Meynel.
- Alexandre Iacovleff et Serge Eliseeff. Le Théâtre Japonais (Kabuki).* 1933. Paris: Publ. by Jules Meynel.
- Alexandre Jacovleff. Paintings and Drawings: [Catalogue].* 1993. New York: A La Vieille Russie.
- Bienua A.N. 1933. *Wystawka Aleksandra Jakowlewa.* «Poslednije nowosti» № 41: 4 [Бенуа А.Н. 1933. *Выставка Александра Яковлева.* «Последние новости» № 41: 4].
- Ciolkowska M.A. 1922. *Iacovleff.* «The Studio» Vol. 84: 48, 54, 162–166.
- Chudoźnik A.J. Jakowlew w Szanchaju.* 1932. Szanchaj: Słowo [Художник А.Е. Яковлев в Шанхае. 1932. Шанхай: Слово].
- Dessins et Peintures d'Asie, exécutés au cours de l'Expédition Citroën Centre Asie.* 1930. Paris: Somogy éditions d'art.
- Elizbaraszwilli N. 1977. *O maloizwiestnych rabotach A.J. Jakowlewa.* „Iskusstwo» № 4: 62–68 [Элизбарашвили Н. 1977. *О малоизвестных работах А. Е. Яковлева.* «Искусство» № 4: 62–68].
- Haardt de La Baume C. 2000. *Alexandre Iacovleff: L'Artiste voyageur.* Paris: Somogy éditions d'art: 27–28.
- Iacovleff Alexandre (1887–1938). Les Dessins & peintures d'Extrême-Orient.* 1922. Paris: Éditions Lucien Vogel.
- International Art and Decorative auctions Artvalue.com – Yakovlev Alexandr Evgenievich.* (online) <http://www.artvalue.com/artist--yakovlev-alexandre-evgenievich-37590.htm> (dostup: 1.01.2019).
- Jakowlew A.J. 1928. *Putiewyje zamietki.* «Wiestnik znanija» № 11: 570–576 [Яковлев А.Е. 1928. *Путевые заметки.* «Вестник знания» № 11: 570–576].
- Lejkind O.L., Machrow K.W., Siewieriuchin D.Ja. 2000. *Chudoźniki ruskogo zarubieźja: Biograficzny słowar'.* Sankt-Peterburg: Notabene: 657–660 [Лейкинд О.Л., Махров К.В., Северюхин Д.Я. 2000. *Художники русского зарубежья: Биографический словарь.* Санкт-Петербург: Нотабене: 657–660].
- Les dessins et peintures d'Extrême Orient d'Alexandre Iacovleff.* 1922. Paris: M. de Brunhoff.
- Le Théâtre Chinois: Peintures, sanguines et croquis d'Alexandre Iacovleff.* 1922. Texte de Tchou-Kien-Kien (Zhu Jiajian). Paris: M. de Brunhoff.
- Machrow K. 2004. *Aleksandr Jakowlew. «Lubow' k portrietam i piejzażam».* «Antikwarnoje obozrieniye» № 3: 18–19 [Махров К. 2004. *Александр Яковлев. «Любовь к портретам и пейзажам».* «Антикварное обозрение» № 3: 18–19].
- Miłlioti N.D. 1930/1931. *Nieskolko myslej po powodu wystawki A.J. Jakowlewa.* «Czisia» кн. 4: 192–196 [Миллиоти Н.Д. 1930/1931. *Несколько мыслей по поводу выставки А.Е. Яковлева.* «Числа» кн. 4: 192–196].
- Russian Art Evening Sale.* 2012. London, Sunday, November 25. (online) <http://www.artvalue.com/auktionresult--yakovlev-alexandre-evgenievich-travel-sketchbook-3482441.htm> (доступ: 1.01.2019).
- Russkij Pariž. 1910–1960.* 2003. GRM: Almanach. Вып. 35. Sankt-Peterburg: Palace Editions: 202–205 [Русский Париж. 1910–1960. 2003. ГРМ: Альманах. Вып. 35. Санкт-Петербург: Palace Editions: 202–205].
- Siesławinskij M.W. 2010. *Randiewu: Russkije chudoźniki wo francuzskom knigoizdanii pierwoj połowiny XX wieka.* Sankt-Peterburg: Astrel: 446–487 [Сеславинский М.В. 2010. *Рандеву: Русские художники во французском книгоиздании первой половины XX века.* Санкт-Петербург: Астрель: 446–487].
- Simonow K.M. 1977. *Japonija, 46.* Moskwa: Sowetskaja Rossija: 65–66 [Симонов К.М. 1977. *Япония, 46.* Москва: Советская Россия: 65–66].

- Szczerbakowa G. 1990. *Chudoźnik-attasze*. «Chudoźnik» № 8: 36–53 [Щербакowa Г. 1990. *Художник-атташе*. «Художник» № 8: 36–53].
- Valotaire M. 1926. *Alexander Iacovleff*. «The Studio» Vol. 92: 307–315.
- Valotaire M. 1927. *Alexander Iacovleff's mural paintings*. «The Studio» Vol. 94: 3–10.
- Wichoriewa Ł.W. 2004. *Aleksandr Jakowlew*. Cz. 1, 2. «Antikwarnoje obozrienije» № 1–2: 40–43; № 3: 12–17 [Вихорева Л.В. 2004. *Александр Яковлев*. Ч. 1, 2. «Антикварное обозрение» № 1–2: 40–43; № 3: 12–17].
- Yakovleff Alexandre. Carnet de dessins de voyage en Asie*. 1918. Mes Schmitz & Laurent. Saint-Germain-en-Laye.
- Yakovleff Alexandre. Carnet a dessins de l'artiste [catalogue]*. 1919. Deauville: sans éditeur.

Summary

Far-East drawings by Alexandre Yakovlev

Alexandre Yakovlev was a famous Russian painter, graphic and theatre artist, a graduate from the Imperial Academy of Arts and a member of the “World of Art”. In 1917, by the order of the Academy (material collection to decorate interiors of the Kazanian railway station), Yakovlev went to Beijing, then he travelled extensively throughout China, Mongolia and Japan. He explored Chinese and Japanese theatres, as a result he made many ethnographic sketches, portraits and photographs. He arranged the exhibition of his drawings in Shanghai (in 1919). Upon finding out about the revolution in Russia, he emigrated to France. After 1919 he lived in Paris. He showed multiple Far Eastern works at personal exhibitions in Paris (Barbazanges Gallery, 1920 and 1921; together with V. Shuhaev), London (Grafton Gallery, 1920) and Chicago (Art Institute, 1922). In 1922, the publisher Lucien Vogel published an album *Drawings and paintings of the Far East*, which included 50 reproductions of Yakovlev’s Far-East work (the book was designed by Shuhaev). At the same time, the artist produced an album on Chinese theatre with accompanying text by the Chinese author Zhu Kim-Kim. In 1931–1932 Yakovlev took part in the “Yellow Cruise” arranged by the “Citroen” company. From this expedition, he returned with a new series of drawings. At the end of the cruise he presented his artworks in Paris and at foreign exhibitions. This background of the artist’s life is a subject to be studied better in Russia.

Key words: Far East, Russian immigrant artists, “Citroen” automobile company round-trip, ethnographic sketches, theatrical sketches

Językoznawstwo

Artur Czapiga

DOI: 10.31648/apr.4462

Uniwersytet Rzeszowski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7845-4051>

artur.czapiga@wp.pl

Sposoby wzmocnienia aktu mowy dezaprobaty w języku polskim, rosyjskim i angielskim

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wyników pragmatycznej analizy wypowiedzi wyrażających dezaprobatę, a w szczególności sposobów wzmocnienia illokucyjnej siły tego aktu mowy. Badanie prowadzone jest w podejściu porównawczym polsko-rosyjsko-angielskim na materiale zaczerpniętym z tekstów współczesnej literatury pięknej polsko-, rosyjsko- i angielskojęzycznej. Z przeglądu bibliografii przedmiotu wynika, że problematyka ta nie została dotąd opisana w kontekście teorii aktów mowy w ujęciu porównawczym, zwłaszcza w odniesieniu do trzech języków. Modyfikacja illokucyjnej siły wypowiedzi wiąże się z zastosowaniem określonych taktyk strategicznych. Ich opis i konfrontacja w trzech grupach językowo-kulturowych znacząco ułatwi wybór właściwych ekwiwalentów tłumaczeniowych.

Od momentu, gdy John Austin [1962] ogłosił, że za pomocą słów wykonujemy pewne czynności, teoria aktów mowy pozostaje w kręgu zainteresowania wielu lingwistów (por. m.in. J.D. Apresjan [1986], A. Czamara [1977], E. Komorowska [2008], J. Searle [1969], A. Wierzbicka [1987], D. Wunderlich [1978]). Bibliografia prac poświęconych temu zjawisku prezentuje się niezwykle okazale, podobnie jak różnorodność interpretacji i prób klasyfikacji samych aktów mowy [Komorowska 2003, 79–88; Lipczuk 2000, 169–176; Witek 2012]. Z jednej strony taki stan rzeczy dostarcza szerokiego wachlarza narzędzi badawczych, które można odpowiednio dobrać w zależności od charakteru podejmowanej analizy, z drugiej zaś może stanowić poważne wyzwanie, gdyż wprowadza spore zamieszanie terminologiczne¹,

¹ Np. deklaratywy wg Johna Searle'a [1969] tworzą nowe fakty albo zmieniają stan danego obiektu. Szerzej tę grupę interpretuje Edda Weigand [1989, 85–86], która włącza tutaj także takie akty mowy jak np. zobowiązanie się, gwarantowanie (należące do grupy komisywów wg taksonomii J. Searle'a) oraz gratulacje, przeprosiny itp. (czyli ekspresywy wg J. Searle'a). Część językoznawców podaje natomiast w wątpliwość potrzebę wydzielenia wspomnianej grupy deklaratywów, utrzymując, że przecież każdy akt mowy służy zmianie jakiegoś fragmentu świata [Ballmer, Brennenstuhl 1981, 56–57].

zmuszając do zachowania ostrożności przy wybieraniu teoretycznych podstaw prowadzonego badania.

W niniejszym artykule za podstawę metodologiczną przyjmuję teorię aktów mowy zaproponowaną przez Johna Searle'a [1969], jednak z uwzględnieniem pewnych modyfikacji. Różnice dotyczą w głównej mierze motywacji podziału aktów mowy, gdyż zasadne wydaje się uznać – za Alekssem Awdiejewem [1983, 53–88] oraz Ewą Komorowską [1995, 167–177] – funkcje pragmatyczne wypowiedzi za podstawowe kryterium analizy aktów mowy. Takie podejście ułatwia wnikliwą interpretację repliki, zbliżoną do intencji nadawcy. Na ramę pragmatyczną danego wypowiedzenia może składać się kilka funkcji pragmatycznych o zróżnicowanej hierarchii, co stanowi ułatwienie m.in. w precyzyjnym definiowaniu mieszanych aktów mowy [Awdiejew 1983, 53–63].

Każda wypowiedź powstaje w pewnym zaplanowanym przez nadawcę celu. Zadaniem rozmówcy jest odbiór i właściwa interpretacja przekazu – w miarę możliwości zbieżna z założeniami mówiącego. Nie ulega wątpliwości, że dobór językowych środków wyrazu nie ogranicza się wyłącznie do dopasowania słów do zaplanowanego znaczenia wypowiedzi – mamy tu do czynienia z całym wachlarzem wieloznaczności – uzależnionych przede wszystkim od realizowanej strategii komunikacyjnej oraz od selekcji konkretnych taktyk komunikacyjnych [Исеев 2008]. W danej sytuacji komunikacyjnej nadawca może nawet zdecydować się narużyć którąś z maksym konwersacyjnych dla oddania czegoś więcej niż to wynika z samych słów [Grice 1975, 41–58]. Wybór społecznie akceptowalnej formy wyrażania niezgody z rozmówcą wymaga od nadawcy sporych kompetencji komunikacyjnych [Rudyk 2016, 55–56]. Jest więc oczywiste, że badany akt mowy może ulegać gradacji – od dezaprobaty osłabionej, ugrzecznionej, przekazującej w sposób zgodny z zasadami językowego *savoir-vivre*'u zawołowaną ocenę negatywną; przez dezaprobatę czystą, niemodyfikowaną, aż po dezaprobatę wzmocnioną, sformułowaną w sposób jednoznaczny, niekiedy wykraczającą poza granice grzeczności językowej.

Słowniki języka polskiego przypisują leksemowi *dezaprobatą* znaczenie 'niechętny stosunek do czegoś, wynikający z negatywnej oceny tego' (ISJP)², a także 'ujemna ocena czego, brak aprobaty; potępienie, przygana' (SJPD). Za rosyjsko-języczny odpowiednik leksemu *dezaprobatą* uznają słowo *порицание*, według słowników języka rosyjskiego oznaczające: 'осуждающий отзыв о ком-, чем-л., выражение неодобрения' (СРЯ), 'неодобрение, осуждение чьих-н. действий, поступков' (РСС), a także 'выговор' (СРС). W języku angielskim jest to leksem *disapproval*, czyli 'lack of approval; the belief that someone or something is bad

² Wyjaśnienie skrótów znajduje się na końcu niniejszego artykułu.

or wrong' (MW). Porównanie powyższych znaczeń leksemów *dezaprobata*, *nopу-чaнue* i *disapproval* pozwala uznać te wyrazy za ekwiwalenty tłumaczeniowe. Na tej podstawie można podjąć próbę ustalenia eksplikacji interesującego nas aktu mowy. Wydaje się zasadne rozbicie pragmatycznego znaczenia dezaprobaty na dwa podstawowe elementy – negatywną ocenę oraz brak przyzwolenia:

Negatywnie oceniam Y i/lub jego wykonawcę X; nie zezwalam na Y,

gdzie X to wykonawca czynności, zwykle również odbiorca komunikatu, a Y to czynność – przedmiot oceny. W przypadku czynności przeszłej lub mającej miejsce w czasie mówienia drugi człon eksplikacji wyraża brak zgody na kontynuowanie lub powtórzenie Y. Jeśli przedmiotem negatywnej oceny jest czynność przyszła, to negatywna ocena oznacza nieudzielenie zgody na wdrożenie Y w życie. Pierwszy element eksplikacji (negatywna ocena) zdaje się mieć większe znaczenie dla dezaprobaty. Anna Wierzbicka [1987, 122–123] wskazuje na możliwość użycia opisywanego aktu mowy w szerszym znaczeniu – jako ukazania na negatywny stosunek mówiącego do ocenianego obiektu, wyrażenie preferencji, moralnej oceny. W takim przypadku element braku zezwolenia schodzi na dalszy plan.

Dezaprobatę można uznać za akt mowy symetryczny w stosunku do aprobaty. Łączy je nie tylko dwuelementowa eksplikacja: 1) ocena i 2) przyzwolenie lub jego brak, lecz także społeczny kontekst dialogu. Nadawca, jako osoba mająca prawo do sankcjonowania obiektu wypowiedzi, powinien mieć jakąś „władzę” nad odbiorcą – bądź to w postaci formalnej (np. w kontaktach nauczyciel – uczeń, dyrektor – podwładny, rodzic – dziecko itp.), bądź sytuacyjnej. Przykładowo wyrażenie aprobaty zachowania ucznia w szkole lub dezaprobaty dla takiego zachowania przez nauczyciela jest fortunnym aktem mowy, natomiast nim nie jest, gdy dziecko udziela aprobaty zachowania swojego nauczyciela lub dezaprobaty dla takiego zachowania (w standardowej sytuacji).

W zróżnicowanym kontekście codziennych dialogów przychodzi nam nieustannie modyfikować illokucyjną siłę wygłaszanych aktów mowy. Na dobór środków przekazu ma wpływ to, co chcemy osiągnąć, jak chcemy to osiągnąć, z kim rozmawiamy, jakie poboczne cele realizujemy, co nas łączy z interlokutorem i wiele innych zmiennych [Oishi 2007, 55–78]. W centrum zainteresowania w niniejszym studium znajdują się wypowiedzi, w których akt dezaprobaty z jakichś powodów został wzmocniony.

Dialogi w tekście literackim traktuję jako odzwierciedlenie rzeczywistości. W związku ze specyfiką nośnika (książka) są one pozbawione „szumów” towarzyszących komunikacji werbalnej, co ułatwia analizę. Dodatkowym ułatwieniem

jest możliwość prześledzenia dalszych losów bohaterów, a niekiedy (w zależności od stylu narracji) nawet dowiedzenia się z części narracyjnej o zamiarach, emocjach i myślach nadawcy komunikatu.

Materiał faktograficzny został zebrany z tekstów współczesnej literatury pięknej polsko-, rosyjsko- i angielskojęzycznej³. W celu przeprowadzenia jak najdokładniejszej analizy wypowiedzi podczas badania zostały uwzględnione zarówno składowe eksplikacji (w jaki sposób została wyrażona negatywna ocena oraz czy i w jaki sposób został wyrażony zakaz), jak i podstawowe elementy kontekstu rozmowy – kto jest nadawcą wypowiedzi dezaprobującej, do kogo jest kierowana, jakie stosunki panują między rozmówcami, co jest obiektem dezaprobaty.

Cytowane przykłady stanowią reprezentacyjną grupę dla całego zebranego i przeanalizowanego materiału faktograficznego, por.

[1]

– *Uważasz, że ich zabił?*

– *Wątpię, by to on bezpośrednio zabijał. Sugerowałbym jednak objęcie go dochodzeniem, może podsłuch by coś zdziałał?*

– *Nie ma mowy* – *zgasił go Konsul. – To przecież nie jakiś Kuba Rozpruwacz, ale szanowany człowiek. Wyobrażasz sobie, co by było, gdyby to wyszło? Że go podsłuchujemy?*
Wiktor Hagen, *Granatowa Krew*, Virtualo, 2010

Kontekst wypowiedzi:

nadawca: polityk,

odbiorca: policjant,

rodzaj zwierzchności: formalna; znaczna różnica w rolach społecznych,

obiekt dezaprobaty: propozycja włączenia w śledztwo kolejnego podejrzanego.

Eksplikacja

ocena: negatywna, wynikająca pośrednio ze znajdującego się w strukturze powierzchniowej zakazu,

zakaz: zdecydowany, wyrażony bezpośrednio.

Komentarz: propozycja policjanta jest logiczna, jednak nie uwzględnia politycznych konsekwencji niepowodzenia. Na samą myśl o nich Konsul traci spokój, co widać w sposobie, w jaki formułuje dezaprobatę. Krótka i jednoznaczna wypowiedź (*nie ma mowy*) jednoznacznie i autorytatywnie ucina rozmowę na temat zgłoszonej propozycji. Chociaż nie pojawiają się tu dodatkowe elementy wzmacniające siłę repliki, to sama treść aktywizuje cały szereg elementów kontekstu, o których, w myśl maksym konwersacyjnych Grice'a, nadawca wcale nie musi

³ Ze względu na ilość przeanalizowanego materiału źródła podawane są tylko dla przytaczanych przykładów – po każdym cytowanym dialogu.

przypominać rozmówcy (role społeczne interlokutorów, delikatna sprawa, a nawet: kariera policjanta, stosunki z przełożonymi itd.). Po ucięciu wypowiedzi policjanta nadawca przejmuje inicjatywę i kontynuuje temat, dodając kolejne argumenty świadczące na korzyść jego punktu widzenia. Zastosowanie serii retorycznych pytań wzmacnia przekaz, zwiększając siłę funkcji emotywnych wypowiedzi. W opisywanym przykładzie logicznej propozycji została przeciwstawiona emocjonalnie wzmocniona dezaprobatą, policjant nie kontynuował już tematu, zrozumiawszy przekaz swojego rozmówcy.

[2]

– *Nie bardzo wiem, co mogę Mu zaproponować zamiast leżenia – mówię. – Przecież On umiera.*

– *Nie tylko on – odpowiada zirytowana. Codziennie umiera tylu porządnym Duńczyków. Czy powiedziałeś mu to?*

– *Nie sądzę, by uznał to za odpowiednią zachętę – bronię uparcie mojej metody.*

– **Bzdura** – *krzyczy jeszcze głośniejszym głosem – weźcie się w garść, zacznij działać, a uzyskasz rezultaty!*

Bronisław Świdorski, *Asystent śmierci*, Virtualo, 2007

Kontekst wypowiedzi:

nadawca: kierowniczka hospicjum,

odbiorca: pracownik hospicjum,

rodzaj zwierzchności: formalny,

obiekt dezaprobaty: metoda pracy podwładnego.

Eksplikacja

ocena: silnie negatywna, wyrażona bezpośrednio,

zakaz: wyrażony bezpośrednio poleceniem zmiany sposobu działania.

Komentarz: Dezaprobatą dotyczy sposobu pracy z umierającym pacjentem hospicjum. Pani kierownik oczekuje natychmiastowych efektów, choć nie precyzuje, co dokładnie ma na myśli. Do tego wszystkiego dochodzi jeszcze niechęć przełożonej zarówno do umierającego starca, jak i do swojego podwładnego. Dezaprobatą została wyrażona krótko i dosadnie, podniesionym głosem. Inicjujący replikę wykrzyknikową leksem *bzdura* sygnalizuje bardzo negatywną ocenę, a użyty w ocenie propozycji / pomysłu / sposobu pracy narusza zasady grzeczności.

[3]

– *Теперь не могу шоу-бизнес и попсу, – перебила его Агата. – А уж российская попса – так вообще шлак и полный отстой!*

– *Я бы не стал говорить об этом так однозначно, – все так же задумчиво произнес Жека.*

– *Полный примитив и сплошное надувательство, по-другому просто не скажешь! Была бы моя воля, я бы за написание таких идиотских песен в тюрьму бы сажала! И за пенью под фанеру тоже!*

Николай Воронцов, *Пятая печать*, Litres, 2018

Kontekst wypowiedzi:

nadawca: młoda piosenkarka, solistka,
odbiorca: znajomy nadawcy,
rodzaj zwierzchności: brak, relacje koleżeńskie,
obiekt dezaprobaty: sytuacja muzyki pop.

Eksplikacja

ocena: bardzo negatywna,
zakaz: wyrażony w formie życzenia zmian, nierealny do wykonania.

Komentarz: Obiekt dezaprobaty wywołuje silne emocje negatywne u piosenkarki, która utrzymuje, że tylko ona jest prawdziwą artystką, a światem muzyki pop (zwłaszcza w jej ojczyźnie) rządzą koligacje promujące tandetę. Odbiorca wypowiedzi nie jest adresatem samej dezaprobaty, dlatego relacje koleżeńskie nie zakłócają fortunności tego aktu mowy. Analizowana replika jest silnie nacechowana emocjonalnie (*не могу шоу-бизнес и попсу, вообще шлак и полный отстой, полный примитив, сплошное надувательство, идиотских песен*), w jednoznaczny sposób przekazuje opinię nadawcy. Co ciekawe, występuje tu także element zakazu, jednak w formie „pobożnego życzenia” piosenkarki. Sama zdaje sobie sprawę, że brak zezwolenia z jej strony nie zmieni sytuacji, gdyż zajmuje ona zbyt niską pozycję w świecie muzyki, dlatego drugą część wypowiedzi formułuje jako nierealne rozważanie o przyszłości: *Была бы моя воля, я бы за написание таких идиотских песен в тюрьму бы сажала!*

[4]

– *Хорошо, – терпеливо сказал Лбов. – Понятно. А вы как себя чувствуете?*

– *В каком смысле?*

– *Вы в порядке?*

– *Мне – этот вопрос?*

– *Да. Я думаю, что вы больны.*

– *Это глупости и совершеннейший вздор, – стараясь четко выговорить слова, произнес Володя. – Это ни в какие ворота не лезет. И доктор Цветков совершенно прав: делать операции такого рода без рентгена в наш век – это не лезет ни в какие ворота. Вам понятно, товарищи: ни в какие!*

Юрий Герман, *Дорогой мой человек*, Litres, 2017

Kontekst wypowiedzi:

nadawca: lekarz wojskowy,

odbiorca: przełożony,

rodzaj zwierzchności: formalne, osłabione przez sytuację – wojna, obaj działają w tym samym oddziale partyzanckim, lekarz jest ekspertem, sprawa dotyczy szpitala polowego,

obiekt dezaprobaty: propozycja wykonania skomplikowanej operacji w trudnych warunkach.

Eksplikacja

ocena: silnie negatywna,

zakaz: implicytny, wynikający z wyraźnej negatywnej oceny.

Komentarz: Wyjątkowy kontekst analizowanej wypowiedzi pozwala podkomendnemu wyrazić dezaprobatę propozycji przełożonego. Lekarz zna swojego dowódcę osobiście, są dobrymi znajomymi, uwaga dotyczy sfery, w której to nadawca jest ekspertem i ma moc decyzyjną. Nieformalny charakter dialogu podkreśla także brak wyrażenia propozycji – początkowo rozmowa dotyczy stanu zdrowia lekarza, ten jednak bez najmniejszej zapowiedzi zmienia temat i wraca do wcześniejszych rozważań. I to właśnie ich dotyczy jego dezaprobaty, którą wyraża w sposób jednoznaczny i zdecydowany. Dwukrotne użycie związku frazeologicznego (*это ни в какие ворота не лезет*) oraz odwołanie się do jego fragmentu po raz trzeci (*Вам понятно, товарищи: ни в какие!*) w tej krótkiej replice nie pasuje sytuacyjnie do rzeczowej rozmowy o stanie pacjenta, wprowadza emocje i daje do zrozumienia, że brak już miejsca na konstruktywną dyskusję. Nadawca blokuje rozwój danej sytuacji komunikacyjnej.

[5]

Tears begin to roll down Mycall's cheek. She wiped her face then lit another cigarette. "Why didn't you seek counselling?" Mycall took a hard drag off her cigarette then blew out.

*"Yeah, right. So I can feel guilty for the rest of my fucking life? **Hell no!** Talking about it only makes it worse. I had already had sex with a married man and I just had an abortion with his child."*

Jeanette Michelle, *Mycall*, Infinity Publishing, 2005

Kontekst wypowiedzi:

nadawca: kobieta,

odbiorca: koleżanka nadawcy,

rodzaj zwierzchności: relacje przyjacielskie,

obiekt dezaprobaty: propozycja rozwiązania jednego z problemów nadawcy.

Eksplikacja

ocena: negatywna, opisowa (nadawca wyjaśnia, że samo mówienie na ten temat sprawia jej problemy),

zakaz: zdecydowany, wsparty wyrażeniem ekspresywnym.

Komentarz: Pomimo braku formalnej zwierzchności nadawca zajmuje wyższą pozycję sytuacyjnie: rozmowa dotyczy stanu rzeczy nadawcy, więc to właśnie ta osoba pełni tu ważniejszą rolę. Wypowiedź została wzmocniona stylistycznie – odpowiedź otwiera pytanie retoryczne przesiąknięte ironią, następnie pojawia się wykrzyknienie (*hell, no!*). Niejako po tym wstrząsie występuje wyjaśnienie motywacji udzielonej dezaprobaty. Użycie wulgaryzmów wzmacnia nacechowanie emocjonalne całej wypowiedzi, zwiększając siłę illokucyjną badanego aktu mowy. Szczerze wyznanie, które następuje w dalszej części, dodatkowo nasila wydźwięk dezaprobaty.

[6]

"I'm going to open a novelty shop!" he blurted. [...] He explained to his parents that he had decided not to complete his education, and to open the curio shop as a first step on the way to wealth. [...]

"You must be joking," his father pleaded.

"I'm absolutely serious."

"You've gone absolutely mad!"

Naguib Mahfouz, *The Coffeeshouse*, I.B. Tauris, 2010

Kontekst wypowiedzi:

nadawca: ojciec,

odbiorca: syn,

rodzaj zwierzchności: relacje rodzinne ojciec – syn

obiekt dezaprobaty: pomysł syna.

Eksplikacja

ocena: wyrażona implicytnie,

zakaz: wyrażony implicytnie.

Komentarz: decyzja syna zupełnie nie pasuje do wartości wyznawanych przez rodziców. Uważają oni, że najlepszą przyszłość zapewni synowi ukończenie studiów, gdyż pozwoli mu to na podjęcie państwowej posady. Związana z takim zawodem kariera urzędnicza, zdaniem rodziców, zapewnia szacunek społeczny i dobrobyt. W ich mniemaniu sklepikarz to zawód dla nieudaczników, którzy nie potrafili niczego lepszego osiągnąć. Zaskoczenie, które towarzyszy oświadczeniu syna, znajduje ujście w emocjonalnym nacechowaniu wypowiedzi, dezaprobatą jest spontaniczna i zdecydowana; odsyła ona pomysł do kategorii tak nieprawdopodobnych, że aż śmiesznych, a samego autora pomysłu posądza o odejście od zdrowych zmysłów.

Przedstawiony materiał faktograficzny stanowi bardzo zróżnicowany zbiór analizowanych wypowiedzi. Nadawcy osiągnęli wzmocnienie dezaprobaty na różne sposoby – bądź to krótkimi replikami (*Bzdura; Nie ma mowy; Hell no!*), bądź też dłuższymi wypowiedziami (*He могу шоу-бизнес и попсу, – так вообще шлак и полный отстой!; Полный примитив и сплошное надувательство; Это ни в какие ворота не лезет; You must be joking; You've gone absolutely mad!*”). Zwykle nadawca starał się nie atakować rozmówcy, a wzmocniona dezaprobatą stanowiła sygnał, jak ważne dla mówiącego jest to, o czym toczy się rozmowa. W takich przykładach po części zawierającej opisywany akt mowy następowało wyjaśnienie – *to przecież nie jakiś Kuba Rozpruwacz, ale szanowany człowiek; делать операции такого рода без рентгена в наш век – это не лезет ни в какие ворота; talking about it only makes it worse*. Znacznie rzadziej dezaprobatą pozostawała bez dopowiedzeń (*You must be joking; You've gone absolutely mad!*) i zdecydowanie najrzadziej stanowiła wstęp do ataku na rozmówcę (*Bzdura (...) weźcie się w garść, zacznij działać, a uzyskasz rezultaty!*).

W roli językowych środków wzmocnienia illokucyjnej siły aktu dezaprobaty zostały wykorzystane przysłowia i powiedzenia (*это ни в какие ворота не лезет*), pytania retoryczne (*Wyobrażasz sobie, co by było, gdyby to wyszło? Że go podsłuchujemy?*), leksyka nacechowana emocjonalnie (*bzdura; отстой; hell no!*) – aż po wulgaryzmy (*So I can feel guilty for the rest of my fucking life?*). Wśród najczęściej stosowanych taktyk konwersacyjnych wystąpiły:

- 1) powstrzymanie rozmówcy kategorycznym sprzeciwem (*nie ma mowy, bzdura, hell no!*),
 - a) po którym następuje uspokojenie tonu wypowiedzi i nadawca wyjaśnia swój punkt widzenia (*To przecież nie jakiś Kuba Rozpruwacz, ale szanowany człowiek. Wyobrażasz sobie, co by było, gdyby to wyszło? Że go podsłuchujemy?*),
 - b) po którym następuje werbalny atak na rozmówcę (*weźcie się w garść, zacznij działać, a uzyskasz rezultaty!*);
- 2) podważanie zdolności rozmówcy do logicznego myślenia lub podważanie powagi wypowiedzi (*You must be joking; You've gone absolutely mad!*);
- 3) zmiana rejestru wypowiedzi i kilkukrotne powtórzenie swojej opinii (*Это ни в какие ворота не лезет. (...) делать операции такого рода без рентгена в наш век – это не лезет ни в какие ворота. Вам понятно, товарищи: ни в какие!*);
- 4) wsparcie swojej wypowiedzi autorytetem eksperta (*И доктор Цветков совершенно прав: делать операции такого рода без рентгена в наш век – это не лезет ни в какие ворота*);

5) emocjonalny atak na obiekt wypowiedzi, niebędący w bezpośrednim związku z rozmówcą (*He mogu шоу-бизнес и понсу, – так вообще шлак и полный отстой! Полный примитив и сплошное надувательство*).

Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, że w kontekście wypowiadanych replik każda wzmocniona dezaprobata nabiera cech wypowiedzi emotywniej. Zaangażowanie emocji nie ułatwia pozytywnego zakończenia dialogu, co w przypadku aktu negatywnego, niosącego zagrożenie dla twarzy rozmówcy (a takim właśnie jest dezaprobata), jeszcze bardziej zbliża ją do niegrzeczności językowej. Illokucyjna siła tego aktu mowy bywa zwiększana różnymi środkami językowymi (m.in. przysłowiami, pytaniami retorycznymi, leksyką nacechowaną emocjonalnie) oraz odpowiednimi taktykami konwersacyjnymi. Z analizy sytuacji komunikacyjnych trzech różnych języków jednoznacznie wynika, że sposoby wzmocnienia opisywanego aktu mowy mają charakter uniwersalny dla tych języków. Różnice dotyczą raczej stylu nadawcy niż tendencji ogólnojęzykowych.

Dalszych badań wymagają wypowiedzi z osłabioną siłą illokucyjną dezaprobaty. Złagodzenie negatywnego wydźwięku repliki zawierającej krytykę rozmówcy powinno ułatwić komunikację i przyczynić się do utrzymania współpracy między uczestnikami dialogu. Jest to działanie pożądane z punktu widzenia grzeczności językowej i jego realizacja wymaga zastosowania odmiennych taktyk konwersacyjnych.

Bibliografia

- Abramov N. 1999. *Slovar' russkikh sinonimov i shodnyh po smyslu vyraženij*. Moskwa: Russkie slovari [Абрамов Н. 1999. *Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений*. Москва: Русские словари] (CPC).
- Apresjan Jurij Derenikowicz. 1986. *Performativy v grammatike i slovare*. „Izvestiya AN SSSR. Seriya literatury i yazyka” t. 45, № 3: 208–223 [Апресян Юрий Дереникович. 1986. *Перформативы в грамматике и словаре*. „Известия АН СССР. Серия литературы и языка” т. 45, № 3: 208–223].
- Austin John Langshaw. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Awdiejew Aleksy. 1983. *Klasyfikacja funkcji pragmatycznych*. „Polonica” IX: 53–88.
- Ballmer Thomas, Brennenstuhl Waltraud. 1981. *Speech Act Classification. A Study in the Lexical Analysis of English Speech Activity Verbs*. Berlin: Springer Verlag.
- Czamara Agata. 1977. *Wartościujący akt illokucyjny*. „Polonica” XVIII: 169–174.
- Grice Paul Herbert. 1975. *Logic and Conversation*. W: *Syntax and Semantics 3: Pragmatics*. Eds. Cole P. and Morgan J. New York: Academic Press: 41–58.
- Imy słownik języka polskiego*. 2000. Red. Bańko M. T. I–II. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (ISJP).
- Issers Oksana Sergeevna. 2008. *Kommunikativnye strategii i taktiki russkoj reči*. Moskwa: URSS [Иссерс Оксана Сергеевна. 2008. *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*. Москва: URSS].

- Komorowska Ewa. 1995. *Metafunkcje: pytania, akceptacji i przeczenia jako wykładniki siły illokucyjnej wypowiedzi*. „Slavica Stetinensia” 5: 167–177.
- Komorowska Ewa. 2003. *Polskie badania pragmalingwistyczne*. „Przegląd Rusycystyczny” 1: 79–88.
- Komorowska Ewa. 2008. *Pragmatyka dyrektywnych aktów mowy w języku polskim*. Szczecin–Rostock: Print Group.
- Lipczuk Ryszard. 2000. *O wielości i wieloznaczności terminów (na przykładzie klasyfikacji aktów mowy)*. „Acta ac Communitas” (Warszawa–Poznań) 9: 169–176.
- Oishi Etsuko. 2007. *Appropriateness and Felicity Conditions. A Theoretical Issue*. W: *Context and Appropriateness: Micro Meets Macro*. Ed. Fetzer A. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company: 55–78.
- Rudyk Anna. 2016. *Performativ dziękuję v rečevom akte otkaza (po sravneniū s russkim yazykom)*. [*Перформатив dziękuję v rečevom akcie otkaza (po sravneniū s russkim yazykom)*]. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Filologiczna. Glottodydaktyka” 8, z. 92: 55–56.
- Russkij semantičeskij slovar’*. 1998. Red. Švedova N.Ū. Moskva: Azbukovnik [*Русский семантический словарь*]. 1998. Red. Шведова Н.Ю. Москва: Азбуковник]. (online) www.slovari.ru (dostęp 2.03.2018) (PCC).
- Searle John Rogers. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Slovar’ russkogo yazyka*. 1981–1984. Red. Evgen’eva A.P. T. I–IV. Moskva: Russkij âzyk [*Словарь русского языка*]. 1981–1984. Red. Евгеньева А.П. Т. I–IV. Москва: Русский язык] (СРЯ).
- Słownik języka polskiego*. 1958–1968. Red. Doroszewski W. T. I–X. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (SJPd).
- Webster’s Third New International Dictionary*. Ed. Gove P.B. (online) www.m-w.com (access 2.03.2018) (MW).
- Wierzbicka Anna. 1987. *English Speech Act Verbs*. Sydney: Academic Press Australia.
- Weigand Edda. 1989. *Sprache als Dialog. Sprechaktaxonomie und kommunikative Grammatik*. Tübingen: Niemeyer.
- Witek Maciej. 2011. *Spór o podstawy teorii czynności mowy*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Wunderlich Dieter. 1978. *Studien zur Sprechakttheorie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Zdunkiewicz Dorota. 2001. *Akty mowy*. W: *Współczesny język polski*. Red. Bartmiński J. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 266–267.

Summary

Means of Strengthening the Speech Act of Disapproval in Polish, Russian and English

The present paper is devoted to the phenomenon of disapproval as a speech act in a contrastive Polish-Russian-English perspective. Special attention is paid to the utterances in which the speaker strengthens the speech act. The material for the analysis was excerpted from contemporary literary works in the three above-mentioned languages.

Choosing to express negative evaluation and lack of consent, the sender acts against the rules of politeness – he/she does not agree with the receiver and even prevents the interlocutor from action. In certain circumstances, the speaker decides to strengthen the disapproval in order to achieve a stronger effect on the listener. Such utterances usually contain extra elements like emotional lexemes, proverbs or rhetorical questions.

Key words: Speech acts, disapproval, dialogue, politeness, conversational tactics

Joanna Getka

DOI: 10.31648/apr.4463

Uniwersytet Warszawski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5857-7257>

j.getka@uw.edu.pl

**Rola tekstów o charakterze religijnym XVIII wieku
w poznaniu żywego języka ruskojęzycznej
ludności dawnej Rzeczypospolitej
(na materiale tekstu *Bohosłowija nrawouczytelnaja*,
Poczajów 1751)**

Język ruski / prosta mowa XVIII wieku – problemy metodologiczne

Język ruski, prosta mowa, do 1696 roku oficjalny język Wielkiego Księstwa Litewskiego, obsługujący różne sfery życia (był językiem aktów urzędowych, a także językiem przekładowej i oryginalnej twórczości świeckiej i religijnej), od dawna stanowi przedmiot dyskusji lingwistów¹. Trudno się przy tym oprzeć wrażeniu, że dyskusja ta przybiera niekiedy charakter spekulacyjny, a przez to wręcz jałowy. W dużym stopniu wynika to z dążenia do systematyzacji tego zjawiska w ramach paradygmatów współczesnej nauki i zgodnie z jej klasyfikacją, bez uwzględnienia historycznych realiów, konotacji i funkcji terminów, które stosowali ówczesni pisarze. Dobrze to obrazuje sama dyskusja na temat określania języka, którym posługiwali się Rusini wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej. Mając świadomość językową i umiejętność rozróżniania dialektów i gwar lokalnych, XVI- i XVII-, a zwłaszcza XVIII-wieczni pisarze pochodzący z ziem białoruskich i ukraińskich, przyjmowali funkcjonujące obiegowo określenia języka, którym się posługiwali i używali określeń *język ruski*, *ruska mowa*, *prosta mowa*, a nawet *prosta ruska mowa*. Mogłoby to świadczyć, o tym, że nie nadawali im jakiegoś specyficznego znaczenia. Współczesne teorie – przeciwnie – sugerują, że stosowanie różnych nazw stanowiło jakąś próbę klasyfikacji. Niektórzy współcześni badacze twierdzą, że język ruski i prosta mowa to dwa różne warianty ogólnego języka [Гумецкая 1965, 44; Morita 2002, 147–153], „zachodnioruskiego” (którego *de facto* przecież nie było,

¹ Szerzej na temat tej dyskusji [Getka 2010, 17–38; Мойсієнко, online, 4; Мойсієнко, Ніка, online].

a nazwa zaproponowana przez Jefima Karskiego dotyczyła w zasadzie białoruszczyzny) [Карский 1962, 253–263]. Kryteria podziału są różne i obejmują aspekt funkcjonalny, geograficzny oraz chronologiczny. W pierwszym przypadku warto wspomnieć, że według Władimira Miakiszewa [Miakiszew 2008, 38–39], określenie *język ruski* utworzone zostało dla odróżnienia go od polszczyzny, *prosta mowa* zaś stała w opozycji do cerkiewszczyzny. O ile (biorąc pod uwagę pewne konotacje samych nazw: polszczyzna vs. ruszczyzna, prosta mowa vs. niezrozumiała cerkiewszczyzna, nie zaś przyczynę utworzenia danych nazw) w jakimś stopniu można się zgodzić z tym twierdzeniem, o tyle nie wydaje się niepodważalny, sugerowany przez badaczy, zakres użycia tych języków: ruski miałby być językiem kancelarii, zaś prosta mowa – sfery religijnej [Miakiszew 2008, 33; Мозер 2002, 211; Плющ 1971, 140; Успенский 1994, 68]. Wariant geograficzny zakłada funkcjonowanie prostej mowy na ziemiach ukraińskich, języka ruskiego – na białoruskich, natomiast chronologiczny – również w uproszczeniu – sugeruje zastąpienie języka ruskiego prostą mową [Шевельов 2002, 719]. Spory dotyczą również genezy języka: koncepcje nt. jego powstania na bazie gwar białoruskich przeciwstawiane są tym, które wskazują jako wyjściowe gwary ukraińskie [Kuraszkiewicz 1937, 39–58; 1985, 290; Жилко 1962, 103; Москаленко 1962, 15; Stankiewicz 1936, 374–399; Stang 1935, 21, 163; Шахматов 1899, 365; Карский 1903, 341].

Dodatkowe zamieszanie w dyskusji nad prostą mową / językiem ruskim powodują współcześnie stosowane terminy: język starobiałoruski [Карский 1962, 253–263; Станкевич 1939, 4]² bądź staroukraiński³ (ze względu na miejsce powstania zabytku, pochodzenie twórcy i zaznaczone w zabytkach cechy językowe), utworzone przez badaczy dla celów systematyzacyjnych [Мойсієнко, online]. Powstaje zatem wrażenie, że na każdym z tych obszarów dialektalnych funkcjonowały co najmniej dwa, jeśli nie trzy (jeżeli przyjąć tezę o równoległym występowaniu języka ruskiego i prostej mowy) systemy językowe / tradycje literackie.

Niezależnie od braku konsensusu w sprawie omawianego problemu, uwzględniając zarazem świadectwa tekstów i ich autorów, należy stwierdzić, że fakt przemiennego nazewnictwa języka swoich utworów może świadczyć o tym, że dla nich terminy te były synonimiczne: język ruski był „wytworem własnym” Rusinów, których kultura rozwijała się na pograniczu wpływów chrześcijaństwa wschodniego (z językiem cerkiewnosłowiańskim) i zachodniego (z polszczyzną i łaciną).

² W pracach Arkadzia Żurawskiego czy Uładzimira Świażyńskiego występują też określenia, wzbogacające o dodatkowe epitety: literacki czy literacki-pisany [Журавский 1978, 185–191; Свяжынскі 2001, 109–111].

³ Pawło Żytecki [Житецький 1889, 40] określał ten język jako *małoruski ksiązkowy*, inni badacze nazywali go m.in. *ukraińskim językiem literackim*, *ukraińskim językiem pisany*, *staroukraińskim językiem literacko-pisanym* [Огієнко 1930; Łesiów 1965, 347; Гумецька 1958, 334; 1965, 42].

O równorzędności tych systemów językowych w świadomości ówczesnych pisarzy działających na terytoriach współczesnej Białorusi i Ukrainy świadczą liczne teksty wydane równolegle w dwóch, a nawet trzech językach (np. polskim, ruskim i łacińskim). Język ruski był więc zarazem językiem prostym – prostą mową – bowiem był zrozumiały dla Rusinów, w odróżnieniu od niezrozumiałej cerkiewszczyzny, polszczyzny czy tym bardziej – łaciny. Co przy tym istotne: w aspekcie geograficznym są one synonimiczne do przywołanych wyżej terminów starobiałoruski – staroukraiński. O ile więc język ruski = prosta mowa, notowany na północy obszaru dawnych wschodnich rubieży Rzeczypospolitej, o tyle język nazywany dziś starobiałoruskim to język ruski = prosta mowa, występujący w tekstach z dzisiejszych ziem ukraińskich, który może być w zasadzie stosowany zamiennie z określeniem język staroukraiński [Getka 2018]. Cechy językowe zaznaczone w tekstach z XVIII wieku nie budzą zastrzeżeń co do funkcjonowania dwóch równoległych systemów językowych – białoruskiego i ukraińskiego w tym okresie, a co za tym idzie – tradycji literackich.

Czym był więc funkcjonujący na ziemiach ukraińskich język ruski / prosta mowa? Zdaje się, że najtrafniejszą jego charakterystyką jest stwierdzenie, że to niewątpliwie język wykształconych przodków dzisiejszych Ukraińców, występujący w formie ustnej i pisanej. Forma pisana – co jest typową cechą języka literackiego – była lepiej opracowana, w związku z czym może sprawiać wrażenie pewnej sztuczności. Było to spowodowane dążeniem do uniwersalizacji zapisu przy świadomości różnic dialektalnych prostej mowy na ogromnym obszarze z jednej strony, z drugiej zaś – brakiem norm/kodyfikacji tego języka. Kolejni redaktorzy musieli więc zdać się na własne wyczucie językowe (fonetyczne), każdorazowo (opierając się na istniejącej tradycji / wydanych wcześniej tekstach), tworząc normę zapisu konkretnego tekstu [Getka 2017, 276].

Co istotne dla opisanej wyżej dyskusji na temat języka ruskiego, zarówno badacze języka białoruskiego, jak i ukraińskiego wskazują, że tradycja piśmiennicza prostej mowy w XVIII wieku wygasa, ustępując miejsca erze literatury w językach narodowych [Możep 2002, 259], która powstała na innej bazie (dialektalnej) [Temčinas 2017, 83].

W tym ujęciu współczesny ukraiński język literacki jest czymś nowym, nie wyrasta z wcześniejszej tradycji literackiej i bierze swój początek wraz z publikacją w 1798 r. *Eneidy*, a później *Natałki Połtawki* Iwana Kotlarewskiego. Język ten nazywa się „ludowym” – I. Kotlarewski wprowadził bowiem do literatury ukraińskiej język swego macierzystego dialektu połtawskiego. Duży wpływ na proces stabilizacji nowego języka literackiego miała twórczość Tarasa Szewczenki, który język tekstów oparł na znanych mu dialektach (obok macierzystego dialektu

Kijowszczyzny uwzględnił również inne dialekty), a nawet elementach dawnego języka pisanego wraz z cerkiewizmami. W efekcie więc ukraiński język literacki oparty jest na dialekcie połtawsko-kijowskim, który już w XVII wieku stał się dialektem dominującym.

Z jednej strony więc badacze zauważają, że już w XVII wieku dialekt połtawsko-kijowski zaczął dominować nad innymi jako podstawa języka tekstów pisanych, z drugiej zaś wskazują, że to dopiero koniec XVIII stulecia jest początkiem nowego etapu rozwoju języka. Pojawia się tu więc konkretny problem badawczy – mianowicie potrzeba analizy języka tekstów XVIII wieku. Analiza dostępnych prac z zakresu historii literackiego języka ukraińskiego wskazuje, że część autorów traktuje XVIII stulecie jako okres zaniku starej tradycji, a inni badacze jako początek okresu formowania się tradycji nowej. Choć już w latach 70. powstała ważna praca Witalija Peredrijenki *Kształtowanie się ukraińskiego języka literackiego XVIII wieku na bazie języka ludowego* [Передрієнко 1979], w której autor wykazywał, że język „książkowy” w czasie swojego rozwoju nasiąkał coraz większą ilością elementów żywego języka, to rozwój języka literackiego w XVIII stuleciu do tej pory standardowo opisuje się przytoczonymi wyżej ogólnikowymi określeniami o zaniku tradycji piśmienniczej, która odradza się dopiero w dobie nowożytnej rozwoju kultury ukraińskiej.

Bardziej zasadne wydaje się więc założenie, że w toku ewolucyjnego rozwoju języka literackiego pojawiały się nowe cechy, nasyczał się on kolejnymi elementami. Stara tradycja nie „zaniepała” nagle w XVIII wieku (100 lat to przecież niedługi okres w procesie historyczno-literackim), a raczej przekształciła się w sposób ewolucyjny [Передрієнко 1979, 23]. Co więcej, wiele elementów języka książkowego funkcjonowało nadal, w nowych warunkach. Jest to przecież naturalny proces – coś zanika, pojawiają się nowe elementy, związane z modą, manierą, etc., jedne na dłużej, inne na krócej. W każdym razie nie zmienia to faktu, że jest to ewolucja, nie rewolucja.

Warto przy tym podkreślić, że W. Peredrijenko rozwijał teorie wcześniejszych badaczy języka ukraińskiego, którzy również pisali o ciągłości tradycji [Петров 1904; Франко 1956; Марковський 1962, 123; Передрієнко 1979, 26].

Teza o zupełnie nowym języku literackim opartym na bazie ludowej pojawiła się w czasach radzieckich, co niewątpliwie w dużym stopniu mogło być związane z sytuacją społeczno-polityczno-kulturową, ale funkcjonuje, niestety, do dziś. W efekcie na nowo trzeba udowadniać coś, co już wcześniej zostało dostrzeżone. Proponowane badanie procesu historyczno-literackiego nie ogranicza się jednak do powtórzenia tez i danych z początku ubiegłego wieku. Obecnie dysponujemy nowym wciąż nieopisanym jeszcze materiałem, nowymi danymi nie tylko

w skali lokalnej – ukraińskiej, lecz także w ujęciu szerszym – komparatystycznym, co umożliwia badania dotyczące procesów historycznoliterackich w innych krajach regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Jeżeli wziąć pod uwagę wszystkie te elementy, okazuje się, że proces historyczno-literacki na ziemiach ukraińskich wpisuje się w analogiczne procesy na pozostałym obszarze Europy Środkowo-Wschodniej.

Ukazaniu ewolucyjności procesu rozwoju języka ukraińskiego może służyć analiza drukowanych tekstów o charakterze religijnym z XVIII stulecia. Obecność prostej mowy w tego typu tekstach w tym okresie świadczy również o tym, że język ten mógł obsługiwać różnego rodzaju gatunki literackie oraz że niezależnie od sytuacji społeczno-politycznej był to język, w którym wydawano teksty drukowane w XVIII wieku. Szczególnie istotna w tym kontekście jest właśnie kwestia druku: znacznie większy wpływ na potencjalny rozwój języka literackiego, związany z upowszechnieniem preferowanych środków językowych i stylistycznych, powinny mieć teksty o nakładzie masowym, drukowane. Poza powszechnością charakteryzują się one dokładniejszym opracowaniem, nie reprezentują języka jednostki, ze względu na prace redaktorów, którzy mimo braku spisanej/powszechnej normy ortograficznej/językowej kierowali się tradycją piśmienniczą, jednocześnie ją utrwalając. Celem niniejszego badania jest przedstawienie ewolucyjności rozwoju języka ukraińskiego poprzez analizę tekstu *Bohosłowija nrawouczytelnoho*, wydanego w 1751 roku w Ławrze Poczajowskiej. Ukazuje ono zarazem potrzebę rozszerzenia badań nad żywym językiem o teksty, które pozornie nie stanowią dobrego materiału źródłowego, czyli o teksty literatury religijnej. Mimo oczywistych mankamentów (wpływu języka cerkiewnosłowiańskiego i narzuconego tradycją stylu) dobrze ukazują one tendencje żywego języka i ich coraz silniejszy wpływ na „tradycyjne” piśmiennictwo.

Nie pomniejszając roli I. Kotlarewskiego w tworzeniu współczesnego języka ukraińskiego, należy zauważyć, że korzystał on przecież z tekstów drukowanych w prostej mowie: mogła ona być bodźcem do silniejszego zaznaczenia cech żywego języka.

Prosta mowa w literaturze o charakterze religijnym

Języki liturgiczne: łacina dla rzymskiego katolicyzmu i język starocerkiewnosłowiański, później (cerkiewnosłowiański) dla prawosławia jako języki kontaktu z Bogiem miały status szczególnie, cieszyły się prestiżem języka objawionego, świętego. Były zarazem środkiem wyrazu literackiego [Temčinas 2017, 81–120]. Wraz z rozwojem języków narodowych jako języków literackich w okresie odrodzenia łacina – język religii – została z czasem wyparta przez języki używane na co dzień.

Identyczne procesy można zaobserwować w Kościele unickim: język cerkiewnosłowiański (język „sacrum”) przeszedł podobną drogę, którą przeszła łacina. Język lokalny wiernych – prosta mowa – wprowadzany był do przekładów Pisma Świętego lub jego fragmentów czy dydaktycznych części liturgii (w modlitwach czy kazaniach), co znalazło odzwierciedlenie w tekstach drukowanych: dziełach Franciszka Skoryny, Wasyla Ciapińskiego, Szymona Budnego czy *Ewangeliarzu Peresopnickim* 1556–1561).

Prosta mowa stała się pełnoprawnym językiem drukowanych tekstów religijnych o charakterze dydaktycznym po Synodzie Zamojskim (1720) [*Synod prowincjalny ruski* 1785, 43; Cubrzyńska-Leonarczyk, 1993, 241]. Uwarunkowało to wiele czynników, wśród których dwa wydają się dominujące. Po pierwsze, Kościół unicki działający na terytorium „kanonicznym” prawosławia dążył do poszerzenia kręgu odbiorców. Po drugie, w wyniku zróżnicowania dialektalnego obszaru języków wschodniosłowiańskich cerkiewnosłowiański język liturgiczny stał się z biegiem czasu niezrozumiały nie tylko dla parafian, lecz także i duchowieństwa.

Analogiczne tendencje do uproszczenia barokowego języka tekstów w celu jak najlepszego dotarcia do szerokich rzesz wiernych widoczne są również w kaznodziejstwie polskim XVIII wieku. O ile jednak na gruncie polszczyzny zmiany dotyczyły zagadnień stylistyki, o tyle na gruncie ruskim nie istniała taka możliwość. Cerkiewszczyzna jako język objawiony z założenia była niezmienna, jej styl podlegał sztywnym kanonom, przez co stawał się coraz bardziej niezrozumiały. Wymienione wyżej cele można było jednak realizować dzięki prostej mowie.

Zadanie wprowadzenia języka miejscowego do tekstów o charakterze religijnym było trudne z kilku powodów – niewysokiego prestiżu tego języka, który po rozkwicie w XV–XVI wiekach uległ stopniowej degradacji i w XVIII stuleciu funkcjonował głównie jako język mówiony, braku jego normalizacji czy w końcu tradycjonalizmu części duchowieństwa przywiązanego do sztywnych norm piśmiennictwa religijnego. W odróżnieniu od polszczyzny wprowadzenie ruszczyzny do tekstów o charakterze religijnym miało ponadto „rewolucyjny” wymiar: o ile w pierwszym przypadku chodziło o rozszerzenie funkcji tego języka (język polski był w XVIII wieku uznanym językiem wyrazu literackiego), o tyle w drugim – o zaistnienie ruszczyzny w tekstach drukowanych w ogóle.

Na to wszystko nałożyły się dodatkowo czynniki lingwokulturowe: od połowy XVIII stulecia pojawiła się przeciwstawna tendencja recerkiewizacji tekstów. Język cerkiewnosłowiański był bowiem elementem łączącym cerkiew greckokatolicką z tradycją cyrylometodiańską, stał się ponadto atrybutem niezależności kulturowej od polsko-łacińskiego Zachodu [Лабынцев, Цавинская 2000, 128–129].

Rola drukarstwa bazylińskiego w propagowaniu prostej mowy w XVIII wieku

Duże zasługi w promowaniu języka miejscowego, jako języka druków o charakterze religijnym, mieli bazylianie. To właśnie oni realizowali zadanie wprowadzania i popularyzowania założeń unii brzeskiej (1596) wśród ludności ruskiej. W myśl postanowień Synodu Zamojskiego bazylianie mieli też pierwszeństwo druku ksiąg liturgicznych na potrzeby unitów, dlatego przy klasztorach w Wilnie, Supraślu, Poczajowie, Uniowie, Lwowie i Mińsku działały zakłady drukarskie. Analiza dorobku wydawniczego tych zakładów pokazuje, że tekstów odzwierciedlających prostą mowę w XVIII wieku jest niemało [Getka 2017], a niektóre z nich oddają ją w sposób wyraźny w stopniu typowym dla piśmiennictwa świeckiego. Stanowią tym samym cenny materiał dla badaczy XVIII-wiecznej kultury i literatury ukraińskiej.

Szczególną rolę w propagowaniu *prostej mowy* jako języka ksiąg o charakterze religijnym miała drukarnia w Poczajowie. Wśród świeckich wydań, przygotowanych przez mnichów z Poczajowa, są m.in. znane teksty: *Политика свѣцькая* [1770] czy *Книжиця для господарства...* // *Książka lekarstw końskich* [1788]. Co najważniejsze z punktu widzenia zakreślonego tytułem niniejszego tekstu problemu, w języku „ruskim” wydawane były także dzieła o charakterze religijno-moralizatorskim. Po rusku, oprócz teologii moralnej, wielokrotnie wydawano *Народовѣщание или Слово к народу кафелическому...* [1756, 1765, 1768, 1778] – zbiór prozy oratorskiej i moralizatorskiej ułożony w formie katechizmowych pytań i odpowiedzi. Licznie drukowano ewangeliarze kaznodziejskie: *Сѣмя слова божія на нивѣ сердецъ чловѣческихъ сѣяннаго...* [1772, 1781], *Науки парохіяльнія на недѣли і свята урочистія... на простий и посполитий языкъ руський преложенія* Juliana Dobryłowskiego [1792, 1794].

Ruskojęzycznych wydań supraskich czy uniowskich było mniej. W pierwszym przypadku warunkował to zapewne czynnik socjolingwistyczny: poziom polonizacji ludności północnych ziem dawnej Rzeczypospolitej, w drugim zaś – ogólnie mniejsza aktywność tego zakładu wydawniczego. Wydane w Uniowie teksty, zwłaszcza kolejne redakcje teologii moralnej, odznaczają się jednak dobrym odzwierciedleniem cech żywego języka.

W rezultacie *prosta mowa*, będąc jednym z języków wydań bazylińskich, urastała do rangi języka równorzędnego w stosunku do uznanych już języków literackich o długiej tradycji. Druki w tym języku świadczyły przy tym o bogactwie kultury etnicznej, pokazywały możliwości języka ruskiego, adekwatnego do potrzeb literatury, i przygotowywały grunt do późniejszego odrodzenia kultury i literatury ukraińskiej, a także XIX-wiecznych ruchów narodotwórczych. Dlatego

właśnie celem szczegółowym badania jest ukazanie znaczenia analizy literatury religijnej jako źródła badań „żywego języka”. Teksty o charakterze religijnym są bowiem z różnych względów (głównie wskutek przeświadczenia o panujących w nich skostniałych normach języka cerkiewnego) pomijane w opisach lingwistycznych. Analizie poddane zostanie przede wszystkim odzwierciedlenie cech fonetycznych w wydaniu poczajowskim z 1751 roku jako najlepiej rejestrującym elementy żywej wymowy z poczajowskich wydań teologii moralnej.

Bohosłowija nrawouczytelnaja [1751] na tle bazylikańskich wydań teologii moralnej

Geneza unickiej etyki chrześcijańskiej związana jest z postanowieniami Synodu Zamojskiego, na którym postulowano konieczność ujednoczenia sprawowania posługi duchownej. Już w 1722 roku wydano w Supraślu katechizm: *Собраніе припадковъ краткое і духовнымъ особомъ потребное*. Z dzisiejszej perspektywy widać, że książka ta, której treść modyfikowano, redagowano, usuwając niektóre fragmenty i dodając inne, była jedną z najważniejszych unickich wykładni zarówno spraw dogmatycznych, jak i edukacji moralnej wiernych. W Supraślu ukazały się: *Собраніе припадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное...* [1722] oraz *Краткое сословіе науки христіанскія катофическому челоуѣку многополезное и потребное...* [1759], stanowiące końcową część *Sobranija...*, zawierającą wykład wiary katolickiej, *credo* oraz podstawowe modlitwy. W Uniowie wyszły: *Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное...* [1732] i *Поучение о с[вя]тихъ тайнахъ, о добродѣтеляхъ б[о]гословскихъ, о заповѣдехъ Б[о]жїихъ...* [1745].

W Poczajowie zaś wydano: *Богословія нравоучителная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поучение о святыхъ тайнахъ, о добродѣтеляхъ богословскихъ, о заповѣдехъ Божїихъ...* [1751], *Богословія нравоучителная...* [1756] oraz *Богословія нравоучителная...* [1787].

Poza tym w Poczajowie ukazały się również kilkakrotnie teksty o zbliżonych tytułach: *Богословіе нравоучителное повсемственное* [Антоіне 1776; 1776a; 1779], *Краткое на краткія вопросы* [1788] czy *Богословіе нравоучителное* [1793], ale o nieco innej treści i w języku cerkiewnosłowiańskim.

Treść wydań teologii moralnych zasadniczo się nie zmieniała. Wydania poczajowskie, poczynając od analizowanej edycji z 1751 roku, uzupełniono o dodatkowe przeszkody do zawarcia małżeństwa, charakterystykę stopni pokrewieństwa i powinowactwa, rozdzielono w osobne rozdziały charakterystyki przykazań Bożych

i kościelnych, poszerzono rozdział o karach kościelnych. Kolejne edycje, mimo bardzo podobnej treści, pod względem budowy różnią się od pierwszego wydania z 1722 [Getka 2017, 50–55].

Charakteryzując gatunek tekstu, Margarita A. Korzo, zauważa, że pracy tej nie wzorowano na wcześniejszej tradycji wschodniochrześcijańskiej raczej katolickiej, w której w omawianym okresie funkcjonowały tzw. *Institutiones morales* [Korzo 2012, 29]. Bezpośrednim wzorcem ruskojęzycznej teologii moralnej była niewątpliwie praca Leona Kiszki, *Now rożnych przypadkow z pełni doktorow Theologii Moralney ziawiony* (Lublin 1693) przygotowana wcześniej, gdy był nauczycielem w szkole bazylianów we Włodzimierzu [Korzo 2012, 25–28]. Podobieństwa między tekstami widoczne są na poziomie budowy tekstów, zawartości rozdziałów, a nawet tytułu, w którym *Sobranie pripadkov* może stanowić odpowiednik wersji polskojęzycznej: *Now rożnych przypadkow*.

Język druku *Bohostłowije nrawouczytelnoje* (1751) jako przykład XVIII-wiecznej prostej mowy

Analiza języka zabytku potwierdza sformułowaną wyżej tezę o funkcjonowaniu w XVIII wieku dwóch równoległych tradycji piśmienniczych – białoruskiej i ukraińskiej, charakteryzujących się specyficznymi cechami.

Z tego względu trudno zgodzić się dziś z badaczem języka starobiałoruskiego Aleksandrem Bułyką, który zauważał, że

dbając, by ich utwory były zrozumiałe przez wszystkich mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, ówcześni pisarze starali się unikać zapisów, które mogłyby temu przeszkodzić. [...] Oprócz tego starobiałoruscy i staroukraińscy pisarze często zmieniali miejsca zamieszkania, żyli więc, i tworzyli to na Białorusi, to na Ukrainie. Dlatego w swoich utworach mieszały czasem cechy obu języków [Булыка 1970, 66–67; Getka 2012, 13].

Pojawiające się bowiem w tekście cechy „białoruskie” należy uważać za regionalizmy, cechy wspólne obu językom, ewentualnie za wpływy cerkiewszczyzny, które zachowały się w języku białoruskim. Co ciekawe, pojawiające się w tekście elementy cerkiewszczyzny, poza wspomnianą już tendencją do recerkiewizacji tekstów, w jakimś stopniu potwierdzają te argumenty z dyskusji na temat prostej mowy / języka ruskiego, zgodnie z którymi wariant ukraiński tekstów był bardziej scerkiewizowany [Успенский 1994, 68; Getka 2012, 22]. Obserwacje Borysa Uspińskiego na temat charakteru owej cerkiewizacji tekstów ukraińskich należy

uzupełnić jednak uwagą, że trzymanie się etymologicznego zapisu widoczne jest w tych miejscach, w których umożliwia to odzwierciedlenie ukraińskiego typu wymowy.

W kontekście analizowanego zabytku należy zauważyć, że faktycznie znajdujemy tu odzwierciedlenie cech wspólnych dla języków białoruskiego i ukraińskiego, jak np. przejście [e] → [o], por. змочоній [*Богословіє правоучительное* 1751, 29v], страчоную [*Богословіє правоучительное* 1751, 32], преложоний [*Богословіє правоучительное* 1751, 115v], Кассія чорная [*Богословіє правоучительное* 1751, 15], czy rozróżnienie krtaniowego spirantu dźwięcznego [ɣ] i wybuchowego [g], czego dowodem jest z jednej strony użycie specjalnego grafemu r dla oznaczenia wybuchowego [g]: вару [*Богословіє правоучительное* 1751, 135], Гарнець [*Богословіє правоучительное* 1751, 135], фигура [*Богословіє правоучительное* 1751, 2v], z drugiej zaś zapisy z grafemem r na oznaczenie głoski [h] / [ɣ] w kalkach bądź wyrazach zapożyczonych z języka polskiego i za polskim pośrednictwem: въ панствѣ Гишпанскомѣ [*Богословіє правоучительное* 1751, 79], в Гішпаніи [*Богословіє правоучительное* 1751, 79], Zdecydowanie bardziej zaznaczone są cechy, które określa się jako dystynktywne cechy fonetyczne języka ukraińskiego.

Są to m.in. a) rozwój dawnego jać w [i], b) zbliżenie artykulacji [i] i [y], c) stwardnienie wybranych spółgłosek oraz d) dane morfonologiczne.

Refleksacja dawnego jać i jego rozwój w [i], a zatem takie oznaczenie w tekście grafemów na oznaczenie głosek [ɣ] i [i], by zasugerować taką ich artykulację jest jednym z najbardziej charakterystycznych wyznaczników, pozwalających określić przynależność tekstu do ukraińskiego areału językowego.

W analizowanym druku widoczna jest tendencja do zachowania etymologicznego zapisu: grafem ѣ jest zastosowany dla dawnego [ɣ]: отвѣтъ, слонце и мѣсяць [*Богословіє правоучительное* 1751, 111], a grafemu и, ї dla etymologicznego [i]. Co ciekawe w aspekcie porównawczym – poprawiono zapisy z wydania 1722 roku, w którym na oznaczenie etymologicznego [i] stosowano grafem ѣ: вкѣнути [*Собраніє прыпадковъ* 1722, 22v], ale: вкинути [*Богословіє правоучительное* 1751, 21], въ кнѣзѣ [*Собраніє прыпадковъ* 1722, 15, 49v], ale: въ книзѣ [*Богословіє правоучительное* 1751, 14, 50v], на пѣсмѣ [*Собраніє прыпадковъ* 1722, 102v], [*Собраніє прыпадковъ* 1722, 90], ale: на писмѣ [*Богословіє правоучительное* 1751, 104, 115v], кадыльнѣцу [*Собраніє прыпадковъ* 1722, 52v], ale: кадылицу [*Богословіє правоучительное* 1751, 54], Zastosowanie takiego zabiegu może świadczyć o dążeniu do osiągnięcia jednoznaczności w artykulacji grafemu ѣ – zapisanie go na miejscu etymologicznego [i] mogło bowiem zachęcać do jego artykułowania jako [e]. Tezę tę potwierdza miejsce wydania pierwszego tekstu – powstałego na białoruskim obszarze językowym.

Znak ʃ zapisany jest w wyrazach zapożyczonych z języka polskiego lub z greki i łaciny za polskim pośrednictwem, w których pisowni nie regulowała gramatyka języka cerkiewnego, a gdzie ewidentnie oczekiwana jest artykulacja [i]: Францѣшокъ [*Богословіе нравоучителное* 1751, 53], Еѣорцѣсты [*Богословіе нравоучителное* 1751, 53], [Богословіе нравоучителное 1751, 53], Мосхусъ или Пѣжмо [*Богословіе нравоучителное* 1751, 15], нецнотлѣваго [*Богословіе нравоучителное* 1751, 26v]. Jest jednak oczywiste, że w tym przypadku grafem ʃ artykułowano jak [i].

Bohosłowija prawouczytelnaja 1751 odzwierciedla występowanie **złania się artykulacji [i] – [y]**. Zamienne stosowanie grafemów ы w miejscu etymologicznego [i] i odwrotnie –и / ѣ w miejscu etymologicznego [y] występuje we wszystkich pozycjach, niezależnie od pochodzenia i budowy morfologicznej wyrazów, por. вонности [*Богословіе нравоучителное* 1751, 15], абы вся своя мысли [*Богословіе нравоучителное* 1751, 34v], мѣты [*Богословіе нравоучителное* 1751, 14v], есть или ны (*Богословіе нравоучителное* 1751, 54v), з цины [*Богословіе нравоучителное* 1751, 26v], били купленіи [*Богословіе нравоучителное* 1751, 18v], припущоній [*Богословіе нравоучителное* 1751, 75v].

W zabytku bardzo dobrze odzwierciedlone są związane ze złaniem się artykulacji [i] – [y] **procesy tzw. wtórnego stwardnienia [d]**. Jaskrawym przykładem w tym kontekście jest zapis formy дѣтя, w którym wyraźnie widać tendencję do oznaczenia twardości głoski [d], poprzez zapisanie po niej ы. Zapisy tego typu to: окрестити дѣтя [*Богословіе нравоучителное* 1751, 6v, 9, 9v, 10, 11], давати дѣтяти имя [*Богословіе нравоучителное* 1751, 11] i in., dominują one wręcz w analizowanej edycji poczajowskiej. Warto zauważyć, że w tekstach z 1745 i 1756 roku po д stosowane są najczęściej grafemy ѣ, и sugerujące kierunek rozwoju artykulacji kontynuantów dawnej [ʃ]. Zapis oddający stwardniałe [d] w wydaniu z 1751 roku może to świadczyć o tym, że w tym przypadku redaktorom trudno było zaakceptować zapis odbiegający od charakterystycznej dla nich twardej artykulacji głoski.

W zabytku występują też zapisy sugerujące twardą wymowę [t] poprzez zapis połączenia litery т z ы: вонности [*Богословіе нравоучителное* 1751, 15], с[вѣ]тыты [*Богословіе нравоучителное* 1751, 15v] x2. W drugim przykładzie końcówkę infinitywu zapisano, co prawda, zgodnie z tradycją piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego jako -ти, ale twardość głoski oznaczono, zapisując znak ы w rdzeniu wyrazu. Przykład ten nie powinien jednak mylić: redaktorzy ingerowali również w zapisy infinitywów, por. креститы дѣты [*Богословіе нравоучителное* 1751, 13v]. Znowu druga z charakteryzujących stwardnienie [t], oznaczonych

w powyższym przykładzie form: дѣты, jest w tekście popularna, por. np. дѣты [*Богословіе нравоучителное* 1751, 7], [*Богословіе нравоучителное* 1751, 125v].

W tekście oznaczona jest twardość również innych spółgłosek, jak w języku ukraińskim:

[b]: въ отбыраню чиншовъ [*Богословіе нравоучителное* 1751, 158],

[h]: пихы [*Богословіе нравоучителное* 1751, 13],

[k]: Гвоздики [*Богословіе нравоучителное* 1751, 15] – tego zapisu nie należy tłumaczyć wpływem normy cerkiewnosłowiańskiej ze względu na pochodzenie wygazu,

[l]: абы вся своя мысли [*Богословіе нравоучителное* 1751, 34v],

[m]: сѣнце которое затмылося [*Богословіе нравоучителное* 1751, 29v],

[n]: хлѣбъ житный (*Богословіе нравоучителное* 1751, 18), рожныца [*Богословіе нравоучителное* 1751, 2v], рожныцы [*Богословіе нравоучителное* 1751, 2v].

O ukraińskim charakterze zabytku świadczą **dane morfonologiczne**. Z jednej strony są to zapisy końcówek – potwierdzające dodatkowo wspomniany wyżej rozwój dawnej jać w [i]: grafem ѣ pojawia się często zupełnie nieoczekiwanie w miejscu normatywnego [i] m.in. w N. plur. rzeczowników: церкви и шпиталѣ [*Богословіе нравоучителное* 1751, 69], a grafem и w miejscu oczekiwanego jać. W przypadku form Dat. sg rzeczowników masculinum o „ukraińskości” form świadczy również sama postać końcówki: кланяючися хлѣбови [*Богословіе нравоучителное* 1751, 30v], не чинятся полотну или папѣрови [*Богословіе нравоучителное* 1751, 115v], тому сакраментови [*Богословіе нравоучителное* 1751, 22v].

Nieco inną sytuację można zaobserwować w przypadku form Loc. sing. wyrazów: в’ каплицѣ [*Богословіе нравоучителное* 1751, 38v], въ хранилицѣ [*Богословіе нравоучителное* 1751, 31] itp. – literę ѣ zapisano zgodnie z cerkiewnosłowiańską normą odmiany rzeczowników rodzaju żeńskiego zakończonych na -а, co wobec zapisów we wcześniejszych wydaniach (por. в’ каплѣцы [*Собраніе прыпадковъ* 1722, 41], в’ каплицы [*Поученіе о с[вя]тих тайнах* 1745, 37] i въ хранилѣци [*Собраніе прыпадковъ* 1722, 33v], въ хранилицы [*Поученіе о с[вя]тих тайнах* 1745, 30]) potwierdzałoby tezę o powrocie do języka cerkiewnosłowiańskiego jako tradycji rodzimej, w odróżnieniu od tradycji łacińsko-polskiej. Do tradycji tej wraca się jednak tylko wybiórczo, w tych przypadkach, które wspierają odzwierciedlenie cech wymowy ukraińskiej.

W zabytku spotyka się również formy 3 sing. i pl. czasu przeszłego oraz bezokolicznika z formantem -ov-, który od XV wieku wypierał sufiks -iv, obecny dziś w języku rosyjskim [Огієнко 2011, 279]. O powszechności użycia tego typu form, przekazujących cechę długotrwałą lub powtarzalną, świadczą dokumenty z Wołynia, Naddnieprza i Ukrainy Lewobrzeżnej z XVII–XVIII wieku, a później

także utwory Iwana Niekraszewicza Iwana Kotarewskiego czy Tarasa Szewczenki [Стрельчук 1990, 17]: отправовати [*Богословіє нравоучительное* 1751, 58], сполковати [*Богословіє нравоучительное* 1751, 12], оказовати [*Богословіє нравоучительное* 1751, 78].

Zakończenie

Jest oczywiste, że bazylianie, pragnący być jak najlepiej zrozumiani przez odbiorców swoich misji religijnych, musieli zwracać się do wiernych w języku używanym przez nich na co dzień. W tym celu wydawano zbiory kazań czy edycje etyki chrześcijańskiej, które w sytuacji braku ustalonej jeszcze normy ortograficznej publikowano w języku maksymalnie zbliżonym do mówionego. Powodowało to zaburzenie tradycji piśmienniczej, ponieważ teksty o charakterze religijnym podlegały w założeniu regułom piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego z jego sztywną normą. Język cerkiewnosłowiański, który był wyłącznym językiem liturgii Kościoła wschodniego, a także był funkcjonującym przez wiele wieków językiem literackim, językiem nauki i komunikacji warstw oświeconych ustępował miejsca prostej mowie.

Niewątpliwą tego korzyścią było podniesienie prestiżu języka wiernych – prostej mowy / języka ruskiego / ukraińskiego języka XVIII wieku, który na równi z uznanymi językami liturgii – jak cerkiewnosłowiański czy łacina – stawał się językiem Kościoła.

Jednym z wydań ruskojęzycznych XVIII wieku były poczajowskie edycje tekstu *Bohosловіє нравоучительное* z 1751, 1756 i 1787 roku. Ich redaktorzy, mimo zauważalnego dążenia do stosowania zasad piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego, nie mogli oprzeć się uwzględnieniu najbardziej jaskrawych cech fonetyki ukraińskiej, jak m.in. refleksacja dawnego jać, zlanie się dawnych [y] – [i] w jeden dźwięk, co przy okazji pociągnęło za sobą stwardnienie wybranych głosek.

Ortografię piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego jej redaktorzy potraktowali ponadto jako środek do przekazania cech językowych typowych dla ich języka – w tekście widoczna jest tendencja do nieingerowania w tradycyjny zapis tam, gdzie pozwalała on na przeczytanie tekstu zgodnie z zasadami fonetyki języka ukraińskiego XVIII wieku.

Zaproponowana analiza wybranych cech fonetyki zabytku stanowi argument we współczesnej dyskusji na temat prostej mowy, która była określana na różne sposoby w zależności od definiujących ją autorów. Prowadzi ona do wniosku, że synonimiczne względem siebie określenia prosta mowa i język ruski

XVIII wieku są zarazem homonimicznymi nazwami dwóch języków – białoruskiego i ukraińskiego: funkcjonujące wówczas dwa języki ruskie, dwie proste mowy, mimo tej samej nazwy były dwoma odrębnymi systemami językowymi.

Reprezentowana w zabytku prosta mowa / język ruski / ukraiński język XVIII wieku, którego analizie poświęcony jest niniejszy tekst, występowała / występował w formie ustnej i pisanej. Forma pisana, co jest typową cechą języka literackiego, była lepiej opracowana, w związku z czym może sprawiać wrażenie pewnej sztuczności. Było to z jednej strony spowodowane dążeniem do uniwersalizacji zapisu przy świadomości różnic dialektalnych prostej mowy na ogromnym obszarze, z drugiej zaś – brakiem norm/kodyfikacji tego języka. Kolejni redaktorzy musieli więc zdać się na własne wyczucie językowe, za każdym razem (opierając się na istniejącej tradycji / wydanych wcześniej tekstach) tworząc normę zapisu kolejnych edycji tekstu. Opis ewolucji tej normy, jak pokazano na przykładzie analizy jednego tekstu, przybliży jednak do poznania tego języka.

Prosta mowa XVIII wieku stanowi kolejny etap rozwoju języka ukraińskiego i element łączący tradycję dawną i współczesną. Jest więc jest argumentem za ewolucyjnym rozwojem literackich języków ukraińskiego i – analogicznie – białoruskiego. Tezie tej nie przeczy czynnik podłoża dialektalnego, który legł u podstaw współczesnych języków literackich. Nie stanowi on zaprzeczenia tradycji (nie można bowiem określić jednoznacznie podłoża dialektalnego prostej mowy), ale jej swoiste uściślenie, skanalizowanie, zawężenie.

Bibliografia

- Antoine Pavel. 1776. *Bogoslovie npravoučitelnoe povsemstvennoe, čestnym otcem Pavlom Gavrillom Antoine Presvterom i oučitelem st. Bogoslovîâ...* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów [Антоіне Павел. 1776. *Богословіе нравоучителное повсемственное, честнымъ отцемъ Павломъ Гавріиломъ Антоіне Пресвутеромъ и оучителемъ ст. Богословія...* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Antoine Pavel. 1776. *Kratkoe na kratkiâ voprosy i otviti sposobom katihisma, bogoslovîâ npravoučitel'nago...* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów [Антоіне Павел. 1776. *Краткое на краткія вопросы и отвѣты способомъ катихісіма, богословія нравоучителнаго...* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Antoine Pavel. 1779. *Bogoslovie npravoučitelnoe iz bogoslovîâ Antoine.* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów [Антоіне Павел. 1779. *Богословіе нравоучителное из богословія Антоіне.* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Bogoslovîâ npravoučitel'naja, soderžašaja v sebě sobranoe vkratčě poučenie o svjatyh tajnah, o dobroděteljah bogoslovskih, o zapovėdех Božijih, o zapovėdех cerkovnyh...* 1751. Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословія нравоучителная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поучение о святыхъ тайнахъ, о добродѣтеляхъ богословскихъ, о заповѣдехъ Божиихъ, о заповѣдехъ церковныхъ... 1751. Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów].

- Bogoslovnia npravoučitel'naja, soderžašaja v sebě sobranoe vkratcě poučenie o svjatyh tajnah, o do-broděteljah bogoslovskih, o zapovědех Božijih, o zapovědех cerkovnyh...* 1756. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословія нравоучителная, содерџающая в себѣ собраное вкратцѣ поучение о святых тайнахъ, о добродѣтеляхъ богословскихъ, о заповѣдехъ Божиихъ, о заповѣдехъ церковныхъ... 1756. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Bogoslovnia npravoučitel'naja, soderžašaja v sebě sobranoe vkratcě poučenie o svjatyh tajnah, o do-broděteljah bogoslovskih, o zapovědех Božijih, o zapovědех cerkovnyh...* 1787. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословія нравоучителная, содерџающая в себѣ собраное вкратцѣ поучение о святых тайнахъ, о добродѣтеляхъ богословскихъ, о заповѣдехъ Божиихъ, о заповѣдехъ церковныхъ... 1787. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Bohoslovije npravoučitel'noje z bohoslovija Antoine, Touryely u Reiffenstuel' prostranno rym'skym dialektom o tajnah... na ruskij dialekt vkratcě... prevedenoje...* 1793. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословіе нравоучителное з богословія Антоине, Тоуриели и Реиффенстуель пространно римскимъ діалектомъ о тайнахъ... на рускій діалект вкратцѣ... prevedenoje... 1793. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Bulyka Aláksandr. 1970. *Razvicsě arfağrafičnaj sistěmy starabelaruskaj movy*. Minsk: Navuka i Tehnika: 66–67 [Булыка Аляксандр. 1970. *Развіццѣ арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*. Минск: Навука і Тэхніка: 66–67].
- Cubrzyńska-Leonarczyk Maria. 1993. *Unicka oficyna supraska jako ośrodek drukarstwa cyrylickiego. W: Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej: materiały z sesji, Kraków 7–10 XI 1991*. Red. Rusek J., Witkowski W., Naumow A. Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej UJ: 237–248.
- Getka Joanna. 2012. *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Getka Joanna. 2017. *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*. Warszawa: Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej.
- Getka Joanna. 2018. *Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII wieku czy białoruska i ukraińska prosta mowa XVIII wieku? (na materiale ruskojęzycznych teologii moralnych z Supraśla, Uniowa i Poczaјowa)*. W: „Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną”. Red. Citko L. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 99–125.
- Gumec'ka Lukiâ. 1958. *Âki jz tr'oh nazv zahidnorus'koï literaturnoi movi XV–XVII st. – zahidnorus'ka, staroukraiń'ska, starobiloruska slid viddati perevagu abo âk ci nazvi diferenciuvati u vživanni. „Filologičnij zbornik”*. Kiïv: 332–336 [Гумецька Лукія. 1958. *Якії з трьох назв західноруської літературної мови XV–XVII ст. – західноруська, староукраїнська, старобілоруска слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні. „Філологічний збірник”*. Київ: 332–336].
- Gumec'ka Lukiâ. 1965. *Voprosy ukraińsko-belorusskikh âzykovykh svâzej drevnego perioda. „Voprosy âzykoznanii” 2*: 39–44 [Гумецька Лукія. 1965. *Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода. „Вопросы языкознания” 2*: 39–44].
- Karskij Efimij. 1955. *Belorussy – Âzyk belorusskogo naroda*. Выр. I. *Istoričeskij očerк zvukov belorusskogo âzyka*. II. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR [Карский Ефимий. 1955. *Белоруссы – Язык белорусского народа*. Вып. I. *Исторический очерк звуков белорусского языка*. II. Москва: Издательство АН СССР].
- Karskij Efimij. 1962. *Čto takoe drevnee zapadnorusskoe narečie*. W: *Trudy po belorusskomu i drugim slavânskim âzykam*. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR [Карский Ефимий. 1962. *Что такое древнее западнорусское наречие*. W: *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. Москва: Издательство АН СССР: 253–263].
- Korzo Margarita 2012. *Sobranie pripadkov kratkoe (Supraśl 1722) na tle katolickich, siedemnastowiecznych Institutiones morales*. Red. Dobrowolski R., Zemło M. Lublin–Supraśl: Katolicki Uniwersytet Lubelski: 23–33.

- Kratkoe soslovie nauki hristianskija katofičeskomu čeloveku mnogopoleznoe i potrebnoe...* 1759. Supraš! : Drukarnia OO. Bazylianów [*Kratkoe soslovie nauki hristianskija katofičeskomu čeloveku mnogopoleznoe u potrebnoe...* 1759. Supraš! : Drukarnia OO. Bazylianów].
- Kratkoje na kratkija voprosy i otvety sposobom katyxisma Bohoslovija o tajnah cerkovnyh...* 1788. Poczajów : Drukarnia OO. Bazylianów [*Kratkoe na kratkija voprosy i otvety sposobom katyxisma Bohoslovija o tajnah cerkovnyh i ценсурах собрание*. 1788. Poczajów : Drukarnia OO. Bazylianów].
- Kuraszkiewicz Władysław. 1985. *Tendencje białoruskie i ukraińskie w gwarach okolic Puszczy Białowieskiej oraz rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny*. W: W. Kuraszkiewicz, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*. Warszawa: PWN: 42–43.
- Labyncev Jurij, Šavinskaja Larisa. 2000. *Nekotorye obščastel'stva i sredstva podderžanija belorusko-ukraińskoj uniatskoj liturgičeskoj praktiki v XVII–XIX vekah*. „Drevnjaja Rus” 2: 124–136 [Лабынцев Юрий, Щавинская Лариса. 2000. *Некоторые обстоятельства и средства поддержания белорусско-украинской униатской литургической практики в XVI–XIX веках*. „Древняя Русь” 2: 124–136].
- Łeśiów Michał. 1965. *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*. „Slavia Orientalis” 3: 347–362.
- Miakiszew Włodzimierz. 2008. *Język statutu litewskiego 1588 r.* Kraków: Lexis.
- Mojsiienko Viktor, Nika O.Ī. 2013. „Prosta mova” v Ukraїni ta Bilorusi XVI st. W: NAN Ukraїni; Ukr. kom. Slavistik; Nac. b-Kaukraїni im. V.Ī. Vernads'kogo. Red. Onišenko O.S. (golova) ta in. (online) http://shron1.chtyvo.org.ua/Moisienko_Viktor/Terminy_dlia_nazyvannia_movy_iakoiu_pysani_pamiatky_na_ukrainsko-biloruskykh_zemliakh_u_XIV-XVII_st.pdf (dostup 1.08.2018) [Мойсієнко Віктор, Ніка О.І. „Проста мова” в Україні та Білорусі XVI ст. W: НАН України; Укр. ком. Славістик; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Red. Онищенко О.С. (голова) та ін. Київ: НБУВ. (online) http://shron1.chtyvo.org.ua/Moisienko_Viktor/Terminy_dlia_nazyvannia_movy_iakoiu_pysani_pamiatky_na_ukrainsko-biloruskykh_zemliakh_u_XIV-XVII_st.pdf (доступ 1.08.2018)].
- Mojsiienko Viktor. 2005. *Termini dlâ nazivannâ movi, âkoïu pisanî pam`âtki na ukraїns'ko-bilorus'kih zemlâh u XIV–XVII st.* Naukovij visnik Hersons'kogo deržavnogo universitetu. Seriâ : „Lingvistika” Vip. 2. (online) http://shron1.chtyvo.org.ua/Moisienko_Viktor/Terminy_dlia_nazyvannia_movy_iakoiu_pysani_pamiatky_na_ukrainsko-biloruskykh_zemliakh_u_XIV-XVII_st.pdf (dostup 1.08.2018) [Мойсієнко Віктор. 2005. *Терміни для називання мови, якою писані пам'ятки на українсько-білоруських землях у XIV–XVII ст.* Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : „Лінгвістика” Vip. 2. (online) http://shron1.chtyvo.org.ua/Moisienko_Viktor/Terminy_dlia_nazyvannia_movy_iakoiu_pysani_pamiatky_na_ukrainsko-biloruskykh_zemliakh_u_XIV-XVII_st.pdf (доступ 1.08.2018)].
- Morita Koji. 2002. *Związek prostej mowy na dawnych Kresach Wschodnich z prostą mową w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*. W: *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*. Red. Abramowicz Z. Białystok: Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej: 147–153.
- Mozer Mihael'. 2002. *Čto takoe prostaâ mova?* „Studia Slavica Hung” 47/3–4: 221–260 [Мозер Міхаель. 2002. *Что такое простая мова?* „Studia Slavica Hung” 47/3–4: 221–260].
- Ogiênko Īvan. 2011. *Naša literaturna mova*. Uporâdnik, avtor peredmovi i komentariv Timošik M. Kіiv: Naša kul'tura i nauka [Огієнко Іван. 2011. *Наша літературна мова*. Упорядник, автор передмови і коментарів Тимошик М. Київ: Наша культура і наука].
- Ogiênko Īvan. 1930. *Ukraїns'ka literaturna mova XVI-go st. i ukraїns'kij Krehiv's'kij Apostol*. Warszawa: Drukarnâ sinodal'na [Огієнко Іван. 1930. *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол*. Warszawa: Друкарня синодальна].

- Peredriënko Vitalij. 1979. *Formuvannâ ukraïns'koï literaturnoi movi XVIII st. nanarodnoi osnovi*. Kiiŭ: Naukova dumka [Передриєнко Віталій. 1979. *Формування української літературної мови XVIII ст. на народної основі*. Київ: Наукова думка].
- Plûš Pavlo. 1962. *Do pitannâ pro tak zvanu „prostu movu” XVI–XVIII st. na Ukraïni*. „Pitannâ istoričnogo rozvitku ukraïns'koï movi”. Har'kiv: 27–34 [Плющ Павло. 1962. *До питання про так звану „просту мову” XVI–XVIII ст. на Україні*. „Питання історичного розвитку української мови”. Харків: 27–34].
- Poučenie o s[ŷja]tyx tajnax o dobrodĕtelex b[o]hoslovskyx, o zapovĕdex B[o]žijix, o zapovĕdex cerkovnix, o hrĕхахъ... 1745*. Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów [Поучение о с[вѣ]тих тайнах, о добродѣтелях б[о]гословских, о заповѣдех Б[о]жїихъ, о заповѣдех церковнихъ, о грѣхахъ... 1745. Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Ševel'ov Ūrij. 2002. *Istorična fonologijâ ukraïns'koï movi. Pereklad z angljjs'kogo vidannâ Sergiâ Vakulenka ta Andriâ Danilenka (Shevelov G.Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg, 1979)*. Har'kiv: АСТА [Шевельов Юрий. 2002. *Історична фонологія української мови*. Переклад з англійського видання Сергія Вакуленка та Андрія Даниленка (Shevelov G.Y. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg, 1979). Харків: АСТА].
- Sobranjie pryradkov kratkoe u dux[o]vnyx osobam potrebnoe umĕšĕee vь sebĕ nauku o sakramentax, o desaty B[ĕ]jijyx prykazanjax o prykazanjax cerkovnyx u o paucy xristijanskoj... 1722*. Supraśl: Drukarnia OO. Bazylianów [Собрание прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное умѣщее вь себѣ науку о сакраментяхъ... 1722. Supraśl: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Sobranjie pryradkov kratkoe u dux[o]vnyx osobam potrebnoe umĕšĕee vь sebĕ nauku o sakramentax, o desaty B[ĕ]jijyx prykazanjax o prykazanjax cerkovnyx u o paucy xristijanskoj... 1732*. Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów [Собрание прыпадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное. Имущее в себѣ науку о сакраментяхъ... 1732. Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Stankevič Ān. 1939. *Gistorijâ belaruskaga ŷyuka. Vil'nâ* [Станкевіч Ян. 1939. *Гісторыя беларускага языка*. Вільня].
- Strel'čuk Galina. 1990. *Sistema slovoizmeneniâ v ukraïnskikh intermediâh XVII–XVIII vv: avtoreferat dis... kandidata filologičeskikh nauk: 10.02.02*. Kiev: Gosudarstvennij universitet im. T.G. Ševčenko [Стрельчук Галина. 1990. *Система словоизменения в украинских интермедиях XVII–XVIII вв.: автореферат дис... кандидата филологических наук: 10.02.02*. Киев: Государственный университет им. Т.Г. Шевченко].
- Svâžynski Uladzmir. 2001. *Prablema idĕntyfikacyi aficyjnaj movy Vâlikaga Knâstva Litoŷskaga. „Metriciana”*. I: 109–111 [Свяжынскі Уладзмір. 2001. *Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага*. „Metriciana” I: 109–111].
- Synod prowincjalny ruski w Zamościu roku 1720 odprawiony*. 1785. Wilno: Drukarnia OO. Bazylianów.
- Temčinas Sergejus. 2017. *Języki kultury ruskiej w Pierwszej Rzeczypospolitej*. W: *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*. Red. Kuczyńska M. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego: 81–120.
- Uspenskij Boris. 1994. *Kratkij očerok istorii russkogo ŷyuka (XI–XIX stst)*. Moskva: Gnozis [Успенский Борис. 1994. *Краткий очерк истории русского языка (XI–XIX стст)*. Москва: Гнозис].
- Voznâk Mihajlo. 1929. *Īz spĭvnika Domĭnika Rudnic'kogo*. „Zapiski NTŠ” 1929: 243–252 [Возняк Михайло. 1929. *Із співника Домініка Рудницького*. „Записки НТШ” 1929: 243–252].
- Žitec'kij Pavlo. 1889. *Očerok literaturnoj istorii maloruskago narečĭâ v” XVIII XVIII vv. cz. I*. Kiiŭ [Житецький Павло. 1889. *Очерк литературной истории малорусского наречія вь XVII и XVIII вв. cz. I*. Київ].
- Žuravskij Arkadz'. 1978. *Delovââ pis'mennost' v sisteme starobeloruskogo ŷyuka*. „Vostočnoslavânskoe i obšee ŷykoznanie”: 185–191 [Журавский Аркадзь. 1978. *Деловая письменность в системе старобелорусского языка*. „Восточнославянское и общее языкознание”: 185–191].

Summary

Role of religious texts in learning the common Ruthenian Language of the people of the former Commonwealth of the Two Nations (based on the text *Bohoslowija nrawouczytelna*, Pochayev 1751)

The purpose of this article is to present the role of religious texts in an analysis of common language of the people of the former Commonwealth of the Two Nations. The subject of the analysis is the text *Bohoslowija nrawouczytelna*... published in the Basilian printing house in Pochayev in 1751. Textual features of the living Ukrainian language (approximation of articulation [i] and [y], hardness [t] and [d], morphological features) are common tendencies, and can be a testimony of the state of the Ukrainian language of the eighteenth century. The analysis supports the thesis of the evolutionary development of the written Ukrainian language.

Key words: Basilian printings, religious text, 18th century, Ruthenian language, moral theology

Marzena Kozyra

DOI: 10.31648/apr.4464

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-0380-8956>

marzenakozyra657@wp.pl

Экзотизмы как особенная категория заимствований

За последние десятилетия во многих автохтонных языках наблюдается значительное увеличение количества заимствованных слов, а также повышение интенсивности их употребления. Данная обстановка объясняется многими внеязыковыми факторами, а главным образом, усилением международных контактов в области политики, экономики, культуры и др., чему, несомненно, способствуют технический прогресс и распространение электронных средств массовой информации. Однако немаловажную роль с точки зрения заимствования иноязычной лексики играют глобалистские процессы, влекущие за собой распространение похожих стереотипов социального поведения, речевых норм, ценностей, образцов мышления. Процессы культурной глобализации, которые, по словам Магдалены Грала-Ковальской:

niwelują bariery kulturowe pomiędzy społecznościami; eliminują braki w wiedzy kulturowej; prowadzą do powstania wspólnot ponadnarodowych i ponadkulturowych; zwiększają naszą świadomość *świata jako pewnej całości* oraz przyzwyczajają nas do kontaktu z elementami obcych kultur,

находят своё отражение в языке, усугубляют процесс взаимопроникновения языков, а кроме того, оказывают влияние на формирование так называемого интернационального лексического фонда [Grala-Kowalska 2009, 157–158]. Причём в данном месте стоит упомянуть о том, что введение иноязычия в лексическую систему данного языка, а также активизация его употребления происходит и за счёт переводческой деятельности. Ведь нередко случается, что определённая заимствованная языковая инновация, появляющаяся во многих переводных текстах, наконец выходит за пределы литературных произведений и входит в речевой обиход, ассимилируется заимствующим языком и начинает восприниматься как факт этого языка. Видимо, лексический пласт языка является наиболее неустойчивым и очень быстро реагирует на всякие изменения, связанные с экстралингвистической действительностью, в связи

с чем заимствование языком новых слов и выражений предстаёт как закономерное следствие социально-культурных перемен в жизни данного общества.

Имея в виду рассмотренные выше явления, мы сочли существенным приблизить специфические черты особого пласта заимствований, которым, несомненно, являются экзотизмы. Описание же экзотических лексем проводится посредством выявления их места на фоне остальных категорий заимствованных слов, определения их положения в системе принимающего языка и сфер их применения, а также установления выполняемых ими функций в речи. Кроме того, должно внимание уделяется проблеме соотношения экзотизмов со словами-реалиями, их внутренней дифференциации, а также процессу деэкзотизации языка, предполагающего утрату экзотической лексикой этнокультурного компонента лексического значения. Преследуя же намеченную цель, мы решили начать наши рассуждения с краткой характеристики процесса лексического заимствования и его последствий.

Так, факт проникновения заимствований в автохтонный язык оценивается исследователями по-разному. Некоторые учёные усматривают в этом процессе возможность пополнения словарного состава языка новыми лексемами, которые зачастую признаются социально значимыми, престижными. Значит, обогащение лексического фонда родного языка посредством наплыва иноязычных слов и словосочетаний расширяет имеющийся в распоряжении рядового носителя языка арсенал языковых средств, предоставляет новые способы воплощения им ментального содержания. Однако, в соответствии с другими трактовками, введение огромного количества заимствований в систему автохтонного языка, их постоянное присутствие в речевой практике должно восприниматься в качестве *засорения* родного языка. Более того, имея в виду тот факт, что довольно часто языком усвоены лишь некоторые компоненты семантической структуры иноязычного заимствования, трудно не признать правоту Владимира Алексеевича Козырева и Валентины Даниловны Черняк в том, что:

когда чрезмерное употребление иноязычной лексики начинает приобретать массовый характер, семантическая закрытость многих новых заимствований значительно осложняет коммуникативный акт, нарушает качества речи и во многом влияет на снижение эффективности общения [Козырев, Черняк 2007, 58].

Заявленная нами проблема определения места экзотизмов на фоне других форм лексических заимствований, непременно требует предварительного точного указания непосредственных причин принятия иноязычных лексем в систему данного языка, а также изложения типологии заимствованных

элементов, опирающейся на степень их освоенности. Итак, Елена Валерьевна Клементьева, освещая протекание процесса адаптации иноязычия в русском языке, указывает на такие важные причины лексических заимствований, как: потребность в номинации новой реалии, которая появляется в жизни социума; необходимость наименования понятия или явления, которые известны членам данного общества, но присутствие которых замалчивалось; возможность замены словосочетания одним словом – как следствие стремления к экономии языковых средств; необходимость обозначения при помощи новой лексики объекта, социальная роль которого в какой-то степени изменилась в связи с изменившимися условиями общественной жизни; потребность в номинации понятий, наличие которых обусловлено инонациональным воздействием в области культуры, науки и техники [Клементьева 2014, 260]. К приведённому списку, на наш взгляд, следовало бы причислить также необходимость дифференциации значений семантически близких лексем, т.е. необходимость наименования (может быть, иногда не вполне) новой реалии или понятия при помощи новой языковой единицы, которая указывала бы на их более узкое, более конкретное значение, а также социальную престижность заимствованного слова в данный исторический момент.

Что же касается типологии иноязычных слов, в основе которой лежит признак степени их адаптации к системе принимающего языка, чёткое деление заимствований проводится Еленой Борисовной Нарочной и Галиной Васильевной Шевцовой. Согласно установкам указанных исследовательниц, все иноязычные лексические единицы подразделяются на:

- полностью ассимилированные заимствования, вошедшие в лексическое ядро наивного языка, которые представляют собой общеупотребительные, стилистически нейтральные слова,
- частично ассимилированные заимствования, зарегистрированы толковыми словарями литературного языка и представляющие собой «профессиональные, стилистические или эмоциональные маркеры»,
- неассимилированные заимствования, которые подчиняются некоторым нормам воспринимающего языка, занимают периферийное положение в его лексическом составе и для которых характерна относительная регулярность употребления, связана с стилистическим регистром речи, присущим данному высказыванию,
- иностранные слова, словосочетания и аббревиатуры, не будучи фактами принимающего языка, находящиеся за его пределами, т.е. не включённые в его словарный запас, употребление которых вызвано привлекательностью их экзотической формы и языковой модой [Нарочная, Шевцова 2009, 88].

Учитывая всё вышесказанное, мы можем констатировать, что экзотические лексические единицы, заимствуемые данным языком, чаще всего имеют целью обозначать новые, доселе неизвестные носителям этого языка, предметы, явления и понятия. Другими словами, экзотизмы в большинстве случаев пополняют лексикон конкретного автохтонного языка вследствие использования их номинативной функции. Хотя эта лексическая группа может также служить целям дифференциации смыслового содержания близких по значению слов или проникать в лексическую систему языка в связи с широким влиянием иностранной культуры, техники и науки, что, конечно, также обусловлено необходимостью наименовать новые реалии. Рассматривая же уровень ассимиляции, приспособления к нормам и узусу принимающего языка, мы предлагаем отождествлять экзотическую лексику с неассимилированными заимствованиями, поскольку экзотизмы занимают маргинальное положение в системе литературного языка. Как отмечает Людмила Григорьевна Самотик, экзотические языковые единицы, как правило, являются частью пассивного словаря языка-реципиента. Они понимаются носителями языка в тексте, однако не используются в активной речи, не входят в речевой обиход (за исключением выделяемых учёной так называемых внелитературных экзотизмов, о которых пойдёт речь в дальнейшей части настоящей статьи) [Самотик 2011, 189]. Стоит, однако, подчеркнуть, что в соответствии с изложенной трактовкой неассимилированных заимствований этой лексической группе свойственна относительная регулярность употребления. Многие исследователи утверждают, что в отношении экзотических лексем, как раз наоборот, нельзя говорить о некоей повторяемости, а тем более о регулярности употребления. Мы, разделяя представленную точку зрения, исходим из того, что данный признак не применяется ко всем экзотизмам, а только к тем, которые выступают в качестве терминов, обслуживающих конкретную область науки.

Примечательно, что по некоторым научным концепциям экзотическая лексика вообще не отождествляется с заимствованным иноязычием. Такой подход в исследовании экзотизмов замечается в лингвистических работах, возникших на более ранних стадиях развития науки о языке и о взаимодействии языков. Итак, согласно трактовке Леонида Петровича Крысина, все иноязычные слова и словосочетания должны разделяться на: полностью освоенные языком-реципиентом заимствования, неосвоенные или не вполне освоенные экзотизмы и иноязычные вкрапления (варваризмы), ещё сохраняющие способ написания при помощи иноязычной графической системы [Крысин 1968, 43–44]. Как получается, такой способ толкования явно противопоставляет

понятие *экзотизм* понятию *заимствование*. В более современных научных трудах указанная интерпретация экзотических лексем обнаруживается у Ирины Сергеевны Воронковой. Исследователь, аналогично, центральным понятием при описании особенностей процессов перемещения слов из одного языка в другой признаёт иноязычную лексику, в рамках которой выделяет ассимилированные принимающим языком заимствования и всё время в определённой степени чуждые его системе экзотизмы [Воронкова 2006, 78]. Однако, несмотря на приведённые примеры, в настоящем значительное большинство учёных, освещающих различные языковедческие или переводоведческие вопросы, под экзотизмами подразумевает один из разрядов заимствованной лексики (напр. М.А. Кузина, Г.М. Валеева, О. Кальнова, Л.Г. Самотик, С.А. Эзериня и др.), что находит применение и в рамках настоящей статьи.

Целесообразным, на наш взгляд, представляется привести хотя бы некоторые способы интерпретации экзотической лексики, даваемые учёными. Тем более, что характеристика экзотических номинаций не является на сегодняшний момент системно разработанной, а денотативное значение изучаемых языковых средств, связанное с выделением подгрупп экзотических номинаций, в разных научных концепциях варьируется. Кстати, на страницах польскоязычных научных трудов и лексикографических изданий использование термина *экзотизм* или *экзотическая лексика* замечается очень редко, в силу чего мы вынуждены опереться на русскоязычные источники.

В *Толковом переводческом словаре*, составленном Львом Львовичем Нелюбиным, даётся следующее определение экзотизмов: «Экзотическая лексика – слова и выражения, заимствованные из других, часто малоизвестных языков и употребляемые для придания речи особого (местного) колорита» [Толковый переводоведческий словарь... 2003, 255]. Подобная интерпретация этого разряда заимствованной лексики наблюдается также в рассуждениях Гульназ Мударисовны Валеевой, по словам которой:

Экзотизмы – это слова и выражения, заимствованные из других языков, употребляемые для придания речи особого (местного) колорита и передачи особенностей лингвокультуры и ментальности другого народа [Валеева 2010, 116–117].

Причём исследователь проясняет, что экзотическая лексика используется с целью выразить специфические особенности быта, образа жизни, нравов или менталитета данного лингво-культурного коллектива. Такую же точку зрения отстаивает и Светлана Аркадьевна Эзериня, которая воспринимает экзотизмы в качестве «слов, заимствованных из иностранного языка, обозначающих реалии другой страны или иного культурного сообщества»,

«служащих целям воссоздания национального колорита прежде всего в текстах художественных произведений» [Эзериня 2010, 69–70]. Культурный аспект экзотической лексики акцентируется также в способе её толкования, предложенном Мариной Анатольевной Кузиной, по которому экзотизм – это: «слово иноязычного происхождения, обозначающее реалию чужой культуры, то есть такую реалию, которая отсутствует (или отсутствовала) в культуре языка-реципиента» [Кузина 2017, 399]. Кроме того, исследовательница, как и вышепротитированные учёные, главную функцию экзотических номинаций усматривает в воссоздании ими местного или национального колорита, прежде всего на страницах художественных текстов, и в воспроизведении образа инонациональной речевой среды. Не иначе обстоит дело с дефиницией, составленной Ириной Сергеевной Алексеевой, в соответствии с которой: «Экзотизмами или словами-реалиями принято называть такие лексемы в языке, которые обозначают реалии быта и общественной жизни, специфичные для какого-либо народа, страны или местности» [Алексеева 2004, 181].

Сделанный необширный обзор убедительно доказывает, что все трактовки понятия *экзотизм* подчёркивают его национально-культурную маркированность. Другими словами, они выявляют теснейшую связь, существующую между экзотическими лексемами и определёнными культурными компонентами, элементами экстралингвистической действительности, чуждой носителям заимствующего языка. Стало быть, в качестве главного признака экзотизмов признаётся их номинативная функция, обсуждаемая в предыдущей части настоящей статьи, т.е. способность экзотизмов обозначать новые предметы, явления, понятия, словом – новые культурные реалии, обеспечивающая возможность воссоздать национальный (или местный) колорит определённого региона. Экзотическая лексика напрямую отсылает участников коммуникативного акта к той культуре, которую представляет, так как является *языковым воплощением* реалий неизвестной культурной среды. Поэтому, как мы полагаем, она должна рассматриваться не столько в лингвистическом, сколько в лингвокультурологическом ракурсе. При этом стоит отметить, что взаимосвязь языковых единиц и культуры является неопровержимой аксиомой, она издавна выявлялась в ходе лингвистических и переводоведческих исследований. Земфира Тохидовна Азизова, называя языковую систему зеркалом народной культуры, народной психологии и философии, а также (в некоторых обстоятельствах) единственным источником истории народа и его духа, приходит к выводу, что национальное своеобразие языковых средств ярче всего проявляется на лексическом уровне языка. Лексика, по мнению исследователя, отображает сложившийся в данный исторический

период комплекс вещей и понятий, существенных с точки зрения членов данного социума. Таким образом, все слова: «являются национальными ориентирами, носят экзотический характер, отражают в своей семантике своеобразие культурно-исторического опыта народа» [Азизова 2015, 166]. Указанное свойство, как можно предполагать, с особенной силой проявляется именно посредством такого лексического разряда слов с явно выраженным культурно маркированным значением, как экзотизмы.

В подтверждение справедливости упомянутых суждений нами приводится несколько наиболее ярких примеров экзотизмов, почерпнутых из переводного, русскоязычного варианта репортажа Рышарда Капуцинского под заглавием *Император*. Как замечается, все компоненты иллюстративного материала неразрывно связаны с особенностями неизвестного вторичным читателям эфиопского быта, они *погружены* в иную, экзотическую культурную среду:

- 1) (...) вспыхнуло безумство **«фйтэши»**, позже разросшееся до умопомрачительных размеров. Жертвами его сделались все мы – живые люди, независимо от цвета кожи, возраста, пола и положения. **«Фытеша»** – амхарское слово, означающее обыск [И, 4].
- 2) Наконец, путём декрета отменяет метод выявления преступников, именуемый у нас **«лебашай»**. Чародеи поили мальчиков тайным зельем, и те, одурманённые, обалделые, ведомые сверхъестественной силой, входили в чей-нибудь дом и указывали преступника [И, 8].
- 3) Сохраняет публичное наказание розгами, но осуждает метод **аферсаты**. Если где-то совершалось преступление, силы порядка окружали деревню или местечко и блокировали её до тех пор, пока кто-нибудь не называл виновника [И, 9].
- 4) (...) как гардеробщик имперского суда, набрасывал на плечи достопочтённого господина чёрную, достигавшую земли тогу, в которой монарх начинал продолжавшееся до часу дня заседание Верховного, а значит, и окончательного суда; по нашему **«чилот»** [И, 9].
- 5) Скажем, есть, однако, листочек, но на нём по поручению достопочтённого господина министр пера начертал: **фэтэна быыр**, что означает: «проба пера». То есть господин наш счёл донос упражнением юного сотрудника Мэконнына, ещё не научившегося, когда и на кого следует доносить [И, 11].

Опять заостряя внимание на последней среди вышеприведённых трактовке экзотических лексем, данной И.С. Алексеевой, необходимо подчеркнуть, что этот исследователь использует термин *слово-реалия* в качестве синонима термина *экзотизм*. Ознакомление как с отечественными, так и с зарубежными научными работами лингвистов и теоретиков перевода показывает,

что такое суждение не является единичным. Между прочим, возможно, этим и должно объясняться почти полное отсутствие термина *экзотическая лексика* в польском научном дискурсе. Итак, некоторые исследователи придерживаются мнения, по которому семантические объёмы обоих понятий полностью совпадают, другие же исходят из того, что только частично пересекаются. В плане наших исследований более вероятной считается вторая тенденция. Следовательно, наша позиция относительно экзотизмов выражается в том, что мы однозначно признаём слова-реалии (именуемые также названиями\ номинациями реалий или культурно значимыми компонентами) понятием гиперонимическим применительно к экзотизмам. Трудно миновать тот факт, что обозначать культурные реалии могут не только экзотизмы, но и варваризмы, перифразы, имена собственные (также иногда причисляемые к категории наименований реалий) и др. Теперь небезынтересно привести общепризнанную трактовку слов-реалий, авторами которой являются Сергей Иванов Влахов и Сидер Флорин:

В нашем понимании это слова (и словосочетания), называющие объекты, характерные для жизни (быта, культуры, социального и исторического развития) одного народа и чуждые другому; будучи носителями национального и\ или исторического колорита, они, как правило, не имеют точных соответствий (эквивалентов) в других языках, а следовательно, не поддаются переводу *на общих основаниях*, требуя особого подхода [Влахов, Флорин 1980, 47].

Все составляющие процитированной дефиниции, выявляющей суть слов-реалий, в равной мере относятся и к экзотизмам-лексемам, которые, согласно нашим установкам, изображают собою реализацию одного из методов обозначения культурных реалий. Хотя важно упомянуть и то обстоятельство, что новейшие научные концепции, изучающие экзотическую лексику в переводоведческом плане, иногда сужают семантический объём термина *слово-реалия*, включая в определение наименований реалий категорию *культуры исходного текста и культуры переводного текста* [см. Lewicki 2017, 230–232; Nejwowski 2006, 71–72]. Серьёзные расхождения в выдвигаемых научных тезисах касаются также внутренней дифференциации лексических групп, объединяемых термином *слова-реалии*, т.е. оправданности причисления данных лексических средств к наименованиям реалий и вопроса о их фактической безэквивалентности.

В данном месте стоит отметить, что по поводу слов-реалий высказывался также основоположник польского переводоведения, Ольгерд Войтасевич.

В своём научном труде, опубликованном ещё в 1957 году, учёный констатирует, что основные переводческие трудности в значительно высшей степени вызваны расхождениями в культурных традициях, чем несовпадением структурных средств исходного и переводящего языков. Суждение, по которому главным источником полной или частичной непереводимости выступают (именуемые *техническими терминами* и эрудиционными аллюзиями) названия реалий, позволяет исследователю выдвинуть тезис о том, что с временем острота этой проблемы должна снижаться. Благодаря постоянному техническому прогрессу, в том числе – развитию средств массовой информации, многие слова-реалии должны становиться общеизвестными (вследствие языкового заимствования), а сведения, связанные с историей и культурой конкретной страны, должны становиться общедоступными. Значит, О. Войтасевич будто предвидел современные глобалистские процессы, влекущие за собой изменения и на лексическом уровне языков, о которых упоминалось в начале настоящей статьи [Wojtasiewicz 2007, 94–95].

Кроме того, исследователь ещё во время зарождения науки о переводе обращает внимание на то, что слова-реалии (следовательно, также экзотизмы) могут служить средством обозначения национальной специфичности компонентов как материальной, так и духовной культуры, т.е. они способны определять как денотативные, так и коннотативные культурные реалии. Свидетельствует о том выделение им *технических терминов* и эрудиционных аллюзий. Проблема перевода первых, по мнению учёного, заключается в том, что обозначаемый словом-реалией объект остаётся неизвестным для вторичных читателей, т.е. его наименование (переданное, в силу отсутствия лексических соответствий, в оригинальном виде или при помощи транскрипции, когда применяется экзотизм) не вызывает в сознании читателей перевода необходимых ассоциаций. Обстановка изменяется, когда определённым народом заимствуется сам денотат экзотического названия. Однако тогда слово-реалия начинает употребляться в культурно немаркированном значении, оно лишается своей *экзотичности*. Второй источник непереводимости – эрудиционные аллюзии становятся с переводческой точки зрения неразрешимой проблемой в силу того, что их осмысление требует знакомства культурных и исторических фактов конкретного этноса. В случае носителей переводящего языка, у которых часто отсутствуют широкие знания в области особенностей социально-культурной жизни носителей исконного языка, эрудиционные аллюзии нередко остаются непонятными [Wojtasiewicz 2007, 61–73, 81–82].

Следует добавить, что вопрос перевода слов-реалий рассматривался также Доротой Урбанек. Исследовательница, воспринимая экзотические наименования реалий как одну из категорий носителей коннотации чужости, которые появляются в рамках переводных текстов, подчёркивает, что такие лексемы не обязательно соотносятся с культурой исходного текста. Таким образом, наименования реалий могут воплощать специфичность и, так называемой, *третьей культуры*. Причём важно пояснить, что под компонентами *третьей культуры* исследовательницей подразумеваются: «wszystkie te elementy tekstu oryginału i/lub przekładu, które są obce zarówno językowi i kulturze oryginału, jak i językowi i kulturze przekładu» [Urbanek 2004, 160].

Существенно, что, согласно установкам Д. Урбанек, наименования культурных реалий (часто воплощённые в языке посредством экзотизмов) требуют при переводе особенной внимательности и осторожности со стороны переводчика. Иногда они выполняют в пространстве художественного произведения столь важную роль, что неправильно избранный переводческий приём может заметным образом сказаться на совсем иной его интерпретации читателями перевода. Другими словами, указанное обстоятельство может повлечь за собой принятие вторичными читателями совсем другой иерархии сюжетных линий в данном тексте, отличительной по сравнению с той, которую предусматривал автор исходной версии произведения [Urbanek 2004, 167–173, 184].

В плане же характеристики слов-экзотизмов нам представляется существенным осветить и вопрос выявляемых учёными сфер использования экзотической лексики, а также её внутренней неоднородности. Необходимо начать с того, что, имея в виду экзотизмы, составляющие периферию словарного запаса данного литературного языка, чаще всего выявляются три основные сферы их применения, связанные с рассмотренной выше функцией придания высказыванию национального колорита и передачи специфики лингвокультуры определённого этноса. Итак, экзотизмы активно употребляются на страницах художественных текстов, в публицистической литературе и в научных текстах, в которых, в подавляющем большинстве случаев, носят характер терминов. Однако стоит отметить, что Л.Г. Самотик постулирует чёткое разделение полного набора экзотических лексических средств на единицы общелитературного языка и внелитературные экзотизмы, в составе которых различает, в частности, экзотизмы-жаргонизмы и экзотизмы-профессионализмы. Для обозначения компонентов литературного языка исследовательница использует термин *фоновые экзотизмы*, под которым подразумевает лексикографически зафиксированы лексемы, которым свойственна относительная

непереводимость. Туристическими экзотизмами, в противоположность первым, чаще всего именуются внелитературные лексические единицы, «поверхностно связанные с этнографической спецификой разных стран, но дающие о них некоторое представление» [Самотик 2010, 161]. Внелитературные экзотические лексемы, согласно выдвигаемому исследователем тезисам, обнаруживаются в устной, разговорной речи представителей данной национальности, проживающих за пределами страны, в рамках художественных текстов (как средство более выразительной характеристики речи персонажей), а также в качестве компонентов терминосистемы. Причём, по нашему мнению, довольно спорно относить экзотизмы-термины к компонентам внелитературного языка. Но мы должны уточнить, что много зависит от такого или другого способа толкования функционально-стилевого расслоения литературного языка и объёма языковых средств выражения, отождествляемых с определёнными функциональными стилями.

Уделяя должное внимание внутренней дифференциации экзотизмов, нам представляется существенным пояснить, что на сегодняшнем этапе развития науки о языке наиболее известна типология, опирающаяся на признак степени освоенности экзотической лексики воспринимающим языком, что остаётся в неразрывной связи с процессом деэкзотизации языка. Стало быть, С.А. Эзериня констатирует существование трёх разрядов экзотических лексем. Согласно выдвинутым исследовательницей установкам, первая группа объединяла бы такие иноязычные слова и выражения, которые «связаны с чужой культурой, чужим бытом» и «реализуют в описываемый хронологический период тенденции вхождения в русский язык в связи с усвоением русской культурой обозначаемой ими реалии или понятия», т.е. такие лексические средства, которые можно бы назвать бывшими экзотизмами или экзотизмами с деэкзотизированным значением [Эзериня 2010, 70]. Вторую группу представляли бы заимствованные лексемы, которые не проявляют тенденции к закреплению в автохтонном языке, не используются в активной речи и преследуют цель воспроизвести национальный колорит на страницах художественной литературы, где их наличие мотивируется авторским замыслом. Третий разряд, в свою очередь, группировал бы иноязычные заимствования, которые воспринимаются в качестве соответствий исконных слов и словосочетаний национального языка, употребление которых вызвано лишь стилистической целью. Именно элементы второй группы, являющиеся актуальными экзотизмами, представляют собой объект нашего научного интереса. Кстати, подобный подход в изучении экзотизмов наметился также в научных трудах Раисы Петровны Абдиной, которая уже придаёт вышеприведённым

языковым явлениям номинации терминологического характера. Исследователь упоминает: условные экзотизмы, собственно экзотизмы и стилистические экзотизмы [Абдина 2013, 102].

Подытоживая наши рассуждения по поводу места экзотизмов в системе иноязычных заимствований, стоит прикоснуться также к теме их освоения принимающим языком. Деэкзотизация языка, под которой понимаются как общее сокращение состава экзотических номинаций в пределах словарного состава данного нативного языка, так и процесс утраты экзотической лексики её культурно-национальной маркированности, является всё чаще затрагиваемым вопросом в рамках исследований, проводимых лингвистами, заинтересованными в выявлении сути феномена языкового заимствования. В настоящем прослеживается тенденция, вскрывающая как главную причину утраты экзотизмом культурного элемента его семантической структуры процесс заимствования членами конкретного социума новых предметов, явлений, понятий, ценностных установок и др. Л.Г. Самотик справедливо замечает: «Передвижение слов из разряда экзотизмов в активное употребление связано с освоением лексического значения русским языком, а явления – русской действительностью» [Самотик 2011, 190]. Таким образом, когда доселе неизвестные (или малоизвестные) культурные реалии материальной или духовной культуры начинают присутствовать в жизни данного народа, внедряются в повседневную жизнь его членов, существенным изменениям начинает подвергаться также их лексикон и до сих пор чуждые системе заимствующего языка экзотизмы лишаются своей необычности, экзотичности. Указанное обстоятельство вполне оправданно может считаться доказательством того, что культурно-национальное своеобразие является категориальным признаком анализируемого нами разряда слов. Более того, данный фактор подтверждает также справедливость тезиса, по которому слова-реалии, подгруппой которых признаются экзотизмы, должны выделяться на денотативной основе [см. Lewicki 2017, 232–240]. Кроме того, многие учёные исходят из предположения, что заимствование иноязычной лексики (также экзотизмов) не представляет собой единичного акта, механического перенесения определённой языковой структуры на другую языковую почву, а выступает как сложный и многоаспектный процесс. Процесс, предполагающий высокую степень развития языка-реципиента, обусловленный и отношением носителей этого языка к родной культуре и к всяким (здесь – вербальным) проявлениям чужости, инородности. Ко всему сказанному следует добавить, что, учитывая разные степени ассимиляции заимствований принимающим языком, первым шагом на пути вхождения экзотической лексемы в систему заимствующего языка

становится, по нашему мнению, семантическая адаптация. Когда же вследствие повторяемости экзотизма обозначаемое им понятие пополняет набор понятий языка-реципиента, происходит и его освоение на уровне грамматики и фонологии, а наконец – и лексическое освоение, при котором экзотические заимствования уже успешно применяются для обозначения культурных явлений заимствующего языка. Что же касается сокращения общего набора экзотизмов в данном языке, этот факт может мотивироваться их передвижением и увеличением количества внелитературных экзотизмов, не фиксированных в толковых словарях литературного языка [Самотик 2011, 191]. Однако, несомненно, важную роль с точки зрения дезэкзотизации языка играют также глобалистские процессы, нацеливающие на устранение межкультурных расхождений и распространение единых культурных образцов, единых культурных реалий, а вследствие того – и сказывающиеся на подвижности состава лексических экзотизмов.

Библиография

- Abdina Raisa Petrovna. 2013. *Klasternyj analiz v issledovanii èkzotizmov hudožestvennyh tekstov*. «Izvestiâ Volgogradskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Universiteta» № 2: 102–104 [Абдина Раиса Петровна. 2013. *Кластерный анализ в исследовании экзотизмов художественных текстов*. «Известия Волгоградского Государственного Педагогического Университета» № 2: 102–104].
- Alekseeva Irina Sergeevna. 2004. *Vvedenie v perevodovedenie*. Moskva: Izdatel'skij centr «Akademiiâ» [Алексеева Ирина Сергеевна. 2004. *Введение в переводоведение*. Москва: Издательский центр «Академия»].
- Azizova Zemfira Tohidovna. 2015. *Kul'turno-nacional'naâ markirovannost' âzykovykh edinic v romane Andreâ Volosa «Vozvrašenie v Pandždruđ»*. «Vestnik Kostromskogo Gosudarstvennogo Universiteta» № 3: 166–169 [Азизова Земфира Тохидовна. 2015. *Культурно-национальная маркированность языковых единиц в романе Андрея Волоса «Возвращение в Пандждруд»*. «Вестник Костромского Государственного Университета» № 3: 166–169].
- Èzerinâ Svetlana Arkad'evna. 2010. *Ob otryženii èkzotizmov v «Slovere russkogo âzyka XIX veka»*. «Vestnik Omskogo Universiteta» № 1: 69–71 [Эзериня Светлана Аркадьевна. 2010. *Об отражении экзотизмов в «Словаре русского языка XIX века»*. «Вестник Омского Университета» № 1: 69–71].
- Grala-Kowalska Magdalena. 2009. «*Wstęp do teorii tłumaczenia» O. Wojtasiewicz w dobie globalizacji kulturowej*. В: «50 lat polskiej translatoryki». *Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego w Warszawie w dniach 23–25 listopada 2017 r.* Red. Hejwowski K., Szczęśny A., Topczewska U. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego: 151–162.
- Hejwowski Krzysztof. 2006. *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kal'nova Ol'ga. 2015. *Novye inoâzyčnye slova v russkom âzyke: funkcional'nyj i metodologičeskij aspekt*. «Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica Rossica» № 11: 57–64 [Кальнова Ольга.

2015. *Новые иноязычные слова в русском языке: функциональный и методологический аспекты*. «Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica Rossica» № 11: 57–64].
- Kapušinskij Ryšard. *Imperator*. (online) <http://www.e-reading.club/book.php?book=1015836> (dostup 19.03.2019) [Капушинский Рышард. *Император*. (online) <http://www.e-reading.club/book.php?book=1015836> (доступ 19.03.2019)].
- Klement'eva Elena Valer'evna. 2014. *Adaptaciã inoãzyčnyh zaimstvovanij v ruskom ãzyke*. «Istoričeskaã i Social'no-Obrazovatel'naã Mysl'» № 5: 260–263 [Клементьева Елена Валерьевна. 2014. *Адаптация иноязычных заимствований в русском языке*. «Историческая и Социально-Образовательная Мысль» № 5: 260–263].
- Kozyrev Vladimir Alekseevič, Černãk Valentina Danilovna. 2007. *Svoë i čužoe: zaimstvovannoe slovo v sovremennoj reči*. «Universum: Vestnik Gercenovskogo Universiteta» № 5: 54–59 [Козырев Владимир Алексеевич, Черняк Валентина Даниловна. 2007. *Своё и чужое: заимствованное слово в современной речи*. «Universum: Вестник Герценовского Университета» № 5: 54–59].
- Krysin Leonid Petrovič. 1968. *Inoãzyčnye slova v sovremennom ruskom ãzyke*. Moskva: Izdatel'stvo Nauka [Крысин Леонид Петрович. 1968. *Иноязычные слова в современном русском языке*. Москва: Издательство Наука].
- Kuzina Marina Anatol'evna. 2017. *Èkzotizm v. assimilirovannoe zaimstvovannoe slovo: «čužoe» v. «svoë»*. «Prepodavatel' XXI Vek» № 4: 399–404 [Кузина Марина Анатольевна. 2017. *Экзотизм в. ассимилированное заимствованное слово: «чужое» в. «своё»*. «Преподаватель XXI Век» № 4: 399–404].
- Lewicki Roman. 2017. *Zagadnienia lingwistyki przekladu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Naročnaã Elena Borisovna, Ševcova Galina Vasil'evna. 2009. *Inoãzyčnye slova v sovremennoj rossijskoj publicistike*. «Ãzyk i Kul'tura» № 6: 84–97 [Нарочная Елена Борисовна, Шевцова Галина Васильевна. 2009. *Иноязычные слова в современной российской публицистике*. «Язык и Культура» № 6: 84–97].
- Nečãeva Evgeniã Feliksovna. 2009. *Sohranenie nacional'noj identičnosti i problemy perevoda*. «Vestnik Čelãbinskogo Gosudarstvennogo Universiteta» № 7: 113–116 [Нечаева Евгения Феликсовна. 2009. *Сохранение национальной идентичности и проблемы перевода*. «Вестник Челябинского Государственного Университета» № 7: 113–116].
- Samotik Lũdmila Grigor'evna. 2010. *Vneliteraturnye èkzotizmy v ruskom ãzyke: sfery ispol'zovaniã*. «Vestnik Krasnoãrskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Universiteta im. V.P. Astaf'eva» № 2: 160–164 [Самотик Людмила Григорьевна. 2010. *Внелитературные экзотизмы в русском языке: сферы использования*. «Вестник Красноярского Государственного Педагогического Университета им. В.П. Астафьева» № 2: 160–164].
- Samotik Lũdmila Grigor'evna. 2011. *Èkzotizmy russkogo ãzyka*. «Vestnik Tũmenskogo Gosudarstvennogo Universiteta» № 1: 188–193 [Самотик Людмила Григорьевна. 2011. *Экзотизмы русского языка*. «Вестник Тюменского Государственного Университета» № 1: 188–193].
- Tolkovuj perevodovedčeskij slovar'*. 2003. Red. Nelũbin L.L. Moskva: Izdatel'stvo «Nauka» [*Толковый переводоведческий словарь*. 2003. Ред. Нелюбин Л.Л. Москва: Издательство «Наука»].
- Urbank Dorota. 2004. *Pękniete lustro. Tendencje w teorii i praktyce przekladu na tle myšli humanistycznej*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Valeeva Gul'naz Mudarisovna. 2010. *Èkzotičeskaã leksika i eë lingvističeskie vozmožnosti*. «Učënye Zapiski Kazanskogo Universiteta» № 6, t. 152: 116–123 [Валеева Гульназ Мударисовна. 2010. *Экзотическая лексика и её лингвистические возможности*. «Учёные Записки Казанского Университета» № 6, т. 152: 116–123].
- Vlahov Sergej Ivanov, Florin Sider. 1980. *Neperevodimoe v perevode*. Moskva: Izdatel'stvo Meždunarodnye otnošenii [Влахов Сергей Иванович, Флорин Сидер. 1980. *Непереводимое в переводе*. Москва: Издательство Международные отношения].

Voronkova Irina Sergeevna. 2006. *O ponâtiâh «èkzotizmu» i «varvarizmu»*. «Vestnik Voronežskogo Gosudarstvennogo Universiteta» № 2: 77–79 [Воронкова Ирина Сергеевна. 2006. *О понятиях «экзотизмы» и «варваризмы»*. «Вестник Воронежского Государственного Университета» № 2: 77–79].

Wojtasiewicz Olgierd. 2007. *Wstęp do teorii tłumaczenia*. Warszawa: Wydawnictwo Translegis.

Summary

Exoticisms as a particular category of loan words

This article is aimed at establishing the place of exoticisms against the spectrum of other loan words. The article considers increased language and cultural contacts, intensified in recent years. Additionally, there is a focus on the typology of loan words, taking into account their degree of assimilation to the rules of the recipient language. Exoticisms are defined as unassimilated loan words, whose main aim is to re-create various national features and name unknown cultural phenomena. The domination of cultural traits in the semantic structure of exoticisms (which constitutes the hallmark of this lexical group) is the basis of the proposed relation between the analysed loan words and the so-called word-realities. Moreover, stress is put on the particular spheres of life in which exoticisms are used, as well as on their inner differentiation, connected with the nativisation processes affecting the language.

Key words: loan word, exoticism, linguistic assimilation, indigenous cultural phenomena, nativisation process

Jolanta Miturska-Bojanowska

DOI: 10.31648/apr.4465

Szczecin (niezależny badacz)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5439-2319>

jmb@zut.edu.pl

Frazeologizm *czarna dziura* / *черная дыра* w słownikach oraz tekstach współczesnego języka polskiego i rosyjskiego

Jednym ze sposobów pomnażania zasobu frazeologicznego jest zapożyczanie. Na przestrzeni ostatniego stulecia, a w szczególności w okresie od lat 90. aż po dzisiaj, gros takich zapożyczeń przedostaje się do języka polskiego i rosyjskiego najczęściej poprzez dyskurs publiczny z języka angielskiego. Wiele z nich zostało już utrwalonych w opracowaniach leksykograficznych, np. *carpet bombing* → *nalot dywanowy* / *ковровая бомбардировка*, *cold war* → *zimna wojna* / *холодная война*, *flying saucer* → *latający talerz (spodek)* / *летающая тарелка*, *money laundering* → *pranie brudnych pieniędzy* / *отмывание денег*, *brain storming* → *burza mózgow* / *мозговой шторм*, *soap opera* → *opera mydlana* / *мыльная опера*, *glass ceiling* → *szklany sufit* / *стеклянный потолок*, *rat race* → *wyścig szczurów* / *крысинье бега* i inne.

W niniejszych rozważaniach skoncentrujemy się na znaczeniach wtórnych wyrażen: *czarna dziura*, funkcjonującego w języku polskim, i *черная дыра* – w języku rosyjskim. Oba związki są kalką angielskiego frazeologizmu *black hole* i pojawiły się w językach zapożyczających w drugiej połowie XX wieku. Prymarne (metaforyczne) znaczenie tego frazeologizmu ‘obszar przestrzeni, którego z uwagi na wpływ grawitacji, nic (łącznie ze światłem) nie może opuścić’¹ jest internacjonalizmem o charakterze terminologicznym, por. niem. *Schwarzes Loch*, fr. *trou noir*, hiszp. *agujero negro*, czes. *černá díra*, chorw. *crna rupa (jama)*, fin. *musta aukko*, tur. *kara delik* i inne. Znaczenie kosmologiczne w języku polskim i rosyjskim ilustrują odpowiednio następujące użycia: „W najbardziej odległych galaktykach odkryto ultramasywne **czarne dziury!**”², „Obrzeża galaktyk dobrym

¹ „A black hole is a region of spacetime exhibiting such strong gravitational effects that nothing – not even particles and electromagnetic radiation such as light – can escape from inside it” [(online) https://en.wikipedia.org/wiki/Black_hole (dostęp 15.05.2018)].

² (online) <https://tylkoastronomia.pl/wiadomosc/w-najbardziej-odleglych-galaktykach-odkryto-ultramasywne-czarne-dziury> (dostęp 29.07.2018). Bold tu i w pozostałych cytatach wprowadziła autorka artykułu.

miejszem do poszukiwania umierających gwiazd i **czarnych dziur**”³, „Największa **czarna dziura** – ma masę równą 17 miliardów słońc!”⁴, „**Черная дыра** в центре Галактики подтвердила теорию Эйнштейна”⁵, „Астрономы впервые увидели, как **черная дыра** разорвала звезду”⁶, „Обнаружена самая опасная **черная дыра** во Вселенной”⁷ i in.

Terminem *black hole* po raz pierwszy w świecie nauki (1968) posłużył się amerykański astrofizyk John Archibald Wheeler, chociaż samo zjawisko znane jest uczonym od ponad 200 lat [Chlebda 2005, 92]. Na bazie pierwotnego znaczenia w języku-dawcy, a także w językach-biorcach szybko rozwinęły się znaczenia wtórne. Z braku wiarygodnych danych trudno stwierdzić, na jakim etapie powstały kolejne znaczenia frazeologizmu w języku polskim i rosyjskim – czy na etapie kontaktu języków (dawca-biorca) między sobą, czy może już na gruncie rodzimym każdego z języków-biorców.

Zanim przystąpimy do prezentacji kolejnych znaczeń wyrażenia w języku polskim i rosyjskim, przytoczymy notację frazeologizmu *black hole* w *Cambridge Dictionary*: 1. (fizyka) ‘obszar w przestrzeni kosmicznej, gdzie grawitacja jest na tyle silna, że nic, nawet światło nie może jej opuścić’, 2. ‘wymaginowane miejsce, w którym przepadają rzeczy, przedmioty’, 3 (w biznesie) ‘działalność lub firma, które pochłonęły duże sumy pieniędzy w zamian nie przynosząc żadnych korzyści finansowych czy jakichkolwiek pozytywnych efektów’; 4. (finanse) ‘duża suma pieniędzy, którą jest winna jakaś firma lub organizacja rządowa’ [tłumaczenie własne]⁸. W języku potocznym wyrażenie to może przybierać również znaczenie ‘przedmiot, na utrzymanie, funkcjonowanie którego wydaje się zbyt dużo pieniędzy’ [Завьялова 2011, 128; Гущина 2013, 70]⁹, będący odpowiednikiem polskiego wyrażenia *studnia bez dna*. Ponadto w języku informatyków mianem *black hole* określa się ‘sytuację, kiedy wysłane dane przepadły, nie dotarły ani do adresata,

³ (online) <https://www.pulskosmosu.pl/kosmologia/czarne-dziury-kosmologia/> (dostęp 1.08.2018).

⁴ (online) <https://www.wykop.pl/link/1335191/najwieksza-czarna-dziura-ma-mase-rowna-17-miliardow-slonec/> (dostęp 06.08.2018).

⁵ (online) <https://ria.ru/science/20180726/1525399431.html> (dostęp 29.07.2018).

⁶ (online) <https://hightech.fm/2018/06/17/blackhole> (dostęp 29.07.2018).

⁷ (online) <https://lentta.ru/news/2018/05/15/star/> (dostęp 29.07.2018).

⁸ 1. (physics) ‘a region in space where gravity is so strong that nothing, not even light, can escape’, 2. ‘an imaginary place in which things are lost’, 3. (commerce) ‘an activity or organization on which very large amounts of money are spent but which does not produce any profit or useful result’, 4. (finance) ‘a large amount of money that is owed by a company or government’ [<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/black-hole>] (dostęp 4.07.2018)].

⁹ Np. That old car of hers is a real **black hole**.

ani nie wróciwszy do nadawcy’ i ‘odesłanie do tzw. „martwych” adresów, tj. adresów, dokumentów na stronie www, które zostały stamtąd usunięte’¹⁰.

W języku polskim i rosyjskim mamy także liczne przykłady użycie tekstowych, w których ujawniają się kolejne – poza wspomnianym znaczeniem terminologicznym – znaczenia wyrażenia *czarna dziura* / *черная дыра*.

Zdaniem Wojciecha Chlebdy, który wnikliwie omawia funkcjonowanie tytułowego frazemu w języku polskim, znaczenia wtórne terminu *czarna dziura* kryształizują się w polszczyźnie co najmniej od lat 80. ubiegłego wieku [Chlebda 2005, 91]. Pomimo to niektóre słowniki w ogóle nie odnotowują tego wyrażenia albo, jak np. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* [PSWP 1996, 7, 390] i *Inny słownik języka polskiego* [ISJP 2000, I, 215], rejestrują jedynie znaczenie terminologiczne. Z kolei *Słownik współczesnego języka polskiego* poza prymarnym podaje także wtórne ‘żartobliwie o jakimś zjawisku gospodarczym powodującym braki w zaopatrzeniu i niedostatek towarów; także o jakichś tajemniczych, podejrzanych okolicznościach ginięcia, przepadania czegoś’ [SWJP 2000, 226], zaś *Popularny słownik frazeologiczny* zamieszcza aż dwa wtórne znaczenia: 1. ‘miejsce, w którym wydaje się, że coś ginie, przez co zwykle odczuwa się brak tego’, 2. ‘puste miejsce, luka’ [PSF 2000, 88]. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny* definiuje wyrażenie w następujący sposób: 1. ‘jakiś okres przeszłości uznawany za mało wartościowy, mało chwalebny, oceniany bardzo negatywnie, o którym chciałoby się nie pamiętać’¹¹, 2. ‘deficytowa sfera gospodarki, która, mimo ponoszonych nakładów, przynosi ciągle straty; studnia bez dna’ [SFWP 2001, 85]¹². Co ciekawe, dwa ostatnie słowniki nie odnotowują terminologicznego znaczenia, chociaż W. Chlebda wyraźnie podkreśla, że „(...) grupa wyrazowa *czarna dziura* w jej funkcji terminu kosmologicznego jest pełnoprawnym frazeologizmem, którego znaczenie prymarne powinno być utrwalone w słownikach językowych (a nie tylko encyklopedycznych)” [Chlebda 2005, 96].

Poza znaczeniem terminologicznym badacz wyróżnia następujące znaczenia pochodne frazeologizmu: 1. ‘sfera działań publicznych, w której określone dobra czy wartości nikną bezpowrotnie’, 2. ‘sfera zjawisk czy działań, których istotę trudno poznać, obszar ogarnięty ludzką niewiedzą lub niepamięcią’, 3. ‘niewypełniony

¹⁰ ‘refer to places in the network where incoming or outgoing traffic is silently discarded (or „dropped”), without informing the source that the data did not reach its intended recipient’ i ‘dead addresses’ [https://en.wikipedia.org/wiki/Black_hole_(networking) (dostęp 4.07.2018)]. Analogiczne znaczenia funkcjonują też w języku polskim i rosyjskim [(online) https://pl.wikipedia.org/wiki/Czarna_dziura_(sieci_komputerowe); (online) https://xakep.ru/2001/11/22/14003/ (dostęp 8.08.2018)].

¹¹ Autorzy mają na uwadze takie połączenia jak *czarna dziura historii*, *w nauce*.

¹² Identycznie sformułowane znaczenia wraz z terminologicznym podaje *Wielki słownik frazeologiczny* [WSF 2008, 200].

niczym obszar po zniknięciu czegoś, rejon pustki (po czymś) lub spustoszenia; luka w czymś' [Chlebda 2005, 92–94]¹³.

Z podobną eksplikacją znaczeń, poza specjalistycznym, spotkamy się w *Wielkim słowniku języka polskiego*, por. 1. (czego) książk. 'metafora trudnej sytuacji, z której nie można wybrnąć', 2. (w czym) 'pustka', np. w głowie, w pamięci, w historii; budżetowa czarna dziura [WSJP, online]¹⁴.

W jednym z najnowszych opracowań słownikarskich *Słowa, słowa... Czy je znasz?* odnajdujemy takie oto znaczenie interesującego nas skrzydlatego słowa 'miejsce, w którym w dużym natężeniu występują negatywne zjawiska' [*Słowa, słowa...* 2013, 124].

Zupełnie inaczej wygląda notacja frazy *черная дыра* w rosyjskich leksykonach. Powyższe wyrażenie możemy odnaleźć w słownikach opisowych, ale jedynie w znaczeniu terminologicznym [Ожегов, Шведова 2002, 184; БТС 2003, 292]¹⁵. Uogólnione wtórne znaczenie 'место, где все исчезает, поглощается бесследно' notuje *Большой словарь русских поговорок* [Мокиенко, Никитина 2007, 218–219]¹⁶ oraz opracowania słownikowe A.K. Biricha, W.M. Mokijenki, L.I. Stepanovej [Бирих, Мокиенко, Степанова 1998, 178; Бирих, Мокиенко, Степанова 2007, 214]. Zastanawiające jest to, że te ostatnie leksykony nie kwalifikują samego terminu w kategoriach frazeologizmu.

W zgromadzonych materiałach ilustracyjnych (Internet) oraz odnotowanych przez *Narodowy Korpus Języka Polskiego* (NKJP) i *Национальный корпус русского языка* (НКРЯ) spora grupa przykładów dotyczy sfery finansów i odnosi się do różnego rodzaju chybionych inwestycji, przedsięwzięć (niekiedy o charakterze korupcyjnym), które pochłonęły duże ilości środków finansowych, nie dając w zamian spodziewanych efektów¹⁷. Por.

¹³ Jako ciekawostkę należy podać, iż sam badacz wypowiadając się na temat braku skrzydlatych słów w języku rosyjskim, źródłem których są utwory Mickiewicza, używa wyrażenia *czarna dziura* w następującym kontekście, cyt.: „Może jest pośród przyczyn fakt, że po pierwszym zachłyśnięciu się Mickiewiczem w latach 20. wieku XIX Rosja w latach 30.–50. zepchnęła poetę w **czarną dziurę** wydawniczą, gdyż przekłady *Grażyny*, *Konrada Wallenroda*, *Pana Tadeusza* czy *Dziadów* w tym właśnie czasie nie mogły się w Rosji carskiej z przyczyn cenzuralnych ukazywać?” [Chlebda 2005, 367].

¹⁴ Autorzy słownika umieszczają także znaczenie astrofizyczne [WSJP, (online) <http://www.wsjp.pl/> (dostęp 20.06.2018)].

¹⁵ Na bazie terminologicznego znaczenia ukształtował się frazem *проваливаться/провалиться как в черную дыру* 'бесследно исчезать, расходоваться безо всякой пользы' [Stepanova 2007, 335].

¹⁶ Autorzy słownika odnotowują ponadto znaczenia slangowe 'подводная лодка' (жарг., арм., морск., шутл.-ирон.), 'место, где торгуют наркотиками' (жарг. мол.), 'школьный туалет' (жарг. шк. шутл.).

¹⁷ W języku polskim wyrażenie w tym znaczeniu jest synonimiczne frazeologizmowi *studnia bez dna*.

800 mln zł pożyczki dla TVP wrzucone do „**czarnej dziury**”. Informacja o udziale w Telewizji Polskiej 800 mln zł pożyczki przez Skarb Państwa zelektryzowała pod koniec lata media w całym kraju. Jak się okazało, państwo może nigdy nie odzyskać tych pieniędzy. Powód? Rząd udzielił pożyczki niejako pod zastaw przepisów, które dopiero się tworzą¹⁸,

Chcemy przełamać negatywny stereotyp, jaki panuje na temat polskiego górnictwa. To nie jest **czarna dziura**, do której trzeba tylko dokładać pieniądze – wyjaśnia Piotr Dziewit, członek zarządu Górniczej Izby Przemysłowo-Handlowej, która przygotowała kampanię. – Górnictwo płaci podatki, ZUS, daje pracę, na nim oparte jest bezpieczeństwo energetyczne kraju [za NKJP: „Dziennik Zachodni” 2009]

oraz nagłówki prasowe: „Скинуться на Крым: **Черная дыра** для бюджета РФ” [portal ICTV z 3.04.2018]¹⁹, „ФСИН – **чёрная дыра** в бюджете”²⁰, „«Деньги уходят в **чёрную дыру**»: конгресс США сократил военную помощь Украине” (z 23.03.2018)²¹, „Кремль приказал выбросить 700 млрд на Луну. Сверхтяжелая ракета затянет российский бюджет в **чёрную дыру**” [„Свободная Пресса” z 24.05.2017]²² i inne. Wyrażenie to także symbolizuje deficytową gałąź gospodarki, sferę życia publicznego, por. tytuł prasowy „Czynszowa **czarna dziura** – lokatorskie długi zmorą spółdzielni” (z 13.07.2013)²³ oraz cytaty: „Polska na tle innych krajów Europy pod względem rozwoju gospodarczego może być zieloną wyspą, ale w przypadku budownictwa mieszkaniowego jesteśmy niestety (...) w **czarnej dziurze**” – powiedział poseł PiS²⁴; „Рыбная отрасль – это **черная дыра** российской экономики даже на общем не самом стерильном фоне” [za НКРЯ: „Однако”, 2009]; „Бывшая советская культура – заведомая **черная дыра**, куда деньги можно сыпать грузовиками” [za НКРЯ: „Профиль” z 23.06.2003]. Mianem tym określa się też ‘miejsce, w którym coś trwale znika’. Por.

A nikt przez nią oprócz panów i mnie dzisiaj nie przechodził. – Mariola nie kryła wzburzenia. – Na pewno? – Na pewno. – A ten zapodziały telewizor sąsiadki? Coś pani wie na jego temat? – W tym bloku chyba jakiś wirus grasuje. Albo **czarna**

¹⁸ (online) <https://www.wykop.pl/link/3983955/800-mln-zl-pozyczki-dla-tvp-wrzucone-do-czarnej-dziury/> (dostęp 28.06.2018).

¹⁹ (online) <https://oborona.ictv.ua/videos/skinutsya-na-krym-chnayaya-dyra-dlya-byudzheteta-rf-grazhdanskaya-oborona-03-04-2018/> (dostęp 24.06.2018).

²⁰ (online) <https://www.drive2.ru/b/463378456361567038/> (dostęp 4.08.2018).

²¹ (online) <https://russian.rt.com/ussr/article/495254-ssha-kongress-voennaya-pomosch-ukraina> (dostęp 4.08.2018).

²² (online) <http://svpressa.ru/economy/article/172958/> (dostęp 4.08.2018).

²³ (online) <http://www.administrator24.info/artukul/id5295,czynszowa-czarna-dziura-lokatorskie-dlugi-zmora-spoldzielni> (dostęp 6.08.2018).

²⁴ (online) <http://niezalezna.pl/15304-grabarczyk-nie-ma-zadnego-planu> (dostęp 28.06.2018).

dziura. Już kilka telewizorów zniknęło. Radzimy z sąsiadami, żeby wezwać jakiegoś egzorcystę. – Nie lepiej policję? – Policja już była. Nic nie wskórali. Zresztą, kto by się jakimś pojedynczym telewizorem przejmował [za NKJP: T. Trojanowski, *Uciekinierzy*, 2008],

Szczerzył popsute zęby w uśmiechu i w kółko przypalał nieodłączną fajkę, która stała się jego znakiem rozpoznawczym. – Jestem przekonany, że Dudajewa wymyślili właśnie wtedy rosyjscy generałowie. Potrzebna im była „czarna dziura”, jakieś niezależne od Kremla terytorium, niezależny od nikogo korytarz, przez który mogliby przepuścić choć część wywożonej z Europy broni i zrekompensować sobie złamane życie i kariery. A szmuglowali nie tylko broń, ale wszystko, co było pod ręką [za NKJP: W. Jagielski, *Wieże z kamienia*, 2004],

Проезжая из Приштины в Призрен, по дороге видишь невероятное количество автосервисов: разобранные машины громоздятся друг на друге. „Объяснение простое, – говорит мне владелец фирмы перевозок Мехмет Алиа. – Уже давно выработан рецепт. В Германии человек боится машину, а потом заявляет об угоне. Автомобиль перегоняют в Косово, перекрашивают и продают заново либо тачка идёт на запчасти. Деньги делятся пополам между владельцем (получившим страховку) и угонщиками. Этот бизнес кормит половину республики – мы «чёрная дыра» Европы, территория тьмы” [„Чёрная дыра” Европы. Почему Косово сегодня – территория тьмы, „Аргументы и Факты” № 29 z 19.07.2018]²⁵

oraz wpis na blogu „PS a **черной дырой** я зову свою кладовку. Потому что она резиновая)) Действительно как **черная дыра** – все что в нее попадает, так там и оседает”²⁶.

Może to być także jakaś ‘luka, pustka w systemie’, np.

Kujawsko-Pomorski Oddział Wojewódzki NFZ wyjaśnia w informacji przesłanej do redakcji Rynku Zdrowia przebieg kontroli w poradniach specjalistycznych i podkreśla, że wypowiedzenie umów niespełna 40. spośród nich nie doprowadziło do powstania „czarnej dziury” w dostępie do ambulatoryjnej opieki specjalistycznej [portal „Rynek Zdrowia” z 28.05.2012]²⁷,

Ponad 130 osób podpisało się pod petycjami. Mieszkańcy Małej i Wielkiej Kloni nie widzą już innej możliwości. Postanowili przygotować petycję do PKS Chojnice, w której chcą wnioskować o wprowadzenie połączeń autobusowych między ich miejscowościami

²⁵ (online) http://www.aif.ru/politics/world/chyornaya_dyra_evropy_pochemu_kosovo_segodnya_-_territoriya_tmy (dostęp 26.07.2018).

²⁶ (online) <http://www.flylady.su/chast-5-zaklyuchitelnaya-pro-malenkuyu-komnatu-i-chernuyu-dyru-.html> (dostęp 3.08.2018).

²⁷ (online) <http://www.rynekzdrowia.pl/Finanse-i-zarządzanie/Kujawsko-Pomorski-OW-NFZ-nie-ma-czarnej-dziury-w-AOS,l20113,1.html> (dostęp 28.06.2018).

a Tucholą. – Połączeń prawie nie ma. To „**czarna dziura**” w rozkładach. Młodzież np. nie ma jak wrócić z praktyk [za NKJP: „Tygodnik Tucholski”, 2008],

W ponadgimnazjalnych szkołach w powiecie puckim oficjalnie nauki języka kaszubskiego nie ma, pojawia się dopiero na studiach – przypomina Roman Drzeżdżon. – To taka **czarna dziura** w systemie szkolnictwa, bo przecież nikt przez rok czy dwa języka nie zapomni. Wystarczyłoby jednak np. uruchomić kółko językowe lub stworzyć uczniowski klub skupiający miłośników Kaszub [za NKJP: „Dziennik Bałtycki”, 2009]

oraz tytuły: „«Проминстрах»: **черная дыра** на рынке страхования?” [„Комсомольская правда” z 9.04.2018]²⁸ i „Права человека – **черная дыра** современного права?”²⁹.

Wyrażenie to w sposób obrazowy opisuje też pewien rodzaj pustki emocjonalnej czy brak prawidłowych relacji interpersonalnych³⁰. Por.

Odwrociłam się do ściany i skuliłam w kłębek. Moje ciało pulsowało, a gdzieś koło serca pojawiło się znajome, bardzo nieprzyjemne uczucie. Próżnia, która zasysa wszystko dookoła, i powiększa się z każdą chwilą, z każdym przeżytym rozczarowaniem i niespełnionym marzeniem. Moja **czarna dziura** samotności [za NKJP: E. Siarkiewicz, *Kuźnia na rozdrożu*, 2008].

Sannowo nie istnieje. Miesiąc temu wszyscy tam zostali wymordowani... Dwór spalono. Zastrzelono nawet psy... Nie zasnęłam do świtu. Brat powiedział, co wiedział, i wytworzyła się między nami **czarna dziura**. Nie odezwałam się, nie pytałam co, jak... Nic. Nawet nie drgnęłam [za NKJP: K. Uniechowska-Demińska, *Był pałac*, 2008],

a także: „Чтобы устранить эту **чёрную дыру** внутри, я поняла, что должна, во-первых, узнать, что такое любовь, а во-вторых, найти её для себя” [Ф. Эостре, *Истинная любовь. Руководство по поиску и привлечению мужчины вашей мечты*]³¹, „Другой выбрал истину, и с тех пор вместо души у него **чёрная дыра**, не умеющая любить сама, не сочувствующая чужой

²⁸ (online) <https://www.kp.ru/daily/26813.5/3852736/> (dostęp 24.06.2018).

²⁹ (online) https://tvkultura.ru/video/show/brand_id/20917/episode_id/1476066/video_id/1602819/viewtype/picture/ (dostęp 24.06.2018).

³⁰ Podobne znaczenie występuje w języku hiszpańskim, por. *agujero negro* ‘es incapaz de sentir empatía’ [(online) <http://www.spanishdict.com/translate/agujero%20negro?langFrom=es> (dostęp 2.05.2018)].

³¹ (online) <https://kartaslov.ru/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D0%BE-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BC%D1%87%D1%91%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D0%B4%D1%8B%D1%80%D0%B0> (dostęp 3.08.2018).

любви” [Г.С. Кваша, *Найди себя по знаку рождения. Энциклопедия гороскопов*, 2010]³² oraz nagłówek prasowy „У меня была **черная дыра** вместо отца” [„Сноб” z 23.06.2017]³³.

Szeroko rozumiana pustka może dotyczyć także luk w pamięci osobniczej (czasami amnezji o różnym nasileniu³⁴) lub zbiorowej. W takim znaczeniu to wyrażenie najczęściej występuje w połączeniach *czarna dziura niepamięci*, *czarna dziura w historii / черная дыра истории*. Por. „Ta książka jest niczym brakujący element układanki. Bieżeństwo wydobyte z **czarnej dziury** niepamięci powraca w końcu na swoje miejsce, czyli do historii Polski XX w.”³⁵,

W końcu rzuciła się na łóżko i zasnęła snem nagłym i głębokim, bo przywołanym podwójną dawką persenu. Teraz dziewczynskim zwyczajem próbowała sobie przypomnieć, co jej się śniło w nowym miejscu, ale w pamięci ziała **czarna dziura**. Kombinacja ziół godna była swej reklamy: wyłączyła mózg tak, jak się wyłącza telewizor na urlop – nawet ze stanu czuwania [za NKJP: Z Górniak, *Siostra i byk*, 2009],

42 lata w służbie zdrowia. Często zastanawiam się, jaka była ta moja droga z Kociewia do Gdańska? Stwierdzam, że była wyboista, pełna upokorzeń, ciężkiej pracy i wielu wyrzeczeń. Każdy, kto się uczył i jednocześnie pracował, wie, jakie to trudne. To nie była **czarna dziura**. Obecnie modne jest podkreślanie, że PRL nie była Ojczyzną, że to jakaś **czarna dziura** w powojennej historii Polski. Dla mnie to była Ojczyzna, nikt mnie nie bił po twarzy za mówienie po polsku [za NKJP: „Gazeta Kociewska”, 2008],

О Золотой Орде принято говорить кривясь: чего ждать от азиатских варваров? **Черная дыра** истории, не заслуживающая особого интереса. Хотя (судя по книгам Романа Почекаева) именно под властью ханов на территории России впервые появилась внятная сеть дорог, расцвели города, была оформлена структура местной власти³⁶,

„Герой «Мemento» страдает странным заболеванием мозга – он помнит только то, что происходило с ним в течение последней минуты, все остальное – **черная дыра**” [za НКРЯ: „Эксперт” z 13.12.2004], „Вся история российского ислама – была одна **черная дыра**” [za НКРЯ: *Современный ислам между политикой*

³² Tamże.

³³ (online) <https://snob.ru/selected/entry/126111> (dostęp 24.06.2018).

³⁴ Por. znaczenie wtórne francuskiego frazeologizmu *trou noir* ‘czasowa, ale głęboka amnezja’, np. „L’amnésie est-elle réversible ? Les problèmes peuvent alors se régler de manière spontanée, notamment en cas d’ictus amnésique idiopathique, en clair: **un trou noir** de la mémoire qui peut durer quelques heures, avant de disparaître sans séquelles” [(online) <http://sante.lefigaro.fr/actualite/2015/08/21/24031-lamnésie-est-ellereversible> (dostęp 30.12.2017)].

³⁵ (online) <https://czarne.com.pl/katalog/ksiazki/biezenstwo-1915> (dostęp 1.08.2018).

³⁶ (online) https://www.dp.ru/a/2018/06/22/Varvarkoe_gosobrazovanie (dostęp 5.08.2018).

и традициией, 2002 (dostęp 3.08.2018)], „Никакого соцреализма, говорят, не было, была **черная дыра**” [za НКРЯ: Г. Чухрай, *Если дорог тебе твой дом*, 1995 (dostęp 3.08.2018)].

Wśród cytatów zgromadzonych w *Narodowym Korpusie Języka Polskiego* odnajdujemy ponadto teksty, w których *czarna dziura* jest synonimem ‘beznadziei, bezsilności, zastoju, marazmu’. Por.

Zresztą tak naprawdę to bardzo dobrze się stało, że tego lekarza zamówiła. Tylko szkoda, że ja nic nie mogę zrobić, że jestem bezsilny, bezradny, niepotrzebny. No po prostu **czarna dziura!** I jeszcze dowiaduję się, że projekt, przy którym pracowałem, nie wypalił. Kierownictwo uznało, że jest słaby. Staram się myśleć, że trudno, świat się nie zawali, i nawet znajduję dobre strony, ale tak już mam, że wolę skupiać [za NKJP: T. Kwaśniewski, *Dziennik ciężarowca*, 2007].

Co innego ocena literacka – po pewnym czasie musi nabrać bezwzględności. Zwłaszcza po okresie samooblegiwania się. Trzeba wreszcie powiedzieć wprost – i to teraz, kiedy usiłuje nam się wmówić, że przez czterdzieści lat była w kraju „**czarna dziura**”, że nie powstało nic wartościowego, że liczy się tylko to, co napisano tam, pod wolnym niebem: mieliśmy tu teksty o niebo przewyższające *Dziennik Herlinga* i eseje Stempowskiego [za NKJP: J. Hen, *Dziennik na nowy wiek*, 2009].

Ponadto w obu językach funkcjonuje znaczenie, którego brak w języku angielskim ‘zapadła dziura’ (locum i/lub rejon), por. „Radom nie jest **czarną dziurą**. I znowu dowiedziałam się, że pochodzę z miasta, w którym wstyd mieszkać”³⁷, „Света жила в одном номере с Капризулей и Катей. Не номер, а **черная дыра**. У них пропадали трусы, фотоаппараты, сережки, купальники...” [za НКРЯ: Маша Трауб, *Не вся la vie*, 2008], „Тверская область вообще имеет плохую репутацию: регион с разваленной экономикой, коррумпированный, своеобразная «**черная дыра**» недалеко от Москвы [za НКРЯ: Елена Иванченко, *Отсчет утопленников*, 2003].

Wypada jednak zauważyć, że w języku polskim jest to raczej odosobniony przykład³⁸.

Nie dysponujemy wprawdzie precyzyjnymi danymi dotyczącymi okresu, kiedy powyższe wyrażenia we wtórnych znaczeniach upowszechniły się w dyskursie publicznym, to jednak, na co wskazuje W. Chlebda, dla języka polskiego są to lata 80. ubiegłego wieku. W tym samym czasie stały się one znane szerszemu gronu

³⁷ (online) <https://www.papilot.pl/lifestyle/ciekawostki/27464/radom-nie-jest-czarna-dziura-felieton> (dostęp 6.08.2018).

³⁸ Niemniej jednak takie znaczenie ‘głęboka prowincja, dziura zabita dechami’ odnotowuje Wiki-słownik [(online) https://pl.wiktionary.org/wiki/czarna_dziura#pl] (dostęp 15.05.2018)].

użytkowników języka rosyjskiego [Бирих, Мокиенко, Степанова 1998, 178]. Warto nadmienić, iż wśród materiałów zarejestrowanych w *Национальном корпусе русского языка* odnajdujemy dwa przykłady wcześniejszego użycia interesującego nas wyrażenia w nieterminologicznym znaczeniu – pierwszy z 2. połowy XIX wieku, kolejny z 1926 roku, por. „Не угрожайте завтрашним днем, потому что вы раз навсегда установили, что завтрашнего дня нет, а вместо него зияет **черная дыра**, о которой вы и будете калякать тогда, когда в ней очутитесь” [za НКРЯ: М.Е. Салтыков-Щедрин, *Недоконченные беседы (Между делом)*, 1873–1884], „Иной язык был бы непонятен тем, для кого вместо прошлого – **черная дыра**, и летоисчисление начинается от октябрьского переворота” [za НКРЯ: В.А. Злобин, *Версты*, „Новый дом” № 1 z 1926].

Z kolei najwcześniejsze użycia wyrażenia w języku polskim w znaczeniu ‘pustka, nicość’ zarejestrowane w *Narodowym Korpusie Języka Polskiego* pochodzą dopiero z 1974 roku. Por.

(...) a przede wszystkim każdy z nich żąda, abym uznał jego zwierzchnictwo, żebym robił to, co on robi, a przy tym wszystkim gdzieś pędzą w obłądnie, gdzieś się spieszą, gdzieś lecą na złamanie karku, ale tam gdzieś jest tylko **czarna dziura**, wielka otchłań nicości, której tak strasznie boją się i która ich tak przemożnie nęci. Lecz czasem któryś z nich spojrzy na mnie z popłochem i wiem wtedy, że przeczuł raptem moją boskość [za NKJP: T. Konwicki, *Kronika wypadków miłosnych*, 1974].

Zaprezentowane materiały słownikowe języka polskiego i rosyjskiego oraz liczne konteksty potwierdzają w dużej mierze istnienie w obu językach zbieżnych wtórnych znaczeń metaforycznych omawianego wyrażenia z tymi, jakie rejestruje język angielski. Ogólnie rzecz biorąc, są to: ‘miejsce, w którym coś (trwale) przepada’, ‘działalność, sfera życia publicznego, która pochłania ogromne sumy pieniędzy’, ‘trudna sytuacja, z której nie można wybrnąć, beznadzieja’, ‘pustka, luka po kimś lub po czymś (w historii, pamięci itp.)’. Wspólnym semem, wokół którego skupiają się znaczenia pochodne, jest ‘ginięcie, wchłanianie, najczęściej bezpowrotnie czegoś (finansów, rzeczy, idei, pamięci, etc.)’. Pewnym *novum* w porównaniu z językiem-dawcą jest użycie wyrażenia w obu językach w znaczeniach: ‘zapadła dziura (locum; miejsce, terytorium)’ oraz ‘czasowa amnezja’.

Upowszechnieniu się zaprezentowanych znaczeń nieterminologicznych wyrażen *czarna dziura* / *черная дыра* sprzyjało zapewne istnienie odpowiednio w każdym z języków wyrażen i leksemów o zbliżonej semantyce do prezentowanych frazeologizmów, takich jak *dziura budżetowa*, *dziura* pot. ‘miejscowość, w której nic się nie dzieje’ i pot. ‘zaniedbane i brudne pomieszczenie’; *бюджетная (финансовая) дыра*, *дыра в законодательстве*, *дыра* pot. przen. ‘глухой, удаленный от цен-

тров культуры город, село и т. п.³⁹ i pot. przen. ‘плохая неудобная квартира’. Obecny w obu językach komponent *czarny/черный*, który w kulturze europejskiej ma negatywne konotacje, dodatkowo wzmocnił znaczenie frazeologizmu w porównaniu z synonimicznym leksemem *dziura/дыра*. Czy wszystkie te znaczenia na trwałe wejdą do języka polskiego i rosyjskiego – czas pokaże.

Bibliografia

- BTS – *Bol'soj tolkovyj slovar' russkogo ŗzyka*. 2003. Red. Kuznecov S.A. Sankt-Peterburg: „Norient” [БТС – *Большой толковый словарь русского языка*. 2003. Ред. Кузнецов С.А. Санкт-Петербург: „Норинт”].
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*. 2000. Red. Bańko M. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. (online) <http://nkjp.pl> (dostęp 20.05.2018).
- NKRĀ – *Nacional'nyj korpus russkogo ŗzyka*. (online) <http://www.ruscorpora.ru/> (dostęp 25.05.2018) [НКРЯ – *Национальный корпус русского языка* (online) <http://www.ruscorpora.ru/> (dostęp 25.05.2018)].
- PSF – Głowińska Katarzyna. 2000. *Popularny słownik frazeologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Wilga.
- PSJP – *Praktyczny słownik języka polskiego*. 1996. Red. Zgółkowa H. T. 7. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz.
- SFWP – Bąba Stanisław, Liberek Jarosław. 2001. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*. 2000. Red. Dunaj B. Kraków: Wydawnictwo SMS.
- WSF – *Wielki słownik frazeologiczny*. 2008. Red. Lebda R. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*. (online) <http://www.wsjp.pl/> (dostęp 20.06.2018).
- Birih Aleksandr Karlovič, Mokienko Valerij Mihajlovič, Stepanova Lűdmila Ivanovna. 1998. *Slovar' russkoj frazeologii. Istoriko-ėtimologičeskij slovar': ok. 6000 frazeologizmov*. Sankt-Peterburg: Folio-Press [Бирих Александр Карлович, Мокиенко Валерий Михайлович, Степанова Людмила Ивановна. 1998. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс].
- Birih Aleksandr Karlovič, Mokienko Valerij Mihajlovič, Stepanova Lűdmila Ivanovna. 2007. *RusskaĀ frazeologiĀ. Istoriko-ėtimologičeskij slovar': ok. 6000 frazeologizmov*. 3-e izd., ispr. i dop. Moskva: AST, Astrel', Hranitel' [Бирих Александр Карлович, Мокиенко Валерий Михайлович, Степанова Людмила Ивановна. 2007. *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов*. 3-е изд., испр. и доп. Москва: АСТ, Астрель, Хранитель].
- Chlebda Wojciech. 2005. *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Efremova Tat'ana Fedorovna. 2000. *Novyj slovar' russkogo ŗzyka. Tolkowo-slovoobrazovatel'nyj*. T. 1–2. Moskva: Russkij ŗzyk [Ефремова Татьяна Федоровна. 2000. *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*. Т. 1–2. Москва: Русский язык].

³⁹ Co ciekawe w języku angielskim leksem *hole* ma identyczne znaczenie. Zdaniem Niokołaja M. Szanskiego, znaczenia przenośne w obu językach są XIX-wieczną kalką semantyczną francuskiego leksemu *trou* ‘coin perdu’ [(online) <https://librolife.ru/g4287732> (dostęp 18.08.2018)].

- Gaburova Andrea. 2010. *Semantiko-ëtimologičeskij analiz nekotoryh frazeologizmov i drugih ustojčivuh edinic s komponentami „belyj” i „černyj”*. „Slavica Iuvenum” XI: 167–174 [Габурова Андреа. 2010. *Семантико-этимологический анализ некоторых фразеологизмов и других устойчивых единиц с компонентами „белый” и „черный”*. „Slavica Iuvenum” XI: 167–174].
- Gušina Lúdmila Viktorovna. 2013. *Specifika idiomatičeskogo cvetooboznačeniâ v anglijskoj lingvokul'ture*. „Izvestiâ Úžnogo federal'nogo universiteta. Filologičeskie nauki” № 4: 67–76. (online) <http://philol-journal.sfedu.ru/index.php/sfuphilol/article/viewFile/657/657> (dostęp 4.07.2018) [Гушина Людмила Викторовна. 2013. *Специфика идиоматического цветообозначения в английской лингвокультуре*. „Известия Южного федерального университета. Филологические науки” № 4: 67–76. (online) <http://philol-journal.sfedu.ru/index.php/sfuphilol/article/viewFile/657/657> (dostęp 4.07.2018)].
- Mokienko Valerij Mihajlovič, Nikitina Tat'âna Gennad'evna. 2007. *Bol'soj slovar' russkih pogovorok*. Moskva: ЗАО „OLMA MediaGrupp” [Мокиенко Валерий Михайлович, Никитина Татьяна Геннадьевна. 2007. *Большой словарь русских поговорок*. Москва: ЗАО „ОЛМА МедиаГрупп”].
- Ožegov Sergej Ivanovič, Švedova Nataliâ Ūl'evna. 2002. *Tolkovyj slovar' russkogo âzyka*. Moskva: Azbukovnik [Ожегов Сергей Иванович, Шведова Наталия Юльевна. 2002. *Толковый словарь русского языка*. Москва: Азбуковник].
- Słowa, słowa... Czy je znasz?* 2013. Red. Smółkowa T. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Stěpanova Ludmila. 2007. *Rusko-český frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Zav'âlova Natal'â Alekseevna. 2011. *Frazeologičeskie edinicy kolorativnym komponentom kak sostavlâjšaâ diskursa povsednevnosti Áponii, Velikobritanii i Rossii*. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta [Завьялова Наталья Алексеевна. 2011. *Фразеологические единицы с колоративным компонентом как составляющая дискурса повседневности Японии, Великобритании и России*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета].

Summary

Phraseme *czarna dziura* / *черная дыра* in dictionaries and contemporary Polish and Russian texts

In the second half of the last century, the English term *black hole* was borrowed into Polish and Russian. Soon, secondary meanings began to appear predominantly in journalistic texts. They have been partially recorded in linguistic dictionaries. The aim of this paper is to show the secondary meanings of the phrase *czarna dziura* / *черная дыра* listed in dictionaries as well as those present only in Polish and Russian texts.

Key word: phraseme, secondary meanings, dictionaries, texts, Polish, Russian

Jakub Walczak

DOI: 10.31648/apr.4466

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4714-1762>

jakub.walczak@uwr.edu.pl

К вопросу о составлении учебного пособия по фонетике для польских студентов-русистов

На нынешнем этапе развития современной лингводидактики уже не требуется убеждать преподавателей-практиков в потребности обучения студентов высших учебных заведений произношению. Требования по отношению к звучащей речи растут, особенно в свете того, что язык как средство общения используется в сфере профессиональной коммуникации, в том числе с носителями языка. В программы по русскому языку были введены фонетические курсы и, как показывает практика преподавания, они оказались целесообразными и полезными. Роль произношения в эффективном общении на неродном языке подчеркивали многие исследователи, так как «целью общения является не только достижение адекватного понимания, но и воздействие собеседников друг на друга в процессе данной деятельности» [Любимова 2011, 10]. И хотя только некоторые фонетические ошибки, придающие речи иностранный акцент, мешают пониманию последней и приводят к ограничению коммуникативной функции языка, незнание фонетической специфики иностранного языка и отсутствие привычки к его слуховому восприятию затрудняют понимание речи другого человека на данном языке [Skrundowa 1980, 51]. В этой связи особенно актуально мнение Льва В. Щербы, который писал:

в очень многих случаях мы не можем довольствоваться карикатурой иностранной речи, например при публичных выступлениях, когда комическая форма может испортить самое серьезное и хорошее содержание (ибо форма должна всегда соответствовать содержанию) [Щерба 1974, 129].

С другой стороны, постановка правильного русского произношения диктуется не только «эстетикой» языка, но также, как замечает Тамара В. Бузанова, ролью фонетики в языковой структуре [Бузанова 2004, 53]. Теоретические знания и практические навыки в области фонетики

существенно способствуют другим аспектам речевой деятельности, таким как говорение, чтение, письмо и аудирование. Чтобы оценить связь фонетики с другими языковыми подсистемами, необходимо обратить внимание и на другие языковые компетенции: лексическую, грамматическую, семантическую, орфографическую и орфоэпическую. Эту взаимную зависимость мы можем представить в виде логического процесса приобретения навыков, в котором существенную роль играет слуховое восприятие: оно улучшает способность различать фонемы, а также оттенки интонации, т.е. определенные семантические оттенки. В процессе освоения иностранного языка как будто заново формируется фонематический слух, который, если говорить о родном языке, развивался с раннего детства, поэтому «для того чтобы овладеть произношением иностранного языка, надо создать новые стереотипы, не менее прочные, чем стереотипы родного языка, создать новые слухо-зрительно-моторные образы звуков, которые были бы полностью автоматизированы» [Рапанович 1973, 99]. Умение слушать, воспринимать звуки речи, а наряду с этим расширяющийся словарный запас, постепенно ведут к установлению в языковом сознании соотношения между звуком и смыслом. Все эти компетенции составляют коммуникативную компетенцию. Говоря другими словами, компетенция в говорении дополняется произносительной компетенцией, компетенция в письме – орфографической компетенцией, компетенция в аудировании – умением различать звучащие знаки, компетенция в чтении – умением различать графические знаки [Бастрикова 2004, 44]. Описанный процесс доказывает необходимость обучения произношению с помощью определенных методов и учебников, предназначенных для данной целевой аудитории, т.е. группы учащихся (напр. школьников, студентов, участников языковых курсов).

Настоящая статья посвящена теоретическим предпосылкам разработки учебного пособия по фонетике русского языка, предназначенного главным образом для студентов-русистов польских вузов. Данная книга – *Fonetyka rosyjska. Praktyczny przewodnik po wymowie i intonacji z ćwiczeniami*¹ – представляет собой сборник упражнений по фонетике русского языка, рассчитанный на 24 практических занятия. Книга была написана в связи с потребностью в разработке комплексного курса по произношению, цель которого – помочь изучающим русский язык избавиться от нежелательного акцента. Материалы книги с успехом могут быть использованы как на начальном этапе обучения

¹ См. [Walczak 2018].

(начиная с уровня А1), так и во время вводно-фонетического курса, а также на более поздних этапах в рамках корректировочного курса.

Отвечая на основной вопрос: как обучать произношению, если далеко не все учащиеся обладают специальными фонетическими способностями, т.е. прежде всего имитационной способностью, надо опереться не только на фонетический (артикуляторно-акустический) метод, описанный Сергеем И. Бернштейном, который требовал, чтобы «обучение произношению протекало не в русле простого, недифференцированного подражания, а в русле сознательного усвоения произносительных работ и их акустических эффектов» [Бернштейн 1975, 13]. Стоит также учесть, что при подборе упражнений по фонетике русского языка необходимо прежде всего руководствоваться тем, для кого предназначены данные упражнения. Речь идет об одном из важнейших факторов: близости языков – изучаемого и родного. Родство языков, проявляющееся также в звуковом сходстве, должно служить опорой и исходной точкой для подбора фонетического материала. Преподаватель, несмотря на то, какой язык он преподает, должен начинать курс фонетики с осознания фонетической системы родного языка, а также отдавать себе отчет в том, какое влияние она имеет на произношение преподаваемого языка. Это и было исходной точкой разработки описываемого пособия.

Что касается польского и русского языков, то выводы Александра В. Исаченко [1963], а затем исследования групп согласных Ирены Савицкой [1974] показали, что среди славянских языков польский и русский имеют типологически наиболее похожие фонематические структуры [Grzybowski 1986, 167]. Рассматривая характеристику фонем в своих исследованиях, Стефан Гжибовски доказывал, что в фонематических системах обоих языков много сходств. Ученый сопоставлял системы фонем русского и польского языков на уровне дистинктивных артикуляционных признаков [см. Grzybowski 1989]. Употребляя понятие «взаимозаменяемость» Гжибовски подсчитал, что польский язык обеспечивает фонематические потребности русского звучащего текста не менее чем на 90%, в то время как русский язык обеспечивает потребности польского не менее чем на 86% [Grzybowski 1976, 124–127], что имеет огромное значение в практике преподавания.

В свете вышесказанного и с учетом этого потенциала, занятия в сборнике были разработаны по принципу концентрации внимания на элементах, которые являются наиболее трудными для поляков, изучающих русский язык. Способ подачи материала основан на изоляции трудностей при систе-

матическом, постепенном введении новых фонетических явлений². Поэтому в первую очередь даются звуки близкие в польском и русском языках, затем – несвойственные польскому, а потом те, которые в польском языке отличаются от русских. В упражнениях, согласно артикуляционному подходу, различаются следующие приемы постановки звуков [ср. Шибко 2014, 115]:

1. опора на осязаемые моменты артикуляции;
2. утрирование артикуляции;
3. фиксирование артикуляции.

Все предлагаемые типы упражнений в книге основываются на этих приемах. Учебное пособие *Fonetyka rosyjska. Praktyczny przewodnik po wymowie i intonacji z ćwiczeniami* носит практический характер, поэтому автор отказался от теоретических моделей и представления обширной информации из области фонетики и фонологии; задачей этого сборника не является конкурирование с теоретическими трудами или учебниками. Однако перед презентацией всех фонетических явлений автором представлено краткое методическое введение, которое может быть вспомогательным материалом как для учащихся (самостоятельная работа студентов вне аудитории), так и для преподавателей.

Часть артикуляционных упражнений – это упражнения типа «слушайте и повторяйте за преподавателем», однако предлагаются также другие типы, напр.

Образуйте словосочетания и произнесите их вслух, учитывая представленные выше правила произношения сочетаний *-ie (-ия)* в именах существительных. Если это нужно, поставьте правильные окончания существительных:

мобільное	свидáние
Я прошú	своё мнѐние
нелóвкое	приложѐние
вы́сказал	знáние
стáршее	безобráзие!
сдѐлать	прощѐние
дурнóе	поведѐние
Что за	положѐние
До	поколѐние
практи́ческое	предложѐние

[Walczak 2018, 84]

Используется также индуктивно-дедуктивный способ введения новых знаний. В начале раздела, перед подачей нового материала, дается небольшой методический комментарий, а затем в некоторых случаях «старт-упражнение», напр.:

² Ср. базовые принципы подачи материала в книге: [Januszkiewicz 1989, 3–5].

Произнесите три разных согласных звука: ł [ц] / l [л] / л [ł], затем попробуйте прочитать данное предложение на польском языке, заменяя польский [ц] русским [л]:

Płyną lzy zlej zolzy.

Siedziała małpa na płocie i jadła słodkie łakocie [Walczak 2018, 23].

Такой вид упражнения также дает студентам возможность услышать разницу в произношении звуков в русском и польском языках.

Как уже было сказано выше, существенным моментом в процессе изучения иностранного языка является влияние фонетической системы родного языка. Явление интерференции, появляющееся в результате наложения структур одной языковой системы на другую, приводит к нарушениям функционирования этих систем. Чаще всего интерференция встречается именно на уровне фонетическом, поскольку именно произношением, как правило, овладеть трудно, особенно в старшем возрасте. В своей работе о лингвистических основах обучения артикуляции Нина А. Любимова подчеркивала, что

фонетическая интерференция тормозит формирование фонетической базы на данном языке. Ее действие проявляется как при производстве, так и при восприятии речи. Результатом этого является нарушение взаимодействия слуховых и произносительных навыков на изучаемом языке [Любимова 2011, 15].

Фонетические элементы польского языка переносятся на русский из-за различий в системах вокализма и консонантизма, а также из-за иной артикуляционной основы. Значимой проблемой является и постановка ударения. Подвижное ударение в русском языке может влиять не только на произношение, но и на значение слова. Поэтому автор руководствовался необходимостью подчеркнуть трудные моменты в овладении правильным произношением в русском языке, особенно те, в которых наблюдается интерференция польского языка. Близость фонетических систем обоих языков влечет за собой не только позитивные, но и негативные последствия, которые могут привести к нарушению коммуникации. В результате такого подхода из сборника упражнений автоматически были исключены те элементы, в которых обнаруживается аналогия фонетических систем польского и русского языков: наличие пар звонких и глухих согласных (напр. [b] – [p], [d] – [t]), оглушение согласных в конце слова (напр. друг [druk] – dróg [druk], сад [sat] – sad [sat]), в середине слова (напр. сладкий [słatkij] – słodki [sʋotki]), наличие некоторых одинаковых мягких согласных (напр. [nʹ] – [ń], конь – koń), в том числе факт, что у всех заднеязычных и губных звуков русского и польского языков есть

их мягкие соответствия (напр. [gʲ], погибать – ginąć; [mʲ], месяц – miesiąc), а также артикуляционная характеристика большинства твердых согласных (напр. не смягчаются ни в польском, ни в русском согласные: [ʒ], жизнь – życie; [ʂ], шеф – szef; [c], цирк – cyrk). Из педагогического опыта автора следует, что в перечисленных случаях наблюдается позитивная интерференция польского произношения, при которой достаточно обратить внимание учащихся на эту аналогию. Больше внимания следует уделить явлениям, которые не свойственны фонетической системе польского языка, например, редукция гласных (т.н. аканье, иканье), сохранение звонкости согласных в некоторых сочетаниях (напр. твой [tvoj] – в отличие от польского twój [tfuj]; квас [kvas] – в отличие от kwas [kfas]); одновременно с этим необходимо осваивать звуки, не свойственные фонетической системе польского языка, а также обращать внимание на различие в артикуляции отдельных звуков. В книге обращается внимание на мешающие пониманию фонологические ошибки (нарушение фонемных оппозиций), такие как твердость и мягкость согласных. Эти ошибки исправляются с помощью упражнений типа:

Слушайте, повторяйте, читая пары слов:

пóлка – пóлька (rółka – Polka)	молл – моль (centrum handlowe – mól)
стал – сталь (został, stał się <i>kimś</i> – stal)	ел – ель (jadł – świerk)
дал – даль (dał – dal)	жал – жаль (ściskał – szkoda)
цел (<i>kr. forma</i>) – цель (cały – cel)	[Walczak 2018, 24]

У изучающих русский язык часто наблюдается негативное влияние польской фонетики: ученики естественным образом заменяют звуки другими, подобными с точки зрения места артикуляции, например, польское [ć] вместо мягкого русского согласного звука [čʲ], польский согласный звук [l] вместо русского [л], что следует признать негативной интерференцией. Поэтому одним из основных приемов был такой выбор пар межъязыковых омонимов, похожих по написанию и содержащих похожие (но не идентичные) с точки зрения места и способа артикуляции звуки, чтобы учащийся, произнося их вслух, мог сразу услышать несоответствие между польским и русским языками (напр. клуб – klub, фильм – film, чистый – czysty, борщ – barszcz, быть – być, царь – car и т. д.).

Среди типичных ошибок иностранцев, говорящих на русском языке, можно отметить не только неверную артикуляцию некоторых гласных и согласных, но и нарушение ритма слова, ошибочную постановку ударения. Поэтому во всех предлагаемых автором упражнениях ударение обозначено графически (кроме упражнений, в которых надо самостоятельно поставить ударение).

Важным моментом является также типичная для русского языка речевая интонация. Данное учебное пособие учитывает факт, что интонация несет определенное коммуникативное задание: она не только выражает эмоции говорящего, но и должна выражать цель его высказывания и воздействовать на эмоции слушающего. На этот аспект обратила внимание Ирина Г. Торсуева, описывая интонацию не с точки зрения синтаксической структуры, а с точки зрения воплощения коммуникативной функции [Торсуева 1979, 5]. Согласно такому подходу, упражнения на развитие интонации в книге – это упражнения с коммуникативной установкой, направленные на выработку навыков эффективной коммуникации и основаны на реальных ситуациях общения, напр.:

Обратите внимание на предложения с ИК-2, ИК-5, ИК-7. В мини-диалогах используйте все типы ИК в зависимости от контекста [Walczak 2018, 120–121]:

Како ² й айфóн?	Како ⁵ й айфóн!	Како ⁷ й айфóн!
– А у меня нóвый айфóн.	– Како ⁵ й крутóй айфóн!	– Я слýшал, у тебя нóвый айфóн.
– Како ² й айфóн?	– Да, гáджет с мнóжеством нóвых фúнкций и нóвым диза́йном.	– Како ⁷ й айфóн! Э́то же Samsung!
– Айфóн вóсемь.	– С умá сойтí...	
1. кака́я нóвость	5. како́й концéрт	
2. кака́я маши́на	6. како́й го́род	
3. кака́я у них ме́бель	7. како́й профе́ссор	
4. како́й талáнт	8. како́е улúчше́ние	

Предлагаемые в книге диалоги используются в качестве основной единицы обучения интонации; она как своего рода «техническое» умение, необходима для того, чтобы соотнести смысл высказывания с его звуковым, т.е. интонационным, оформлением.

Упражнения сборника базируются на языковом материале, иллюстрирующем фонетические явления русского языка: в частности, подобрана современная и часто используемая в речи лексика, в том числе разговорная, что способствует овладению правилами произношения. Учащиеся должны познавать фонетическую систему с помощью лексических единиц, которые потенциально могут появиться в их речи, поэтому курс предусматривает систематическое расширение словарного запаса во время обучения и не содержит такие лексические единицы, которые на текущем этапе обучения являются для учащихся лишними (напр. специальные термины, трудные слова книжного стиля, неологизмы), устаревшими или слишком трудными.

Автор старался также выбирать выражения, в которых не появлялись бы новые, не встречавшиеся ранее (в предшествующих частях курса) правила и трудности с точки зрения произношения. В качестве иллюстраций для объясняемых фонетических явлений в книге используются не только отдельные слова, которые зачастую лишены контекста для лучшей отработки произношения (особенно в нескольких первых уроках), но также диалоги и тексты песен, стихи, устойчивые словосочетания, идиомы, поговорки и скороговорки, а также ритмизированные фразы. В конце книги приведен перечень дополнительной литературы, в том числе главной литературы, которая является источником некоторых диалогов и упражнений.

Подводя итоги, надо сказать, что целью автора был отбор и презентация языкового материала, который должен помочь формированию правильных навыков у студентов, изучающих русский язык практически с нуля, а также исправление ошибочного произношения у тех, кто ранее уже учил его. Трудно не согласиться с мнением, что работать над фонетикой надо на любом этапе обучения; переносятся лишь акценты и меняются виды работ – от работы над звуком, к работе над словом, фразой, текстом [Акишина, Каган 2016, 165]. Упомянутый материал в книге *Fonetyka rosyjska. Praktyczny przewodnik po wymowie i intonacji z ćwiczeniami* должен смотивировать студента внести определенные изменения в привычную для него артикуляцию звуков речи, прежде всего не имеющих близких эквивалентов в родном языке.

Предпосылки разработки данного учебного пособия по фонетике русского языка для польских студентов и вышепредставленный подход к обучению фонетике полностью совпадает с мыслью Щербы, которой руководствовался также и автор:

для того, чтобы кого-либо в чем-либо убедить, публично или даже в частном разговоре, надо говорить выразительно и не смешно. Следовательно, для людей, желающих беседовать с иностранцами и на них воздействовать, необходимо усвоить хорошее произношение [Щерба 1974, 161].

Библиография

- Akišina Alla Aleksandrovna, Kagan Ol'ga Evgen'evna. 2016. *Učimsâ učit'. Dlá prepodavatelej rusko-go âzyka kak inostrannogo*. Moskva: «Russkij âzyk». Kursy [Акишина Алла Александровна, Каган Ольга Евгеньевна. 2016. *Учимся учить. Для преподавателей русского языка как иностранного*. Москва: «Русский язык». Курсы].
- Bastrikova Elena Mihajlovna. 2004. *Kommunikativnaâ kompetenciâ kak lingvodidaktičeskij fenomen*. V: *Russkaâ i sopostavitel'naâ filologiâ: Lingvokul'turologičeskij aspekt*. Kazan': Kazanskij

- gosudarstvennyj universitet: 43–48 [Бастрикова Елена Михайловна. 2004. *Коммуникативная компетенция как лингводидактический феномен*. В: *Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект*. Казань: Казанский государственный университет: 43–48].
- Bednarczuk Leszek. 2007. *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Bernštejn Sergej Ignat'evič. 1975. *Voprosy obučenîâ proiznošenîû (primeritel'no k prepodavanîû russkogo âzyka inostrancam)*. V: *Voprosy fonetiki i obučenje proiznošenîû*. Red. Leont'ev A.A., Samujlova N.I. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta: 5–49 [Бернштейн Сергей Игнатьевич. 1975. *Вопросы обучения произношению (применительно к преподаванию русского языка иностранцам)*. В: *Вопросы фонетики и обучение произношению*. Ред. Леонтьев А.А., Самуйлова Н.И. Москва: Издательство Московского государственного университета: 5–49].
- Buzanova Tamara Viktorovna. 2004. *Rol' i mesto fonetiki v processe obučenîâ inostrancev russkomu âzyku na načal'nom ètape*. V: *Ruskaâ i sopostavitel'naâ filologîâ: Lingvokul'turologičeskij aspekt*. Kazan': Kazanskij gosudarstvennyj universitet: 53–56 [Бузанова Тамара Викторовна. 2004. *Роль и место фонетики в процессе обучения иностранцев русскому языку на начальном этапе*. В: *Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект*. Казань: Казанский государственный университет: 53–56].
- Grzybowski Stefan. 1976. *Zakres współwymierności systemów fonologicznych języka polskiego i rosyjskiego*. В: *Gramatyka konfrontatywna języka polskiego i rosyjskiego*. Red. Bajor K., Grzybowski S., Wawrzyńczyk J. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Grzybowski Stefan. 1986. *Z zagadnień konfrontacji fonologicznej języka polskiego i rosyjskiego*. «Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Filologiczne – Filologia Rosyjska» z. 27 (10): 163–179.
- Isačenko Aleksandr Vasil'evič. 1963. *Opyt tipologičeskogo analiza slavânskikh âzykov*. «Novoe v lingvistike» вып. III: 106–121 [Исаченко Александр Васильевич. 1963. *Опыт типологического анализа славянских языков*. «Новое в лингвистике» вып. III: 106–121].
- Januszkiewicz Irena. 1989. *Praktyczna fonetyka języka rosyjskiego (Głoski. Rytmika. Intonacja. Akcenty)*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Lûbimova Nina Aleksandrovna. 2011. *Lingvističeskie osnovy obučenîâ artikulâcii russkikh zvukov*. Moskva: «Russkij âzyk». Kursy [Любимова Нина Александровна. 2011. *Лингвистические основы обучения артикуляции русских звуков*. Москва: «Русский язык». Курсы].
- Metodika obučenîâ russkomu âzyku kak nerodnomu*. 2015. Red. Lysakova I.P. Moskva: Izdatel'stvo «Rusajnc» [Методика обучения русскому языку как неродному. 2015. Ред. Лысакова И.П. Москва: Издательство «Русайнс»].
- Rapanovič Alla Nesterovna. 1973. *Fonetika francuzskogo âzyka. Kurs normativnoj fonetiki i dikcii*. Moskva: Vyššaâ škola [Рапанович Алла Нестеровна. 1973. *Фонетика французского языка. Курс нормативной фонетики и дикции*. Москва: Высшая школа].
- Skrundowa Zoja. 1980. *Sprawność mówienia w nauczaniu języka rosyjskiego*. Warszawa: WSiP.
- Sawicka Irena. 1974. *Struktura grup spółgłoskowych w językach słowiańskich*. Wrocław: Ossolineum.
- Šerba Lev Vladimirovič. 1974. *Âzykovaâ sistema i rečevaâ deâtel'nost'*. Leningrad: Nauka [Щерба Лев Владимирович. 1974. *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград: Наука].
- Šibko Natal'â Leonidovna. 2014. *Obšie voprosy metodiki prepodavanîâ russkogo âzyka kak inostranogo*. Sankt-Peterburg: Zlatoust [Шибко Наталья Леонидовна. 2014. *Общие вопросы методики преподавания русского языка как иностранного*. Санкт-Петербург: Златоуст].
- Torsueva Irina Georgievna. 1979. *Intonaciâ i smysl vyskazyvaniâ*. Moskva: Nauka [Торсуева Ирина Георгиевна. 1979. *Интонация и смысл высказывания*. Москва: Наука].
- Walczak Jakub. 2018. *Fonetyka rosyjska. Praktyczny przewodnik po wymowie i intonacji z ćwiczeniami*. Warszawa: PWN.

Summary

On a new Russian phonetics course book for Polish students

The article concerns theoretical premises leading to the development of a comprehensive Russian pronunciation course for foreigners. The author of *Fonetyka rosyjska. Praktyczny przewodnik po wymowie i intonacji z ćwiczeniami*, was guided by two principles, meaning that the phonological system of the native language may be a starting point and the articulation base for learning foreign pronunciation as well as that the next learning units should be based on the most difficult parts of Russian phonetics – especially those in which an interference with Polish language is observed, and those which involve pronunciation mistakes, frequently made by Polish speaking people learning Russian. Finally, the material layout consists of simultaneous isolation of difficulties during the systematic introduction of the new phonetic elements.

Key words: Russian phonetics, course book, pronunciation, Russian as a foreign language

Joanna Wasiluk

DOI: 10.31648/apr.4467

Uniwersytet Warszawski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8994-8177>

j.wasiluk@uw.edu.pl

Специфика речевого воздействия в рекламе (на примере российских женских журналов)

В настоящее время реклама – это не только, как гласит известный лозунг, – двигатель торговли, но и наша реальность. Согласно научной литературе реклама определяется как:

1. любая платная форма неличного представления и продвижения идей или услуг от имени известного спонсора;

2. платное, однонаправленное и неличное обращение, осуществляемое через средства массовой информации и другие виды связи, агитирующие в пользу какого-либо товара, марки, фирмы (какого-то дела, кандидата, правительства) [Ромат, online].

Другими словами, рекламу можно определить как информирование людей различными способами о потребительских характеристиках товаров и преимуществах различных видов услуг с целью реализовать и создать на них активный спрос [Сердобинцева 2010, 5].

Учитывая, что реклама вызывает интерес ученых из разных областей науки: социологов, психологов, экономистов, лингвистов и др., многие исследователи считают ее искусством и наукой одновременно, так как

в ней эффективно соединяются информация и знания, полученные из гуманитарных наук (науки о поведении человека), с мастерством и творчеством коммуникативных искусств (литература, драматическое искусство, театр, графика, фотография и т. д.) с целью мотивирования, видоизменения или усиления чувств, убеждений, мнений и поведения потребителя [Бове, Аренс 1995, 6].

С точки зрения системы лингвистических средств понятие языка рекламы основывается на категориях прагматики – «выборе языковых средств как результате их оценки, их соответствия определенному модусу речи. Реклама должна быть понятной, емкой, легко запоминающейся, интригующей и убедительной» [Ильясова, Амири 2015, 16].

Следовательно, исходя из вышеизложенного, под рекламным текстом понимаем текст, представленный в письменной форме, заранее подготовленный, обладающий автономностью, изначально направленный на донесение до адресата определенной информации, с преобладающей коммерческой целью – привлечения внимания адресата к тому или иному виду товара.

Рекламный текст, несомненно, является особым типом текста, и от его языкового выражения зависит успех рекламы и его прагматический потенциал. Однако несмотря на то, что единицы всех уровней языка задействованы в создании текста, который способен привлечь внимание и запомниться, все-таки особое место отводится лексике, «обладающей, по мнению специалистов, наиболее воздействующим речевым потенциалом среди прочих языковых средств. Именно лексика формирует человеческие потребности, воздействует на чувства, желания, ценностные ориентации потребителей» [Ильясова, Амири 2015, 21].

Притом следует отметить, что прагматический потенциал тесно связан с эффективностью рекламы. Как подчеркивает Владимир Васильевич Тулупов, занимающийся теорией рекламы, ее эффективность заключается в выделении целевой аудитории, которая определяется как «совокупность потенциальных или существующих потребителей, принимающих покупательские решения или оказывающих на них влияние» [Тулупов 2011, online]. Как нам кажется, выделение целевой аудитории – это существенный фактор, который обуславливает не только прагматический потенциал, но и подбор соответствующих средств из разных уровней языка.

Однако воздействовать на потребителя можно, используя как прием убеждения, так и манипуляции, которая носит отрицательный характер¹. В рекламном тексте, основанном на убеждении, рекламодатель представляет преимущества своего товара или же апеллирует к эмоциональной сфере потребителя играя на его чувствах [Fus, online]. За манипуляцией, в свою очередь, скрывается некий обман, т. е. о чем-то умалчивается, что-то недоговаривается, представляется в совсем другом свете. Мы, как адресат рекламы, осознаем, что суть рекламного текста состоит не в передаче информации о товаре, а в побуждении потребителей к его приобретению. Тем не менее, мы надеемся, что это не так [Bralczyk 1995, 25–27]. Именно поэтому, создатели рекламных текстов придают им долю достоверности, заранее определяя целевую аудиторию и ее предпочтения для того, чтобы соответствовать ее ожиданиям

¹ Ср. манипуляция – это вид психологического воздействия, искусное исполнение которого ведет к скрытому возбуждению у другого человека намерений, не совпадающих с его актуально существующими желаниями [Доценко 1997, 59–60].

и таким образом завоевать ее симпатию. Язык же, предоставляет широкий спектр разнообразных средств и приемов воздействия таким образом, что факт влияния будет незаметен и трудно определим.

Немаловажную роль в плане воздействия на реципиента отыгрывает и структура рекламных текстов. Согласно научной литературе рекламный текст состоит из пяти основных элементов, к которым принадлежит [Сердобинцева 2010, 24–31]:

1. Заголовок – привлекает внимание читателя к рекламе и является ее стержнем, наиболее сильным позывом к покупке. Как правило заголовок должен: привлечь внимание (напр. при помощи выделения шрифтом), быть нацелен на определенную аудиторию, вводить читателя в главную часть рекламного текста, отражать коммерческую идею, содержать информацию о пользе, которую получит потребитель, сделав покупку товара, а также отражать те новые качества товара, которые отличают его от других.

2. Подзаголовок – т. н. маленький заголовок, который набирается более мелким шрифтом, чем заголовок, но более крупно, чем основной текст, и обычно выделяется жирным шрифтом или контрастным цветом; содержит важные факты, подкрепляет информацию заголовка и делает ее более запоминающейся.

3. Основной текст – раскрывает подробности, которые должны склонить клиента к покупке, т. е. разъясняет, что представляет собой продукт, чем он будет полезен потребителю, где его можно купить и сколько он стоит.

4. Подписи и комментарии – в подписи помещается дополнительная информация о продукте или услуге; комментарии – это похожие на подписи фрагменты текста, при помощи линии или стрелки соединенные с элементами фотографии или иллюстрации;

5. Слоган (рекламного лозунга) – рекламный словесный эквивалент логотипа фирмы, «рекламный лозунг: четкая, ясная и сжатая формулировка рекламной идеи, которая легко воспринимается и запоминается» [Ульянов 2007, 92].

Некоторые исследователи выделяют также т. н. эхо-фразу (англ. *tag-line*), которая завершает вербальную часть рекламного текста и несет большую функциональную нагрузку, так как в той или иной форме вновь повторяет главный рекламный аргумент, а также придает рекламному тексту завершенность. Как правило, в заключительной эхо-фразе звучит название рекламируемой торговой марки или продукта в сочетании с запоминающимся выражением или рекламным слоганом [Добросклонская 2005, online].

Притом следует также отметить, что структуру рекламных текстов можно разделить, согласно Елене Николаевне Сердобинцевой [Сердобинцева 2010, 24] на две группы, т. е.:

1. выделенные рекламные тексты, включающие в себя все элементы, которые читатель замечает при первом взгляде на рекламу; они обычно набираются крупным шрифтом, чтобы привлечь внимание читателя;

2. основные рекламные тексты, включающие в себя элементы, которые должны быть прочитаны и поняты читателем.

Все вышеперечисленные элементы рекламного текста являются существенными, так как способны привлечь внимание потенциального потребителя и воздействовать на его сознание, заставляя его, таким образом, приобрести товар или услугу. Однако, в настоящее время рекламный текст, как правило, состоит или только из выделенного текста, где основную роль отыгрывает заголовок, или же из выделенного вместе с основным.

В нашем анализе мы обращали особое внимание на слоган, поскольку он является флагом рекламного объявления, заголовок и эхо-фразу. Именно слоган рассматривается как формулировка рекламной идеи, отражающая и укрепляющая трогательную веру клиента в замечательные средства его продукта [Ильясова, Амири 2015, 20], заголовок заставляет нас обратить внимание на данный продукт, а эхо-фраза способствует лучшему запоминанию рекламы.

Итак, создание рекламы – «это творческий процесс, основанный на профессионализме, на определенной совокупности знаний и навыков, поэтому и составление рекламного текста требует знания определенных правил и закономерностей, в том числе правил построения грамотного и выразительного текста» [Ксензенко 2003, 337]. Именно обладание соответствующими знаниями и умениями, позволяет подобрать и использовать те средства, которые сделают рекламу более убедительной, следовательно, более эффективной и успешной. Причем существенную роль отыгрывают не только вербальные, но и визуальные, графические элементы, сопровождающие рекламный текст, являющиеся неотъемлемой частью печатной рекламы, так как они делают ее более яркой и привлекательной, таким образом, убеждая потребителей в необходимости приобретения определенных товаров и услуг.

Следовательно, в нашем анализе мы не только сосредоточились на лексических и стилистических средствах, но и графических элементах, используемых в тех печатных рекламах, адресатом которых являются женщины. В основном мы анализировали материал, взятый из ежемесячников «Караван историй» и «Домашний очаг», которые являются российскими массовыми

изданиями и считаются одними из наиболее доступных и популярных на рынке. Рейтинг читателей журналов согласно данным медиаизмерителя TNS² за период с декабря 2017 г. по апрель 2018 г. составляет: «Домашний очаг» – 1102,8 (1,8%), «Караван историй» – 2478,6 (4.1%).

«Домашний очаг» – это русское издание американского журнала «Good Housekeeping», который представляет собой социально-бытовой вид журнала. По характеру информации журнал определяется как универсальное издание, т. е. рубрикация охватывает основные темы, такие как «Семья», «Красота», «Мода», «Здоровье».

«Караван Историй» – это журнал, который презентует себя как содержащий эксклюзивные материалы о жизни звезд, смелые признания в жанре романа и фотопроекты Екатерины Рождественской (портреты знаменитых современников в неожиданных образах), которые стали визитной карточкой журнала. Постоянными рубриками являются: «Искусство жить», «Звездный след», «Факт», «Love story», «Династия», «Фантазии», «Штрих», «Гороскоп», «Имена», «Империя». Не во всех четко можно определить их тематическое направление, но, по сути, большинство рассказывают биографии людей, которые прославились в чем-либо.

Итак, относительно графики, следует отметить, что подавляющее большинство товаров (особенно это касается косметики), сопровождается иллюстрацией, которую в женской рекламе «отличает внимание к физической красоте женщины, эстетическая привлекательность, внимание к домашним интерьерам, семейным и романтическим сценам» [Лысакова, Корочкова 2005, 412]. В основном на них изображены модели, известные звезды кино и телевидения, певицы, которые представляют рекламируемый товар и дают ему высокую положительную оценку [Там же].

Кроме того, существенным является подбор соответствующих графических средств, определяемых, согласно научной литературе, как *графическая игра*, под которой понимается «манипулирование средствами графики, к которым относят: буквы, знаки препинания», а также и другие средства, напр.,

различные приемы сокращения слов, использование пробелов между словами, прописных букв, отступов, возможных подчеркиваний, а в печатном воспроизведении текста – к тому же и шрифтовых выделений. В некоторых случаях в письменном и печатном воспроизведении текста используется знак ударения [РЯЭ 1997, 102].

² <http://mediascope.net/services/media/media-audience/press/information/ratings/>.

Одним из таких приемов является графическая трансформация рекламных текстов, т. н. псевдочленение. Его суть заключается в том, что посредством замены шрифта (изменения размера, цвета, очертаний букв) из ключевого слова извлекается дополнительный, как бы незапланированный смысл, однако непосредственно связанный с основным [Ильясова, Амири 2015, 92], напр.:

**НОВЫЙ КОМПАКТНЫЙ
КРОССОВЕР СИТРОЁН С3 AIRCROSS¹**

Караван историй, 04/2018

Слово *ваудорожник* состоит из двух слов: восклицательного слова *вау* заимствованного из английского языка (*wow*), обозначающего ‘восторг’, ‘удивление’, и слова *дорожник*, которое толкуется как «специалист по строительству, ремонту и эксплуатации дорог, городских улиц; рабочий занимающийся строительством, ремонтом дорог» [Ожегов, Шведова 1999, 176]. Таким образом, в заголовке подчеркивается исключительность, непревзойденное качество автомобиля, который вызывает лишь восторг и независимо от дорожных условий – не подведет.

Заголовок в данном случае – это также пример графического окказионализма, т. е. явления свойственного только газетной речи, так как оно связано с необычным использованием шрифтов [Кривенко 1994, 123]. Притом слова с графически выделенным сегментом могут иметь разные обозначения. Елена Вячеславовна Маринова называет их *визуальными неологизмами*, или *неологизмами-написаниями*, подчеркивая, что их новизна «выражается» в их написании [Маринова 2005, 127–128]. В свою очередь Татьяна Витальевна Попова предлагает обозначить все случаи игры с графическими средствами языка общим термином *графодеривация*, а сами единицы – *графодериватами* [Попова 2007, 230–231].

Приведенный выше прием выделения шрифтом, а также цветом является довольно распространенным в женской рекламе и именуется как шрифтовывыделение³. Причем обязательным компонентом здесь следует считать размер шрифта, поскольку заголовки всегда печатаются большим, чем остальной текст (часто жирным) шрифтом. Такие компоненты, как вид и цвет шрифта, имеют опциональный характер, дополнительно подчеркивая характер и тематику текста [Mańkowska 2013, 163]. Приведем несколько примеров:

Караван историй, 06/2018

Домашний очаг, 12/2017

Караван историй, 04/2018

Домашний очаг, 05/2018

На основании приведенных примеров можно сделать вывод, что для рекламного текста достаточно существенным фактором является связь между его темой, выраженной в заголовке и графической формой (подбор вида и цвета шрифта). К тому же разбивка заголовка на части, с использованием разнообразных видов шрифтов и цвета, дает возможность подчеркнуть самые существенные его компоненты, а также способствует возникновению у реципиента желаемых коннотаций.

³ См. подробнее об этом: [Ильясова, Амири 2015, 92–115].

Вербальные компоненты дают не меньше возможностей эффективно воздействовать на сознание потребителей и хотя, как мы отметили выше, структура рекламных текстов состоит из пяти компонентов, то в большинстве случаев отмечаются три из них: заголовок, основной текст и эхо-фраза. Как показали предыдущие примеры, заголовок печатается более крупным шрифтом, отличающимся от основного текста также по цвету, так как он обладает самой большой силой воздействия наряду с эхо-фразой. Причем необходимо отметить, что данная сила, во многом зависит от типа заголовка, так как рекламные заголовки можно разделить на две группы [Бове, Аренс 1995, 74]:

1. заголовки прямого действия; они обращены к целевой аудитории и подразделяются на:

- а) информативные заголовки – четко информируют о категории товара и как можно яснее выражают торговую предпосылку (преимущества товара);
- б) заголовки о полезных свойствах – заголовки дают прямое обещание хороших качеств товара;
- в) заголовки содержащие команду – призывают к действию, они мотивируют поступки читателя через страх или эмоциональные переживания;

2. косвенные заголовки; они не столь информативны, однако могут более эффективно привлекать внимание читателей и подразделяются на:

- а) провоцирующие заголовки – вызывают любопытство у читателя и заставляют прочитать основной текст, как правило сопровождаются иллюстрацией;
- в) вопросительные заголовки – вопросы привлекают внимание, могут озадачивать, заставляя думать, и приглашают читателя к участию в развитии сюжета.

Косвенные заголовки являются более провоцирующими и интригующими, так как используют двусмысленность и любопытство, заставляя прочитать рекламный текст до конца, чтобы понять их смысл. Именно с этой целью, используется в заголовках прием обращения к адресату, напр., 1) Твоя прическа готова к любым сюрпризам (лак для волос; КИ10_2017); 2) Твой королевский взгляд (тушь для ресниц; КИ11_2017); 3) Polaris – твой бьюти секрет (фен; КИ06_2018).

Необходимо также отметить, что содержание заголовка чаще апеллирует к чувствам, чем к рассудку. Именно поэтому столь же часто встречаются в заголовке и повелительные конструкции как единственного, так и множественного числа, что в свою очередь тоже является формой обращения к адресату. Благодаря этому в подсознании адресата возникает ассоциативная связь между названием бренда, его продуктами и определенными положительными качествами данного товара, напр., 1) Продли молодость с Менопейс

(КИ9_2017), 2) Найди свой путь к сильным волосам (Pantene; КИ11_2017), 3) Брось вызов времени! (КИ02_2018), 4) Живи смелее (Libresse; КИ03_2018), 5) Не покупай машину. Купи места в центре событий (Hyundai SOLARIS; КИ06), 6) Становись моложе с каждым днем! (Карнозин, таблетки; КИ04_2018), 7) Прикоснитесь к прекрасному (ювелирные изделия Sokolov; КИ11_2017), 8) Блистайте этой весной (краска L'Oreal; КИ04_2018), 9) Возьмите лечение шрамов в свои руки! (Котрактубекс; ДО11_2017).

Наряду с повелительными конструкциями, с той же целью, чтобы апеллировать к чувствам реципиента, используются вопросительные и восклицательные конструкции, напр., 1) Каким должен быть автомобиль будущего? (KIA Rio; КИ9_2017), 2) Жизнь без паузы? Это возможно! (средство от климакса; КИ10_2017), 3) А ваш уход становится эффективнее с каждым днем? (крем L'Oreal; КИ12_2017), 4) Что может бросить вызов лазерным процедурам? (крем L'Oreal; КИ03_2018), 5) Любишь сладкое, но боишься калорий? (батончик Турбослим; ДО12_2017), 6) Нужно выглядеть великолепно, но времени совсем нет? (крем Faberlic; ДО03_2018), 7) Пока ты спишь! LibraDerm (КИ09_2017), 8) Вот это да! Вот это волосы! (Head Shoulders; КИ09_2017), 9) Страсть к настоящему! (конфеты; КИ09_2017), 10) Оставаться всегда собой! (Климаксан; КИ9_2017), 11) И сухой, и влажный кашель с Ренгалином Вам не страшен! (КИ11_2017), 12) Что он себе позволяет! (KIA Picanto; КИ03_2018), 13) Спокойные ночи, счастливые дни! (успокаивающее средство Триптофан; КИ03_2018), 14) Золотой источник красоты и здоровья! (хлопья; КИ04_2018).

Использование приведенных выше конструкций способствует сокращению эмоциональной дистанции между адресантом и адресатом для того, чтобы затем, в основной части текста, раскрыть «уникальные», «исключительные» свойства определенного товара и окончательно убедить потребителя в необходимости его приобретения. С этой целью используются самые разнообразные лексические средства, основная задача которых заключается в том, чтобы подчеркнуть преимущества и исключительность товара по отношению к другим, напр., 1) *Чистая сенсация* в уходе за волосами (Pantene; КИ9_2017); 2) *Инновация* в индустрии красоты. *Впервые* в линейке Mary Kay! (ДО01_2018), 3) *Инновационный* комфорт в естественном движении с 1963 г. (обувь Ессо; ДО03_2018), 4) *Самое роскошное* питание для Ваших волос (Elseve; КИ03_2018), 5) Наш *легендарный* активатор молодости (Lancome; ДО03_2018), 6) *Эксклюзивная* коллекция (помады от Fabrlic; ДО04_2018).

Частое использование рекламодателями слов типа *инновация*, *новый*, *новинка*, *впервые*, продиктовано их стремлением подчеркнуть соответствие товара новейшим трендам, напр., 1) *Инновация* лаборатории Faberlic

(КИ12_2017), 2) *Новый подход* к украшениям (КИ9_2017), 3) *Новая формула* (крем L’Oreal; КИ12_2017), 4) *Новинка* Тональная основа Healthy Skin Harmony (КИ9_2017); 5) *Впервые* крем-эксперт для Y-зоны (Д003_2018).

С той же целью – убеждения адресата в исключительности товара, используются заимствованные из английского языка термины, а также приводятся «доказательства» качества и его безупречности, напр., 1) *Омолаживающие гиалуроновые нити + matrixyl 3000* (крем Eveline; Д012_2017), 2) *Технология 4D target* на основе *кислородных дронов* (бальзам Faberlic; Д01_2018), 3) *Без парабенов, без силиконов, без синтетических красителей* (тоник Garnier; Д01_2018), 4) *Про-Ксилан* активирует выработку коллагена кожи, *Нерес* и *Hedione* ускоряют процессы регенерации, *гиалуроновая кислота* интенсивно увлажняет кожу (крем Vichy; Д04_2018), 5) *Клинически доказано* (крем L’Oreal; КИ12_2017), 6) *Доказано наукой*. Проверено мной (крем Faberlic; КИ2_2018).

В заголовках современных рекламных текстов, адресованных женщинам, можно отметить также достаточно широкое использование стилистических средств, таких как:

1. Метафора: 1) *Свежее решение* Пластырь-ингалятор ДЫШИ (КИ10_2017), 2) Тушь Lash Crown Твой *королевский взгляд* (КИ11_2017), 3) *Счастье украшает* (украшения Адамас; КИ12-2017), 4) *Глубокое дыхание Вашей кожи* (Faberlic; КИ12_2017), 5) *Красота в силе* (шампунь Pantene; КИ04_2018);

2. Гипербола: 1) *Миллионы сочетаний* (Swarovski; КИ9_2017), 2) *Максимальный уход и защита* (Libresse; КИ03_2018), 3) *Непревзойденная* эластичная фиксация (Wellaflex; КИ06_2018), 4) *Мировая инновация!* (крем Eveline; Д012_2017);

3. Повтор: 1) *Сильные волосы – волосы* Pantene (КИ9_2017), 2) *Тонкий тонкий*, такой насыщенный (Lindt; КИ10_2017), 3) *Идеальный уход для идеального цвета* (краска L’Oreal; КИ02_2018), 4) *Настоящая природа настоящая наука для людей* (пен и хлопья; КИ04_2018);

4. Олицетворение: 1) Дарит ногам ощущение легкости и комфорта после тяжелого дня (крем Нормавен; КИ06_2018), 2) *Натуральные эффективные формулы*, которым нечего скрывать (Garnier; Д011_2017), 3) *Делает мир вкуснее* (майонез Махеевъ; Д011_2017).

Довольно распространенным является также использование фразеологизмов и разного рода созвучий, которые усиливают воздействующий эффект и способствуют легкому запоминанию рекламного текста, напр., 1) *Климаксан Оставаться всегда собой* (КИ9_2017), 2) *История нам по зубам!* (Lacalut; КИ11_2017), 3) *Брось вызов времени!* (краска Londa; КИ02_2018),

4) Часы *высшей пробы* (Ника; ДО11_2017), 5) *Возьмите* лечение шрамов *в свои руки!* (Котрактубекс; ДО11_2017), 6) Защита в *холодный сезон* от простуды и гриппа – *Анаферон!* (КИ10_2017), 7) *Виферон*. Когда *болеть не сезон!* (КИ12_2017), 8) Ребенок *спокоен* – *развиваться настроен!* (средство Тенотен; ДО11_2017), 9) *К истокам истинной красоты* (Lumene; ДО05_2018).

Приведенные выше примеры свидетельствуют о том, что составители рекламных текстов стоят перед довольно сложной задачей – составить яркий, легко запоминающийся и в то же время оригинальный текст на сравнительно небольшом пространстве. Это и обосновывает появление неологизмов вроде *ВАУДОРОЖНИК* (Citroen; КИ04_2018) и *КАСТОМИЗИРУЙТЕ ВАШУ ПОМАДУ* (Guerlain; ДО05_2018), а также рекламных слоганов таких как «И это все о Вас» (Clarins), «Ведь Вы этого достойны» (L’Oreal), «Все в восторге от тебя, а ты от Maybelline», «И жизнь, и сказка, и любовь» (кондитерская фабрика Победа), которые, в принципе, должны ассоциироваться с определенным брендом.

С той же целью используется и эхо-фраза, один из наиболее часто встречаемых и важнейших элементов структуры рекламного текста, так как она является заключением рекламного текста, передающим заодно значимость заголовка. Следовательно, чем эффектнее эхо-фраза, тем лучше запоминается реклама, т. е. ее воздействующий потенциал выше. В собранном материале мы отметили следующие примеры эхо-фраз: 1) Длительная свежесть, *вдохновленная природой* – «Ароматы *вдохновленные природой*» (Lenor; КИ11_2017), 2) Самое *роскошное питание* для Ваших волос – *Роскошь 6 масел* (Elseve; КИ03_2018), 3) Становись *моложе с каждым днем!* – Карнозин Эвалар делает Вас *моложе с каждым днем!* (таблетки Карнозин; КИ04_2018), 4) Эксперт *омоложения* – Интенсивное *омоложение* на клеточном уровне (крем Eveline; ДО12_2017).

Подводя итоги, следует отметить, что стремление к реализации воздействующей функции рекламных заголовков и слоганов влияет на подбор как лексических и стилистических средств, так и тех внеязыковых – графических. Несомненно, большим потенциалом обладают языковые средства, так как именно они предоставляют возможность выразить в заголовке, в наиболее сжатой форме, качества и преимущества определенного товара. Адресат рекламы, в данном случае женская аудитория, ознакомление с журналом начинается с перелистывания его страниц, обращая внимание лишь на те заголовки, которые каким-то образом его заинтриговали. Именно поэтому адресант рекламы пытается придумать такой заголовок, который отличался бы оригинальностью и экспрессивностью, учитывая при этом и его

оформление. Следовательно, большинство заголовков – это косвенные заголовки, в частности провоцирующие.

Учитывая количественный аспект, надо заметить, что в анализируемых журналах количество страниц, предназначенных для рекламных текстов составляет, в среднем, двадцать процентов. Половина из них – это реклама косметики (шампуни, кремы, духи и пр.), второе место занимают лекарственные средства, далее следует обувь, одежда, химические средства, бытовая техника и автомобили. Именно в случае косметики, очень существенным фактором является цвет, который обращает внимание адресата и способен повлиять на его эмоциональное состояние. Как подчеркивается «между цветовым решением рекламы и естественным восприятием человека существует определенная зависимость, т. е. каждый цвет вызывает подсознательные (...) ассоциации» [Ермакович 2002, 111].

В случае, анализируемых нами заголовков, слоганов и эхо-фраз, необходимо также отметить высокую степень их эмоциональности, что обусловлено использованием метафор, гипербол, олицетворений, а также определенных лексических единиц, в том числе заимствований, подчеркивающих престижность и уникальность. Использование повелительных, вопросительных и восклицательных конструкций, наряду с приведенными выше языковыми средствами, должно привлечь внимание реципиента и убедить его в необходимости приобретения продукта. Учитывая, что некоторые из них, появляются довольно регулярно, можно сделать вывод относительно сформировавшегося особого языка рекламных текстов. Существенным является также тот факт, что с их помощью создается определенный образ современной женщины, который в какой-то степени поддерживает существующие стереотипы, а в какой-то создает новые. Находят ли они свое отражение в нашей действительности – это уже тема для других рассуждений.

Библиография

- Bove Kortlënd, Arens Uill'ám. 1995. *Sovremennaâ reklama. Tvorčestvo v sostavlenii reklamnyh tekstov*. Moskva: DeNovo [Бове Кортлэнд, Аренс Уильям. 1995. *Современная реклама. Творчество в составлении рекламных текстов*. Москва: ДеНово].
- Bralczyk Jerzy. 1995. *Język na sprzedaż, czyli o tym, jak język służy reklamie i jak reklama używa języka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Dobrosklonskaâ Tat'ána Georgievna. 2005. *Medialingvistika: sistemnyj podhod k izučeniu âzyka SMI*. Moskva: Nauka. (online) <http://www.ffl.msu.ru/research/publications/dobrosklonskaya/dobrosklonskaya-medialingvistika.pdf> (dostup 21.05.2018) [Добросклонская Татьяна Георгиевна. 2005. *Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ*. Москва: Наука. (online)]

- <http://www.fl.msu.ru/research/publications/dobrosklonskaya/dobrosklonskaya-medialingvistika.pdf> [доступ 21.05.2018]).
- Docenko Evgenij Leonidovič. 1997. *Psihologiâ manipulâcii: fenomeny, mehanizmy i zašita*. Moskva: Izdatel'stvo MGU [Доценко Евгений Леонидович. 1997. *Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита*. Москва: Издательство МГУ].
- Ermakovič Svetlana Petrovna. 2002. *Gendernye aspekty reklamnogo teksta*. V: *Semantika âzykovykh edinic i kategorij v diahronii i sinhronii*. Red. Vaulina S.S. Kaliningad: Izdatel'stvo Kaliningr. gos. un-ta: 110–115 [Ермакович Светлана Петровна. 2002. *Гендерные аспекты рекламного текста*. В: *Семантика языковых единиц и категорий в диахронии и синхронии*. Ред. Ваулина С. С. Калининград: Издательство Калинингр. гос. ун-та: 110–115].
- Fus Agnieszka. 2010. *Język reklamy jako narzędzie perswazji i manipulacji na przykładzie wybranych polskich spotów telewizyjnych*. «Investigationes Linguisticae» vol. 19: 53–62. (online) <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/il/article/view/9714> (dostęp 21.05.2018).
- Il'âsova Svetlana Vasil'evna, Amiri Lûdmila Petrovna. 2015. *Âzykovaâ igra v kommunikativnom prostranstve SMI i reklamy*. Moskva: Nauka [Ильясова Светлана Васильевна, Амири Людмила Петровна. 2015. *Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы*. Москва: Наука].
- Krivenko Boris Vladimirovič. 1994. *Iz žizni okkazionalizmov*. «Russkaâ reč'» № 3: 122–124 [Кривенко Борис Владимирович. 1994. *Из жизни окказионализмов*. «Русская речь» № 3: 122–124].
- Ksenzenko Oksana Aleksandrovna. 2003. *Pragmatičeskie osobennosti reklamnykh tekstov*. V: *Âzyk SMI kak ob'ekt meždisciplinarnogo issledovaniâ*. Red. Volodina M.N. Moskva: Izdatel'stvo MGU: 334–353 [Ксензенко Оксана Александровна. 2003. *Прагматические особенности рекламных текстов*. В: *Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования*. Ред. Володина М.Н. Москва: Издательство МГУ: 334–353].
- Lysakova Irina Pavlovna, Koročkova Svetlana Aleksandrovna. 2005. *Âzykovye osobennosti genderno orientirovannoj reklamy*. V: *Slowo. Tekst. Czas – VIII, Człowiek we frazeologii i leksyce języków słowiańskich*. Materiały VIII Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Szczecin, 27–28 maja 2005 r.). Red. Aleksiejenko M., Horda M. Szczecin: Print Group: 411–414 [Лысакова Ирина Павловна, Корочкова Светлана Александровна. 2005. *Языковые особенности гендерно ориентированной рекламы*. В: *Слово. Текст. Czas VIII, Człowiek we frazeologii i leksyce języków słowiańskich*. Materiały VIII Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Szczecin, 27–28 maja 2005 r.). Red. Aleksiejenko M., Horda M. Szczecin: 411–414].
- Mańkowska Grażyna. 2013. *O kobietach i dla kobiet. Stereotyp płci w rosyjskojęzycznej prasie kobiecej*. Warszawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego.
- Marinova Elena Vâčeslavovna. 2005. *Vizual'nye neologizmy: novââ grafika «staryh» slov*. «Vestnik Nižegorodskogo universiteta im. N.I. Lobačevskogo». Seriâ «Filologijâ», vyp. 1 (6): 127–132 [Маринова Елена Вячеславовна. 2005. *Визуальные неологизмы: новая графика «старых» слов*. «Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского». Серия «Филология», вып. 1 (6): 127–132].
- Ožegov Sergej Ivanovič, Švedova Natal'â Ūl'evna. 1999. *Tolkovyj slovar' russkogo âzyka*. Moskva: Azbukovnik [Ожегов Сергей Иванович, Шведова Наталья Юльевна. 1999. *Толковый словарь русского языка*. Москва: Азбуковник].
- Popova Tat'âna Vital'evna. 2007. *Grafoderivaciâ v russkom slovoobrazovanii konca XX – načala XXI v.* V: *Russkij âzyk: istoričeskie sud'by i sovremennost'. III Meždunarodnyj kongress issledovatelej russkogo âzyka: Trudy i materialy*. Red. Remneva M.L., Polikarpov A.A. Moskva: MAKSS Press: 230–231 [Попова Татьяна Витальевна. 2007. *Графодеривация в русском словообразовании конца XX – начала XXI в.* В: *Русский язык: исторические судьбы и современность. III Международный конгресс исследователей русского языка: Труды и материалы*. Ред. Ремнева М.Л., Поликарпов А.А. Москва: МАКС Пресс: 230–231].

- Romat Evgenij Viktorovič. 2002. *Reklama*. Sankt-Peterburg: Piter. (online) <https://studfiles.net/preview/2867817/> (dostup 21.05.2018) [Ромат Евгений Викторович. 2002. *Реклама*. Санкт-Петербург: Питер. (online) <https://studfiles.net/preview/2867817/> (доступ 21.05.2018)].
- Russkij âzyk: Ėnciklopediâ*. 1997. Red. Karaulov Ū.N. Moskva: Bol'shaâ Rossijskaâ ėnciklopediâ [Русский язык: Энциклопедия. 1997. Ред. Караулов Ю.Н. Москва: Большая Российская энциклопедия].
- Serdobinceva Elena Nikolaevna. 2010. *Struktura i âzyk reklamnyh tekstov*. Moskva: Nauka [Сердобинцева Елена Николаевна. 2010. *Структура и язык рекламных текстов*. Москва: Наука.
- Tulupov Vladimir Vasil'evič. 2011. *Reklama: teoriâ i praktika*. Voronež: Izdatel'stvo Voronežskogo gosudarstvennogo universiteta. (online) <https://studfiles.net/preview/1603516/> (dostup 21.05.2018) [Тулупов Владимир Васильевич. 2011. *Реклама: теория и практика*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета. (online) <https://studfiles.net/preview/1603516/> (доступ 21.05.2018)].
- Ul'ânov Anatolij. 2007. *Slovar' terminov po reklame, marketingu, Atl, Btl i PR*. Moskva: ŪNITI-DANA [Ульянов Анатолий. 2007. *Словарь терминов по рекламе, маркетингу, Atl, Btl и PR*. Москва: ЮНИТИ-ДАНА].

Summary

Specificity of persuasion in advertising (based on Russian women's magazines)

This article analyses advertising texts published in Russian magazines for women and indicates the importance of the selection of appropriate graphics and lexical means (including word-formation). The aim of the analysis is to present the typology of linguistic means which are most commonly used in advertising texts, especially considering contemporary of life in society. Currently, we increasingly feel the lack of time and we are bombarded by new objects and concepts that appear at almost every step. The creators of advertising texts try to attract the attention of consumers in a variety of ways, so as to encourage them to buy goods. A significant (if not the leading) role is played by the language of advertising, which is reflected in the various forms of play-on-words as well as in the form of newly created words.

Key words: the impact of language, advertising text, structure of text ad slogan, graphic and lexical means

Тетяна Космеда

DOI: 10.31648/apr.4468

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-0380-8956>

kosmeda@gmail.com

Українсько-польські паралелі в системі фразеологічних біблеїзмів

Наприкінці XX – на початку XXI ст. простежуємо активний розвиток теолінгвістики як напряму мовознавства, що скерований на вивчення проблеми взаємозв'язку мови й релігії (Володимир Алексеєв, Надія Бабич, Катерина Бобирьова, Ірина Бугайова, Олександр Гадомський, Марія Скаб, Наталія Піддубна, Олеся Черхава та ін.). Основною одиницею теолінгвістики вважають *теонему*, а її різновидами – *біблеїзм* та *релігіолектизм*.

Існує чимало наукових студій, присвячених проблемі виокремлення статусу біблеїзмів. *Біблія*, без сумніву, стоїть біля витоків європейської культури, утворюючи «духовний код, що об'єднує народи християнських культур»¹ [Лилич, Мокиєнко, Степанова 1993, 51] і впливає на розвиток відповідних лінгвокультур. Войцех Хлебада наголошує, що навряд чи можна знайти європейську мову, яка не сприйняла б живильних соків текстів *Святого Письма* й «не дала би плодів у вигляді корпусу біблеїзмів – певної множинності виразів, зворотів і фраз біблійного походження» [Хлебада 2001, 276].

Під час опису формальної структури біблеїзмів учені керуються постулатом про те, що *біблеїзм* – це слово або вираз (сполучення слів). Дана Балакова, Харрі Вальтер, Наталія Венжинович, які уклали словник біблеїзмів під назвою *Лента біблейской мудрости* (2014), ототожнюють біблеїзми з крилатими виразами й словами біблійного походження, пор.:

Магія біблійних крилатих слів – у їхній «розчинюваності» в текстах літературних творів, публіцистиці й сучасному живому мовленні багатьох народів. Часто ті, хто говорить і пише, не усвідомлюють, що використовують біблеїзми, оскільки подібні вирази засвоєні ними ще з дитинства через розповіді батьків, з літературних творів, театру, кіно й телебачення [Мокиєнко, Балакова, Вальтер 2014, 6].

¹ Тут і далі тлумачення іншомовних текстів українською мовою авторські – Т.К.

Інші дослідники (напр. Едуард Солодухо, Сергій Гужанов, Євген Верещакін, Галина Ліліч) термін *біблеїзм* трактують як синонім до понять *біблійний зворот*, *фразеологічна одиниця біблійного походження*, *фразема біблійного походження* тощо. Хлебда пропонує свою дефініцію цього терміна. На його думку, *біблеїзм* –

це мовна одиниця, походження якої можна однозначно пов'язати з біблійними текстами, незалежно від її формальної структури (слово – словосполучення – речення) й семантичного статусу, закодована в мовній пам'яті певного народу й відтворена в текстах певної мови [Chlebda 1998, 17].

Однак учені переконані, що саме фразеологізм – основний структурний тип біблеїзмів з тієї причини, що значна частина фразеологічних одиниць входить не лише до спеціалізованих словників біблеїзмів, але й до загальнономовних фразеологічних і тлумачних словників.

На сьогодні простежено формування інтернаціонального фонду біблеїзмів-фразеологізмів, що мають своєрідне вираження в українській і польській лінгвокультурах. Зазначене знайшло відображення в першому в історії українсько-польської фразеографії *Короткому українсько-польському словнику ustalених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки* [Космеда, Гоменюк, Осіпова 2017]. Концепція цього словника ґрунтується на: а) теоретичному й практичному досвіді укладання словників подібного типу; б) виокремленні системи реєстрових одиниць, що мають, (1) неоднорідний статус стосовно репрезентації ментальності народу, його етнографічних особливостей, етикетних норм, моралі, специфіки психології, релігійних уподобань, національного характеру, тематики (ідеографічний аспект) і под., (2) різнорідний статус щодо структури, семантики й прагматики: це фразеологічні одиниці у вузькому значенні (єдності, зрощення, вирази, зокрема й термінологічні); паремії – прислів'я й приказки; словесні комбінації – еквіваленти слова, що частотні в повсякденному мовленні; (3) мають неоднорідну специфіку функціонування та відповідне стилістичне й стильове призначення [Див. докл.: Космеда 2017, 5–30].

Зауважимо, що проблема еквівалентності фразеологізмів у різних мовах постійно приваблює увагу мовознавців, насамперед тих, які працюють над укладанням двомовних чи багатомовних словників, зокрема Володимира Дубічинського й Тельмана Ройтера [Дубічинський, Ройтер 2012, 114–119; 2015; 2017, 353–358], Олену Левченко [Левченко 2011], Валерія Мокієнка, Дану Балакову, Харрі Вальтера [Мокієнко, Балакова, Вальтер 2014], Тетяну Космеду [Космеда 2015, 128–132], Войцеха Хлебду [Chlebda 1997; 2002;] та ін.

Мета цієї статті – проаналізувати характер еквівалентності фрагмента системи українсько-польських фразеологічних біблеїзмів на основі порівняння фразеологічних одиниць (у широкому трактуванні), що мають статус біблеїзмів, простежити загалом вияв українсько-польських паралелей у зазначеній ділянці. Вище було наголошено, що інваріантною ознакою біблеїзму є похідність з тієї або іншої книги *Святого Письма*, мотивованість цим текстом безпосередньо або опосередковано. Зазначена проблема не має на сьогодні остаточного вирішення.

Матеріалом для аналізу українсько-польських паралелей у системі біблійних фразеологізмів слугують 75 словникових статей *Короткого українсько-польського словника усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки*, серед яких виокремимо типи відповідних паралелей.

Перший тип – це фразеологічні біблеїзми, що є абсолютними чи відносними еквівалентами, оскільки загалом ці одиниці співвідносяться за системою актуальних параметрів: формою, семантикою й прагматикою, однак при цьому можливі певні формальні відмінності в репрезентації лексичних складників фразеологізму (повнозначних чи службових частин мови, синонімічних лексем, різних синтаксичних структур і под.), їхніх варіантів, що стосуються окремих компонентів фразеологізму чи його факультативних складників та ін. До цієї групи належать такі одиниці, як наприклад: **Берегти як зіницю ока (як око, як ока в голові) // Pilnować (strzeć) jak źrenicy oka (jak oka w głowie)** [Космеда, Гоменюк, Осіпова² 2017, 327], що в обох мовах репрезентує значення ‘пильно зберігати, старанно доглядати, охороняти що-небудь’.

Дещо іншим зразком вияву еквівалентності є фразеологізм **Адамове ребро (реберце) // Żebro Adama** [42] зі значенням ‘жінка’, що в обох мовах має іронічно-жартівливу тональність, однак в українській мові можливий варіант уживання лексеми *ребро* в зменшено-пестливій формі *реберце*, що в цьому разі може посилювати іронічність, у польській же мові такий варіант відсутній. Зазначене засвідчує тенденцію, яку дослідники виокремлюють стосовно характеристики української мови, – прагнення до «підвищення емоційної температури мовлення» (термін Анни Вежбицької) за рахунок частого вживання зменшено-пестливих форм. Ментальність українців, їхній національний характер вирізняється певною кардіоцентричністю (внутрішньою емоційністю, чутливістю), що відображено у великій кількості українських фразеологізмів з урахуванням й лексичних одиниць, що їх наповнюють [Див. про це докл.: Космеда 2000].

² Далі в дужках указуватимемо лише сторінку за цим джерелом.

Серед еквівалентних форм виявляємо й фіксацію фактів впливу польської мови на українську, що виражається в наявності варіантних форм з лексичними одиницями – запозиченими з польської мови, наприклад: **Блудний (марнотравний) син** // *Syn marnotrawny* (‘про людину, яка розкалася у своїх помилках’) [61]. Як бачимо, укр. *марнотравний* – запозичення з польської (*marnotrawny*). Аналогічно: **Козел відпущення (офірний)** // *Kozioł ofiarny* [182].

У системі еквівалентів також маємо одиниці, що частково відрізняються за формою, наприклад, уживання омонімічних форм прийменників, що може призвести до вияву інтерференції, неправильного використання прийменникових форм, зокрема укр. **на** та поль. **в (w)**, порівн.: **Бути на сьомому небі** // *Być w siódmym niebie*, хоч значення абсолютно еквівалентне – ‘виявляти найвищу міру радості, щастя, блаженства’ [72]. При тотожності семантики й прагматики простежуємо різні граматичні форми у складі фразеологізмів, наприклад, в українській мові у складі фразеологізму маємо прикметник *вавилонська*, а в польській – іменник *Babel*, порівн.: **Вавилонська вежа** // *Wieża Babel* [73]. В українській мові вжито форму однини іменника, а в польській – множини, наприклад: **Єгипетська тьма** // *Egipskie ciemności* [136].

Звісно, що певні відмінності формального оформлення фразеологізмів мотивовані граматичними правилами, наприклад, у польській мові, якщо вираз має термінологічний (усталений) характер, то прикметник стоїть на другому місці після іменника (для української мови прямий порядок передбачає на першому місці прикметник, а на другому – іменник), пор.: **Фіговий листок** // *Liść (listek) figowy* [309].

Фразеологізми української і польської мов різняться лексемами, які можна вважати міжмовними синонімами, як-от: укр. *вилити* й поль. *otworzyć*, що відповідає укр. *відкрити*, порівн.: **Вилити (свою) душу** // *Otworzyć duszę*. Ці паралелі, незважаючи на відмінність у складі лексичних одиниць, загалом мають одне й те саме значення – ‘щиро ділитися з ким-небудь найпотаємнішим, тим, що хвилює, наболіло’ [80].

Звичайно, у складі фразеологізмів-біблеїзмів простежуємо використання національно маркованих форм власних назв, пор.: **Поцілунок [від] Іуди** // *Pocałunek Judasza* [264]; **Хома невірний** // *Niewierny Tomasz* [312], що зумовлено національною маркованістю.

В українській мові лексеми *буква* й *літера* – абсолютні синоніми, проте в складі фразеологізму зафіксовано все-таки лексему *буква*, а в польській мові маємо слово *litera*, порівн.: **Мертва буква** // *Martwa litera (prawa)* [203].

Незначні відмінності у формальному вираженні фразеологізмів української й польської мов простежуємо й у таких випадках: **Віра горами рухає** // *Wiara*

góry przenosi [91]; **Відокремити зерна від плевел** // **Oddzielić (odróżnić) ziarno od plewy (plew)** [88]; **Відкривати (відкрити) очі** // **Oczy się otwierają** [88]; **Кидати (кинути) камінь (каменем, каменя)** // **Rzucić kamieniem** [178] та ін.

Як бачимо, в українській мові простежуємо більш широкий вияв варіативності та факультативності, що вважають однією з характерних рис української мови загалом. Пояснюють це переважно соціолінгвістичними причинами, зокрема значним впливом мов сусідніх народів на українську мову, що збільшувало її запозичувальний потенціал, оскільки український народ тривалий час перебував у складі сусідніх імперських країн, норма української мови й характеризується варіативністю, простежуємо коливання цієї норми [Див. про це: Космеда 2016а, 42–50; 2016б, 12–17]. Прикладами викладеної тези є такі фразеологізми: **Метати (розкидати, сипати) бісер (перли) свиням (перед свинями)** // **Rzucić perły przed wieprze** [204], – або: **Направляти (спрямовувати) [свої] стопи** // **Skierować kroki** [226], – чи: **Рвати волосся (коси, патла, чуб) [на голові, на собі]** // **Wyrywać (rwać, drzeć) włosy z głowy** [274], **Розривати ризи (одяг) [на собі]** // **Rozdzierać szaty** [276]. У польській мові варіативність чи факультативність простежуємо рідше, що пояснюємо більш стабільними нормами, їхньою усталеністю, пор.: **Тернистий шлях** // **Droga ciernista (cierniowa, krzyżowa)** [291]; **Терновий вінець (вінок)** // **Korona cierniowa (ciernista)** [291]; **Хліб насущний (насушний)** // **Chleb powszedni (codzienny)** [310]; **[Усі] як один (одна)** // **Jak jeden [człowiek (mąż)]** [330].

Простежуємо формальні відмінності, що полягають у невідповідності синтаксичних конструкцій, наприклад, виявом більш ускладнених реченневих структур, пор.: **Віддати кесареві кесарево, а Боже Богу** // **Oddać cesarzowi, co cesarskie, a Bogu, co boskie** [178].

Серед фразеологічних еквівалентів зустрічаємо приклади таких, що в одній з мов мають більш поширений склад за кількістю лексичних одиниць, наприклад: **Від Адама [починати]** // **Od Adama i Ewy [wywodzić, wyjaśniać itp.]** у значенні ‘від самого початку, з давніх-давен; дуже далеко’, пор. ілюстративний матеріал: «З безперестанними охами, сапанням та умліванням Проріха розказувала. Вона почала **від Адама**» (М. Коцюбинський) і «**Od Adama i Ewy do nas przynależał**» (Е. Orzeszkowa) [85].

Абсолютних еквівалентів та еквівалентів з незначними формальними відмінностями, про що йшлося вище, у досліджуваному матеріалі більшість, до них належать такі (подаємо за алфавітним принципом): **Вааламова ослиця** // **Balaama oślica** [74]; **Від усього серця** // **Z całego serca** [87]; **Вовк в овечій шкурі** // **Wilk w owczej (jagnięcej) skórze** [92]; **Волос (волосся) стає дибом (дубом, дуба)** // **Włosy stają dęba (jeżą się) [na głowie]** [93]; **Глас вопіючого (волаючого)**

в пустині (пустелі) // Głos wołającego na puszczy (pustyni) [100]; Усе до йоти // Co do joty [125]; До судного дня // Do sądnego dnia [129]; Заснути довіку (навіки, вічним сном) // Zasnąć na wieki [157]; Земля обітована // Ziemia obiecana [160]; Змітати (знести, стирати, стерти) з лица землі // Znieść (zetrzeć) z oblicza ziemi (z powierzchni) [164]; Ієрихонські мури (стіни) // Mury Jerycha [172]; Каїнова печать (клеймо, тавро) // Kainowe piętno (znamię) [176]; Колос на глиняних ногах // Kolos na glinianych nogach [184]; Лице (лицем) в лице // Twarz (twarzą) w twarz [197]; Люди доброї волі // Ludzie dobrej woli [200]; Манна небесна (з неба) // Manna niebieska (z nieba) [201]; На віки [вічні] // Na wieki [wieków] [212]; На лоні Авраамовому // [Pójść (udać się, przemieść się) na] łono Abrahama (Abrahamowe) [217]; На піску будувати (побудувати) // Budować na piasku [219]; Не хлібом єдиним живе людина // Nie samym chlebem człowiek żyje [237]; Нести свій хрест // Dźwigać [swoj] krzyż [239]; На на йоту // [Ani] Na jotę [242]; Око за око, зуб за зуб // Oko za oko [zab za zab] [246]; Після нас хоч потоп // Po nas choćby potop [256]; Преклоняти (преклонити) коліна // Paść (rzucić się) na kolana [267]; Продати за миску (зерна) сочевиці (за сочевину юшку) // Sprzedać (oddać) za miskę soczewicy [270]; Сіль землі // Sól ziemi [280]; Служити Мамоні // Służyć mamonie [282]; Содом і Гоморра // Sodoma i Gomora [283]; Соломонове рішення (вирішення) // Salomonowy wyrok [284]; Ставити крапку (крапки) над «і» // Postawić kropkę nad «i» [285]; Судний день (судна година) // Sądny dzień [288]; У (в) костюмі Адама (Єви) // W stroju Adama (adamowym, Ewy) [299]; Умивати руки // Umywać ręce [306]. Звичайно, цим переліком список еквівалентних фразеологізмів-біблеїзмів української й польської мов не обмежується.

Другий тип – це неповні семантико-прагматичні еквіваленти, тобто фразеологічні одиниці-біблеїзми, що не повністю збігаються за значенням і / чи прагматикою. Серед них такі, що частково відрізняються семантикою: значення однієї з одиниць може бути ширшим, тобто в одній мові одиниця однозначна, а в іншій – багатозначна. Наприклад, український фразеологізм **Каменя на камені не лишати (не залишити)** містить у своїй семантичній структурі два значення –

1. Розбити щось ущент, перетворити в руїни; знищити. *Δ Оті орди буквально не залишили від міста [Варшави] каменя на камені* (з журналу).
2. Гостро, нещадно критикувати що-небудь. *Δ – Звичайно, – Микола Ілліч хитро посміхнувся, – в цьому дискусійному клубі ми каменя на камені не лишаємо від програм [інших партій]* (Ю. Смолич),

– тоді як його польський відповідник **Kamienia na kamieniu nie zostawić** має вужче значення, пор.: «Zniszczyć doszczętnie, zaprzepaścić wszystko; nic nie zostawić; szczególnie w odniesieniu do budynków, miast. *Rozniosę tę pieprzoną Pesarę w puch, kamień na kamieniu nie zostanie* (I. Surmik)» [177]. Те саме простежуємо й щодо українського фразеологізму **Метати громи і (та) блискавки**, що репрезентує два значення, пор.:

1. Гнівno, роздратовано говорити, писати про кого-, що-небудь; критикувати, ляяти когось. Δ *І Панас Максимович знову почав метати громи й блискавки на непокірного сина* (В. Минко). 2. Поглядом виражати гнів, обурення, незадоволення; сердито дивитися. Δ *Закидаймо войовниче поблискував хворобливими оченятами, метав громи й блискавки* (Ю. Збанацький).

Більш вузьке значення має відповідник цього фразеологізму-біблеїзму в польській мові, як-от: **Rzucąć (ciskać) gromy** –

Ostro kogoś potępiać, gwałtownie oskarżać, głośno dawać wyraz swemu oburzeniu. ▼ *Przed nami najprawdopodobniej kolejne tygodnie partyjnych konsultacji, mozolnego szukania większości, rzucania gromów przez opozycję na obecny Sejm i rządzącą lewicę oraz przestróg prezydenta, aby nie przyczyniać się do politycznego chaosu* («Rzeczpospolita», 5.04.2004) [204].

Сказане стосується й української фразеологічної одиниці **Тяжкий хрест**, що містить два значення – «1. Горе, недоля. Δ *Тяжким хрестом то лежало їй на серці* (з усн. мовл.). 2. Важке завдання, випробування. Δ *На плечі вчителів покладений тяжкий хрест – виховання молоді* (з усн. мовл.)» – та його неповного відповідника **Krzyż pański**, що відрізняється не лише формальним наповненням (*тяжкий* – *pański*), але й наявністю більш вузького значення ‘кļopot i udręka’ [295].

До другого типу міжмовних паралелей відносимо й багатозначну фразеологічну одиницю, що частково відрізняється за семантикою, але значно більше різниться за прагматикою, виражаючи протилежні аксіологічні смисли. Це фразеологічна одиниця **Від моря до моря // Od morza do morza**. Фразеологізм має в обох мовах два значення: за першим значенням ці одиниці збігаються, а за другим – репрезентують різну прагматику: негативну й позитивну види оцінки, що пов’язано з історико-політичними чинниками, пор.:

укр. 1. Про масштабність поширення християнської віри та християнських традицій. Δ *...І він запанує від моря до моря, і від Ріки аж до кінців землі!* (Псалом 71, пер. І. Огієнка). 2. ірон. Про часи панування Речі Посполитої на території

нинішньої України. *Δ Колись Річ Посполита була... від моря до моря... простягалася по всій лівобережній Україні... нелегкі то були для України часи* (з усн. мовл.)

– поль. **1.** O skali rozprzestrzeniania się wiary chrześcijańskiej i tradycji chrześcijańskich. ▼ *...I panować będzie od morza do morza, od Rzeki aż po krańce ziemi...* (Psalm 72 (71)). **2.** *aprob.* Rozprzestrzeniać polskie panowanie na dużym terenie, potwierdzenie potęgi państwa polskiego i jego siły, дума Polaków za swój kraj. ▼ *A głosy buchnęły wśród Rynku i grodu: – Niech żyje Kościuszko, Naczelnik Narodu! Ej, była z to chwila i święta i Boża. Cała Polska drgnęła, od morza do morza!* (M. Konopnicka) [86].

Здійснений аналіз показує, що ідіома біблійного походження *od morza do morza – від моря до моря* ввійшла до польського паремійного фонду й поширилася в мовленні поляків, набуваючи навіть статусу патріотичного гасла. Ще в XIX ст. вона була актуалізована й у мовленні українців, де її використовують до сьогодні. Виявлено, що ця фразеологічна одиниця не подана ні в українських, ні в польських словниках. Припускаємо, що це, імовірно, не випадковість, а відлуння проблеми тлумачення цього певною мірою політизованого усталеного вислову, адже з огляду на історію українського й польського народів цей біблійний фразеологізм має особливості психоаксіологічного сприйняття. Поляки усвідомлюють його як одиницю, що має позитивну маркованість, оскільки вони пишалися своєю державою, схвалювали її велич, що простягалася від Балтійського моря аж до Чорного (такий вислів первинно вважали прямою номінацією явища), а для українців подібні державні стратегії були небезпечними й загрозливими, тому в цей вираз вони вкладають іронію, прагматику несхвальності [Див. докл.: Космеда, Прасол 2014, 77–82].

Третій тип – міжмовні омоніми, тобто фразеологічні одиниці, що повністю не збігаються за значенням і / чи прагматикою. До них належить біблеїзм **Альфа і омега**, що в українській мові має два значення –

1. Початок і кінець чогось. *Δ [Неофіт – раб:] Що за слово? [Спископ:] Те слово – Бог. Він альфа і омега, початок і кінець* (Леся Українка). **2.** Головне, основа чогось. *Δ Люди тут [в Ковалівці] несвідомі, ставлення до школи з боку деяких просто дикунське. Корови та телята для них – альфа і омеги всієї премудрості* (Ю. Збанацький).

Польська лінгвокультура наповнила цей фразеологізм іншим значенням, вужчим і дещо відмінним за семантикою: в українській мові це значення

набуло більшого узагальнення, а в польській – воно більш конкретизоване, пор.: **Alfa i omega** –

Być początkiem i końcem; o człowieku, który dużo wie i jest niekwestionowanym autorytetem w jakichś sprawach. *Był o pięć lat ode mnie starszy, czyli z dzisiejszej perspektywy też dzieciak, ale wówczas wydawał mi się **alfą i omegą**, człowiekiem dojrzałym, co to zna życie i wie, jak przejść przez nie godnie* (A. Górski) [42].

Як відомо, у грецькому алфавіті *альфа* є першою буквою, а *омега* – останньою. Спочатку поняття «альфа і омега» було ознакою Бога: «Я є Альфа й Омега, початок і кінець, говорить Господь (...)» (*Апокаліпсис* св. Івана Богослова 1, 8). Така мотивація хоч і простежується, однак має місце її трансформація.

Так само й вираз **Ієрихонська труба** (за біблійним міфом євреї, які йшли з єгипетського полону, хотіли підкорити місто Ієрихон, міцні стіни якого вони не могли розрушити, однак раптом стіни впали самі по собі від звуків священних труб): в українській мові простежуємо безпосередню біблійну мотивацію – це ‘потужний, оглушливий звук, сильний трубний голос; про людину з таким голосом’. Семантична ж структура відповідника польської мови **Trąby jerychońskie** має не лише дещо вужче значення – ‘silny, głośny, donośny dźwięk’, але й омонімічне – ‘o kimś bezmyślnym, niezaradnym’ [172].

У вищенаведених прикладах, зрозуміло, маємо справу з міжмовними омонімами й паронімами. І в таких випадках слід бути обережними. Це «псевдодрузі» перекладачів.

Як бачимо, фразеологічні біблеїзми української й польської мов зазвичай містять у собі думки, що є відповідними життєвими підсумками або висновками, хоч інколи значення біблеїзмів української й польської мов різняться саме ознаками абстракційності – конкретності. Думки, що зафіксовані в біблійних фразеологізмах, зазвичай забарвлені експресією, відповідною аксіологічністю, що, як правило, у порівнюваних мовах збігається. І це цілком логічно, оскільки біблійні концепти засновані на єдиному ґрунті, хоч іноді в ході відповідної семантико-прагматичної трансформації відбуваються певні прищеплення семантики, зміни прагматики, що й мотивує нечасті випадки семантико-прагматичних відмінностей. Біблійні фразеологізми мають не лише широкий спектр функційного вживання, а й розмаїту систему стилістичних параметрів, якими порівнюваний пласт фразеологізмів української мови зазвичай не відрізняється від відповідників у мові польській, серед цих параметрів найчастіше актуалізуються такі: *книжне, застаріле, високе, схвальне / несхвальне, частіше іронічне чи жартидливе, рідше презирливе*.

Усталені біблійні вирази української й польської мов – це переважно, як було показано, абсолютні еквіваленти, тобто одиниці, що цілком збігаються й за формою, і за значенням, і за прагматичними параметрами, що зумовлено близькістю, спорідненістю порівнюваних лінгвокультур та актуалізацією власне біблеїзмів як інтернаціонального паремійного фонду, що виробився на універсальній основі. Під час знайомства зі спільним паремійним фондом української й польської лінгвокультур простежуємо одиничні випадки, коли усталені вирази-біблеїзми не зафіксовані словниками, однак використовуються в повсякденному мовленні українців і поляків.

Зіставляючи окремі одиниці біблійного фразеологічного фонду української й польської лінгвокультур, доходимо висновку, що існує незначна кількість труднощів, які є традиційними: міжмовна омонімія, культурні лакуни, різні співвідношення прагматичної інформації, семантики (ширше чи вужче значення) та ін. Про ці труднощі мовознавці систематично пишуть, але, зіставляючи конкретний матеріал різних лінгвокультур, наштовхуємося на низку відповідних прикладів, які необхідно описувати, що в кожному разі вимагає системи відповідних знань, розуміння специфіки дискурсивної практики та ін.

Бібліографія

Лексикографічні джерела

- Kosmeda T., Gomeniuk O., Osipova T. 2017. *Kороткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки*. Poznan'–Harkiv: Vidavnicтво KOLO (m. Drohobich) [Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. 2017. *Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки*. Познань–Харків: Видавництво КОЛО (м. Дрогобич)].
- Levchenko O. 2011. *Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь*. L'viv: Vid-vo L'vivs'кої Politehniky [Левченко О. 2011. *Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь*. Львів: Вид-во Львівської Політехніки].
- Mokienko V.M., Balakova D., Val'ter H. i dr. 2014. *Lepta biblejskoj mudrosti: biblejskie krylatye vyraženija i aforizmy na šesti azykah: kratkij rusko-anglo-belorusko-nemecko-slovacko-ukrainskij slovar'*. Mogilev: MGU im. A.A. Kulešova [Мокиєнко В.М., Балакова Д., Вальтер Х. і др. 2014. *Лепта біблійської мудрости: біблійские крылатые выражения и афоризмы на шести языках: краткий русско-англо-белорусско-немецко-словацко-украинский словарь*. Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова].
- Mokienko V.M., Lilič G.A., Trofimkina O.I. 2010. *Tolkovyj slovar' biblejskikh vyraženij i slov*. Moskva: AST Astrel' [Мокиєнко В.М., Лилич Г.А., Трофимкина О.И. 2010. *Толковый словарь библийских выражений и слов*. Москва: АСТ Астрель].

Наукова література

- Chlebda W. 1997. *Biblija v azyke – azyk v Biblii* [Библия в языке – язык в Библии]. В: *Problemy frazeologii europejskiej*. II: *Frazeologia a religia*. Red. Lewicki A., Chlebda W. Warszawa: Energea: 67–74.

- Chlebda W. 1998. *Stereotyp jako jedność języka, myślenia i dziania*. В: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*. Red. Anusiewicz J., Bartmiński J. Wrocław: 16–27.
- Chlebda W. 2002. *K opisaniju bibleizmw w dwujazycznym slowarze* [К описанню біблеїзмів в двуязычному словарі]. «Przegląd Ruscystyczny» № 4: 86–105.
- Dubičinskij V., Rojter T. 2012. *Teoretični ta praktični zasadi leksikografičnega opisu ukraїns'ko-nimec'kih leksičnih paralelej*. V: *Ukraїns'ka i slov'ans'ka tlumačna ta prekladna leksikografiā*. Red. Gnatuk Ī.S. Kiїv: 114–119 [Дубичинский В., Ройтер Т. 2012. Теоретичні та практичні засади лексикографічного опису українсько-німецьких лексичних паралелей. В: Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Ред. Гнатюк І.С. Київ: 114–119].
- Dubičinskij V., Rojter T. 2015. *Teoriā i leksikografičeskoe opisanie leksičeskikh paralelej*. Har'kov: Osnova [Дубичинский В., Ройтер Т. 2015. Теория и лексикографическое описание лексических параллелей. Харьков: Основа].
- Dubičinskij V., Rojter T. 2017. *Utočneniā k opredeleniū leksičeskikh paralelej*. «Vocabulum et vocabularium». Minsk: vup. 15: 353–358 [Дубичинский В., Ройтер Т. 2017. Уточнения к определению лексических параллелей. «Vocabulum et vocabularium». Минск: вып. 15: 353–358].
- Hlebda V. 2001. *Desakralizaciā i resakralizaciā biblejskoj frazeografii v ruskoj pečati poslednego desātiletiā*. «Studia Rossica Poznaniensia» vol. XXIX: 123–130 [Хлебда В. 2001. Десакрализація и ресакрализація біблейської фразеографії в русській печаті последнего десятилетия. «Studia Rossica Poznaniensia»: vol. XXIX: 123–130].
- Kosmeda T. 2000. *Aksiologični aspekti pragmalingvistiki: formuvannā i rozvitok katehorii ocinki*. L'viv: Vidavnicтво LNU im. Īvana Franka [Космеда Т. 2000. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів: Видавництво ЛНУ ім. Івана Франка].
- Kosmeda T. 2015. *Teoriā i praktika sučasnoї dvomovnoї leksikografii: problema reprezentacii pol's'ko-ukraїns'kih ustaleni viraziv*. «Lingvistični studii». Red. Zagnitko A.P. Vinnicā: DonNU: vip. 30: 63–72 [Космеда Т. 2015. Теория і практика сучасної двомовної лексикографії: проблема репрезентації польсько-українських усталених виразів. «Лінгвістичні студії». Ред. Загнітко А.П. Вінниця: ДонНУ: вип. 30: 63–72].
- Kosmeda T. 2016a. *Vektor formuvannā novih movnih i komunikativnih norm v ukraїns'komu diskursivnomu prostori*. «Lingvistični doslidžennā». Red. Goloborod'ko K.Ū. Harkiv: HNPU im. G.S. Skovorodi: vip. 43: 42–50 [Космеда Т. 2016a. Вектор формування нових мовних і комунікативних норм в українському дискурсивному просторі. «Лінгвістичні дослідження». Ред. Голобородько К.Ю. Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди: вип. 43: 42–50].
- Kosmeda T. 2016b. *Problema interpretacii svoēridnosti gramatičnoї modeli ukraїns'koї movi*. «Gramatični studii». Red. Zagnitko A.P. Vinnicā: DonNU: Vip. 2: 12–17 [Космеда Т. 2016b. Проблема інтерпретації своєрідності граматичної моделі української мови. «Грамаітичні студії». Ред. Загнітко А.П. Вінниця: ДонНУ: Вип. 2: 12–17].
- Kosmeda T. 2017. *Peredmovā*. V: *Korotkij ukraїns'ko-pol's'kij slovník ustaleni viraziv: ekvivalenti slova, frazeologizmi, prisliv'ā ta prikazki*. Kosmeda T., Gomenuk O., Osipova T. Poznan'–Harkiv: Vidavnicтво KOLO (m. Drogobič): 5–30 [Космеда Т. 2017. Передмова. В: *Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки*. Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. Познань–Харків: Видавництво КОЛО (м. Дрогобич): 5–30].
- Kosmeda T.A., Prasol O.M. 2014. «*Političnij*» frazeologizm u movnij svidomosti galičan: problema traktuvannā. «Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu». Red. Polākova M.V. Ser. «Movoznavstvo» vip. 20 (1), № 11, t. 22: 77–82 [Космеда Т.А., Прасол О.М. 2014. «Політичний» фразеологізм у мовній свідомості галичан: проблема трактування. «Вісник Дніпропетровського університету». Ред. Полякова М.В. Сер. «Мовознавство» вип. 20 (1), № 11, т. 22: 77–82].
- Lilič G.A., Mокienko V.M., Stepanova L.I. 1993. *Bibleizmy v ruskom, češskom i slovackom literaturnyh āzykah*. «Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta: ser. 2: Istoriā, āzykoznanie,

- literaturovedenie» вып. 3: 51–59 [Лилич Г.А., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. 1993. *Библеизмы в русском, чешском и словацком литературных языках*. «Вестник Санкт-Петербургского университета: сер. 2: История, языкознание, литературоведение» вып. 3: 51–59].
- Mokienko V.M. 2013. *Bibleizmy v evropejskoj frazeologii i paremiologii*. V: *Slavánská frazeologá i Bibliá*. Greifswald–Sankt-Petersburg–Ružomberok: 144–153 [Мокиенко В.М. 2013. *Библеизмы в европейской фразеологии и паремологии*. В: *Славянская фразеология и Библия*. Greifswald–Sankt-Petersburg–Ružomberok: 144–153].
- Mokienko V.M. 2014. *Frazeologičeskie bibleizmy: neponátное v ponátном*. V: *Slowo. Tekst. Czas: Frazeologia w idiolekkie i systemach języków słowiańskich (W 200 rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki)*. Szczecin–Greifswald: T. 1: 414–429 [Мокиенко В.М. 2014. *Фразеологические библеизмы: непонятное в понятном*. В: *Slowo. Tekst. Czas: Frazeologia w idiolekkie i systemach języków słowiańskich (W 200 rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki)*. Szczecin–Greifswald: T. 1: 414–429].

Summary

Ukrainian-Polish parallels in a system of phraseological bibleisms

At the end of the XX and the beginning of the XXI century, an intensive development of theolinguistics could be traced as a direction of linguistics, which aims at the investigation of the relation between language and religion. A theonym is considered to be the main unit of theolinguistics, and bibleism is considered to be a variety. Phraseologism – the main form of the structural expression of bibleisms – is considered from the point of its wider linguistic understanding. Currently, the formation of international bibleisms-phraseologisms can be traced and have a specific expression in Ukrainian and Polish linguo-cultures. The above-mentioned phenomenon reflected in the *Concise Ukrainian-Polish dictionary of set expressions: equivalent words, phraseologisms, proverbs and sayings* (compilers: T. Kosmeda, O. Gomenyuk, T. Osipova, 2017), and was the first one in the history of Ukrainian-Polish Phraseology. The character, the types and the degree of equivalence of the fragment of Ukrainian-Polish phraseological units are analysed. The degree of equivalence includes the bibleisms, which are included in the above-mentioned dictionary (75 units). It was found that the Ukrainian and Polish expressions are the product of two related Slavic languages that have many things in common in the system of the bibleisms-phraseologisms. Under conditions of similar semantics, we may trace some formal differences caused by variation and optional components of the structure of phraseologisms and the non-correspondence of their grammatical forms and syntactic structures in general, etc. Not-full-equivalents can be traced as well, and were caused by both semantic non-correspondence (it can be wider or narrower and, rarely, absolutely non-equivalent or homonymic) and pragmatics (the presence of polar axiology, unequal stylistic parameterization).

Key words: theolinguistics, bibleism, phraselogram, degree of equivalence, semantics, pragmatics

Zasady przygotowania materiałów do druku

1. W kwartalniku drukowane są artykuły, recenzje, sprawozdania z konferencji naukowych w językach: białoruskim, rosyjskim, ukraińskim i polskim.

2. Nadesłany tekst może być opublikowany w jednym z sześciu działów: Emigrantologia, Literaturoznawstwo, Językoznawstwo, Kulturoznawstwo, Przekładoznawstwo, Omówienia, sprawozdania i recenzje.

3. Autor przesyła elektroniczną wersję artykułu na adres mailowy: acta.pol.rut@gmail.com

4. Autor składa oświadczenie o tym, że publikacja nie była wcześniej publikowana oraz o wkładzie poszczególnych autorów w powstawanie publikacji (zob. Oświadczenie na <http://czasopisma.uwm.edu.pl/indeks.php/apr/about/submissions>).

5. Układ tekstu:

- tytuł artykułu (pogrubiony, wyśrodkowany, czcionka Times New Roman 12);
- tekst główny;
- bibliografia (nazwa pogrubiona, wyśrodkowana, czcionka Times New Roman 12);
- streszczenie (summary; pogrubione), tytuł artykułu (pogrubiony) i słowa kluczowe (**Key words** – nazwa pogrubiona, dwukropek) w języku angielskim (5 słów – bez pogrubienia, rozdzielonych przecinkami, bez kropki na końcu). Czcionka Times New Roman 12. Streszczenie nie powinno być dłuższe niż połowa strony znormalizowanego wydruku.
- Objętość artykułu nie powinna przekraczać 12 stron znormalizowanego wydruku, recenzji i innych materiałów – 4 stron maszynopisu formatu A-4.
- Preferowany edytor tekstu Word.
- Marginesy każdej kartki wydruku powinny mieć wymiary: górny, dolny, prawy – 25 mm, lewy – 35 mm.
- Czcionka: Times New Roman, wielkość czcionki – 12; odstęp między wierszami – 1,5.
- W wydruku dopuszcza się stosowanie wyróżnień, np. kursywę w wyrazach obcych, ale bez podkreślenia wyrazów.
- Kursywą podajemy tytuły cytowanych pozycji zwartych i artykułów (w tekście, bibliografii).
- W cudzysłów (bez kursywy) ujmujemy w tekście tytuły rozdziałów (powieści i prac naukowych) oraz tytuły czasopism.
- Wszystkie człony w nazwach czasopism piszemy wielkimi literami (oprócz spójników i przyimków).
- W tekście polskim stosujemy cudzysłów polski, w tekście rosyjskim stosujemy cudzysłów rosyjski.
- Cytaty ujmujemy w cudzysłów (bez kursywy), fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach okrągłych, w takich nawiasach umieszcza się wszystkie odautorskie komentarze. Cytaty przekraczające trzy linijki tekstu wydzielamy wcięciem akapitowym z lewej strony – 1,25; czcionka 11 Times New Roman, interlinia 1,5. Dopuszczalne są komentarze w formie przypisów dolnych (czcionka 10 pkt., interlinia 1).
- W tekście stosujemy półpauzy (np. 1990–2000, s. 10–20) i dywizy (np. polsko-rosyjski).
- Przy zapisie lat stosujemy liczebnik zapisany cyfrą (liczebniki porządkowe z kropką), np. lata 70.
- Przy nazwiskach użytych w tekście po raz pierwszy stosujemy pełny zapis imienia, następnie inicjał.

- Tabele i rysunki powinny być opatrzone opisem oraz źródłem opracowania (np. Tabela 1. Przykłady użycia zwrotów obcojęzycznych. Źródło: opracowanie własne).

Sposoby zapisu przypisów

W kwartalniku stosujemy jeden rodzaj przypisów. Przypisy zamieszczane są w tekście głównym, (**bez wariantu transliterowanego**) zgodnie z następującą konwencją:
 [nazwisko rok wydania, strony], np. [Bartmiński 1999, 105]
 [nazwisko rok wydania, tom, strony], np. [Балдаев 1997, I, 45–46]
 [tytuł rok wydania, strony], np. [*Słownik biograficzny teatru polskiego...* 1973, 73]

Odwołanie do kilku źródeł

[nazwisko rok wydania, strony; tytuł rok wydania, strony; nazwisko rok wydania, strony], np. [Mościcki 2010, 47; *Słownik biograficzny teatru polskiego...* 1979, 52; Нитраур 1989, 17]

Źródła internetowe

[nazwisko, online], np. [Спиридонова, online]

Sposoby zapisu bibliografii

- Autor sporządza jeden wykaz literatury dla całej pracy (Bibliografia, Bibliography, Bibliografie, Библиография).
- Czcionka Times New Roman 11.
- Liczba pozycji bibliograficznych nie powinna przekraczać 15 prac.
- Kolejność pozycji bibliograficznych powinna być alfabetyczna, według nazwisk autorów lub tytułów prac zbiorowych.
- W bibliografii **nie stosujemy numeracji**.
- Pozycje bibliograficzne zapisane cyrylicą powinny posiadać wariant transliterowany zgodny z PN-ISO 9:2000. Transliteracji dokonujemy automatycznie na stronie <https://www.ushuaia.pl/transliterate/> (należy sprawdzić, czy został wybrany system PN-ISO 9:2000). Po zapisie transliterowanym w nawiasie kwadratowym umieszczamy zapis cyrylicą.

Monografie

Kozak Jolanta. 2009. *Przekład literacki jako metafora. Między logos a lexis*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Język – stereotyp – przekład. 2002. Red. Skibińska E., Cieński M. Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne.

Kasack Wolfgang. 1996. *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku: od początku stulecia do roku 1996*. Przekł., oprac., bibliografia pol. i indeks osób Kodzis B. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Kuprin Aleksandr Ivanovič. 1970–1973. *Sobranie sočinenij v 9-ti tomah*. Moskwa: Izdatel'stvo Hudožestvennaâ Literatura [Куприн Александр Иванович. 1970–1973. *Собрание сочинений в 9-ти томах*. Москва: Издательство Художественная Литература].

Tolkovij slovar' russkogoazyka konca XX veka. Āzykovye izmeneniâ. 1998. Red. Sklârevskaâ G.N. Sankt-Peterburg: Folio-Press [*Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения*. 1998. Ред. Складревская Г.Н. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс].

Rozdziały w monografiach

Redaktorów zbiorów należy oznaczyć przed nazwiskiem skrótem w języku zgodnym z publikacją (Red. Eds. Hrsg. Ред.)

Munia Henryka. 2010. *Semantyka nazw własnych w tytułach utworów rosyjskiej prozy wiejskiej*. W: *Literatury i języki wschodniosłowiańskie wobec swego czasu*. Red. Ksenicz A., Łuczyk M. Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego: 75–81.

Trubilova Elena. 1997. *Tëffi*. V: *Literaturnaâ ènciklopediâ Russkogo Zarubež'â (1918–1940)*. Red. Nikolûkin A. T. 1. Moskwa: Rossijskaâ političeskaâ ènciklopediâ: 395–398 [Трубилова Елена. 1997. *Тэффи*. В: *Литературная энциклопедия Русского Зарубежья (1918–1940)*. Ред. Николукин А. Т. 1. Москва: Российская политическая энциклопедия: 395–398].

Artykuły w czasopismach

Pietraś Elżbieta. 2007. *Moskiewski konceptualizm – między awangardą a postmodernizmem*. „Acta Neophilologica” nr 9: 131–142.

Łanda Siemion. 1982. *Jak Odyniec redagował „Czaty” Mickiewicza*. Z „Kroniki życia i twórczości Mickiewicza. 1824–1829”. „Pamiętnik Literacki” nr 73, z. 1–2: 225–235.

Publikacje internetowe

Piętkowa Romualda. *Językowy obraz świata i stereotypy a nauczanie języka obcego*. (online) http://sjikp.us.edu.pl/pliki/ksiazki/romualda_pietkowa.pdf (dostęp 3.02.2015).

Tëffi Nadežda. 2006. *Černyj iris. Belaâ siren'*. Moskwa: Èksmo. (online) <http://ruslit.traumlibrary.net/book/teffy-iris/teffy-iris.html#work006> (dostęp 17.06.2017) [Тэффи Надежда. 2006. *Черный ирис. Белая сирень*. Москва: Эксмо. (online) <http://ruslit.traumlibrary.net/book/teffy-iris/teffy-iris.html#work006> (дostęp 17.06.2017)].

Kodzis Bronislav. 2011. *Dramaturgiâ pervoj volny russkoj èmigracii*. „Novyj Žurnal” № 236. (online) <http://magazines.russ.ru/nj/2011/263/ko20-pr.html> (dostęp 20.06.2017) [Кодзис Бронислав. 2011. *Драматургия первой волны русской эмиграции*. „Новый Журнал” № 236. (online) <http://magazines.russ.ru/nj/2011/263/ko20-pr.html> (дostęp 20.06.2017)].

(online) <https://www.starinnye-noty.ru/pesni-romansy-i-arii/pesenka-o-treh-pažah-vertinskij/> (dostęp 4.06.2017) [(online) <https://www.starinnye-noty.ru/песни-романсы-и-арии/песенка-о-трех-пажах-вертинский/> (дostęp 4.06.2017)].

Prace nie zaopatrzone w wersję elektroniczną oraz nie spełniające wymogów przygotowania prac naukowych do czasopisma „Acta Polono-Ruthenica” nie będą przyjmowane do druku.